

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ

**‘Η θεωρία τοῦ Ρικάρντο γιά τή συσσώρευση.
Κριτική τῆς θεωρίας αὐτῆς (‘Ανάπτυξη
τῶν κρίσεων ἀπό τή βασική μορφή τοῦ κεφαλαίου)**

[*1. Τό λάθος τοῦ Σμίθ καί τοῦ Ρικάρντο,
συνίσταται στό ὅτι δέν παίρνουν ὑπόψη τους
τό σταθερό κεφάλαιο. Ἀναπαραγγή τῶν διάφορων μερῶν
τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου]*]

Παραθέτουμε πρῶτα τίς θέσεις τοῦ Ρικάρντο, πού εἶναι πολύ σκορπισμένες σ' ὅλο του τό ἔργο.

«...ὅλα τά προιόντα μιᾶς χώρας καταναλώνονται. Ὅπάρχει ὅμως ἡ πιό μεγάλη διαφορά πού μπορεῖ νά σκεφθεῖ κανείς ἀνάμεσα στό ἄν καταναλώνονται ἀπό ἐκείνους πού ἀναπαράγουν μάν ἄλλη ἀξία, ἢ ἀπό ἐκείνους πού δέν τήν ἀναπαράγουν. Ὁταν λέμε ὅτι ἔξοικονομεῖται εἰσόδημα καί προστίθεται στό κεφάλαιο, τότε ἐννοοῦμε ὅτι τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος, γιά τό ὅποιο λένε ὅτι ἔχει προστεθεῖ στό κεφάλαιο, καταναλώνεται ἀπό παραγωγικούς ἀντί ἀπό μή παραγωγικούς ἔργατες» (‘Ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἴδια διαφορά, ὅπως καί στόν Α. Σμίθ). «Δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη πλάνη ἀπό τό νά ὑποθέτει κανείς ὅτι τό κεφάλαιο αὐξάνει μέ μή κατανάλωση. Ἄν ἡ τιμή τῆς ἔργασίας ἀνέβαινε τόσο πολύ, ὥστε παρά τήν ἐπαύξηση τοῦ κεφαλαίου νά μή μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ περισσότερη ἔργασία, τότε θά ἔλεγα ὅτι μιά τέτια ἐπαύξηση τοῦ κεφαλαίου ἔξακολουθεῖ πάντα νά καταναλώνεται μή παραγωγικά» (σελ. 163, ὑποσημείωση).

‘Ἐδῶ ἐπομένως ὅλα ἀνάγονται μόνο στό ἄν τό προιόν τό καταναλώνουν ἔργατες ἢ ὅχι. Ὁπως λένε ὁ Α. Σμίθ κ.ἄ. Πρόκειται ὅμως ταυτόχρονα γιά τήν παραγωγική κατανάλωση τῶν ἐμπορευμάτων, πού σχηματίζουν σταθερό κεφάλαιο, πού καταναλώνονται σάν ἔργαλεια δουλιάς ἢ σάν ύλικά δουλιάς ἢ ἀκόμα ὅτι καταναλώνονται μέ τέτιον τρόπο, ὥστε μέ τήν κατανάλωση αὐτή νά μετατρέπονται σέ ἔργαλεια δουλιάς καί σέ ύλικά δουλιάς. Ἐξαρχῆς εἶναι λαθεμένη, δηλ. μονόπλευρη, ἡ

ἀντίληψη ὅτι ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου εἶναι τάχα ταυτόχρονα μετατροπή εἰσοδήματος σέ μισθούς, ὅτι εἶναι ἵδια μέ τή συσσώρευση μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἐτσι ἐξετάζεται λαθεμένα τό ὅλο ζήτημα τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

Πρίν ἀπ' ὅλα εἶναι ἀπαραίτητο νά ύπάρχει σαφήνεια στό ζήτημα τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἐξετάζουμε ἐδῶ τήν ἐτήσια ἀναπαραγωγή, δηλαδή παίρνουμε τό ἔτος σάν χρονικό μέτρο τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς.

"Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου — τό πάγιο κεφάλαιο — μπαίνει στό ἐτήσιο προτσές ἐργασίας, χωρίς νά μπαίνει στό ἐτήσιο προτσές ἀξιοποίησης. Δέν καταναλώνεται. Δέ χρειάζεται ἐπομένως νά ἀναπαραχθεῖ. Συντηρεῖται ἔτσι — καί μαζί μέ τήν ἀξία του χρήσης συντηρεῖται καί ἡ ἀνταλλακτική του ἀξία — χάρη στό γεγονός ὅτι μπαίνει γενικά στό προτσές παραγωγῆς καί βρίσκεται σέ ἐπαφή μέ τή ζωντανή ἐργασία. "Οσο μεγαλύτερο εἶναι σέ μιά χώρα αὐτό τό μέρος τοῦ κεφαλαίου τοῦτον τό χρόνο, τόσο μεγαλύτερη εἶναι σχετικά ἡ τυπική ἀπλῶς ἀναπαραγωγή (συντήρησή) του τόν ἐπόμενο χρόνο, μέ τήν προυπόθεση ὅτι καί τό προτσές παραγωγῆς ἀνανεώνεται, συνεχίζεται, κυλάει στήν ἵδια μόνο κλίμακα. Τίς ἐπισκευές καί ὅ,τι ἄλλο, πού εἶναι ἀπαραίτητο, γιά νά συντηρηθεῖ τό πάγιο κεφάλαιο, τίς συνυπολογίζουμε στό ἀρχικό του κόστος ἐργασίας. Τό γεγονός αὐτό δέν ἔχει τίποτα τό κοινό μέ τή συντήρηση, σύμφωνα μέ τήν πιό πάνω ἔννοια.

"Ἐνα δεύτερο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καταναλώνεται κάθε χρόνο στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων καί γι' αὐτό πρέπει ν' ἀναπαράγεται. Σ' αὐτό ἀνήκει ὅλο ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού μπαίνει κάθε χρόνο στό προτσές ἀξιοποίησης καί ὀλόκληρο τό μέρος ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖται ἀπό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, ἡ πρώτη ūλη καί τά βοηθητικά ύλικά.

"Οσον ἀφορᾶ τώρα αὐτό τό δεύτερο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πρέπει νά γίνει ἡ ἔξης διάκριση:

[695] "Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτό πού ἐμφανίζεται σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς — σάν μέσο ἐργασίας καί ύλικό δουλιάς — εἶναι τό ταυτόχρονο προιόν σέ μιά παράλληλη σφαίρα παραγωγῆς. Λογουχάρη, τό νήμα ἀνήκει στό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντή. Είναι τό προιόν τοῦ νηματουργοῦ, τό ὅποιο μιά μέρα πρίν ἴσως νά βρισκόταν ἀκόμα στό γίγνεσθαι. "Οταν μιλάμε ἐδῶ γιά ταυτόχρονα ἔννοούμε ὅτι ἔχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ ἵδιου ἔτους. Τά ἵδια ἐμπορεύματα σέ διάφορες φάσεις περνάνε κατά τή διάρκεια τοῦ ἵδιου ἔτους ἀπό διάφορες

σφαίρες παραγωγῆς. Ἀπό τή μιά βγαίνουν σάν προιόντα, στήν ἄλλη μπαίνουν σάν ἐμπόρευμα πού σχηματίζει σταθερό κεφάλαιο. Καί σάν σταθερό κεφάλαιο καταναλώνονται ὅλα κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους. Εἴτε μέ τέτιον τρόπο ὥστε, ὅπως γίνεται μέ τό πάγιο κεφάλαιο, νά μπαίνει στό ἐμπόρευμα μόνο ἡ ἀξία τους, εἴτε μέ τέτιο τρόπο, ὥστε νά μπαίνει σ' αὐτό καί ἡ ἀξία χρήσης τους, ὅπως γίνεται μέ τό χυλοφοροῦν κεφάλαιο. Στό διάστημα πού τό ἐμπόρευμα, τό ὅποιο ἔχει παραχθεῖ στή μιά σφαίρα παραγωγῆς, μπαίνει στήν ἄλλη σφαίρα παραγωγῆς, γιά νά καταναλωθεῖ ἐδῶ σάν σταθερό κεφάλαιο — δίπλα σ' αὐτή τήν ἀλληλουχία τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, στίς ὅποιες μπαίνει τό ἴδιο ἐμπόρευμα, παράλληλα παράγονται ταυτόχρονα τά διάφορα στοιχεῖα του ἦ οἱ διάφορες φάσεις του. Τά ἴδια ἐμπορεύματα, τά ὅποια κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους καταναλώνονται ἔτσι σάν σταθερό κεφάλαιο, παράγονται ἐπίσης διαρκῶς σάν ἐμπορεύματα κατά τή διάρκεια τοῦ ἴδιου ἔτους. Στή σφαίρα Α ἡ μηχανή φθείρεται ὅλοκληρωτικά. Ταυτόχρονα παράγεται στή σφαίρα Β. Τό σταθερό κεφάλαιο πού καταναλώνεται κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους στίς σφαίρες παραγωγῆς οἱ ὅποιες παράγουν τά μέσα συντήρησης, παράγεται ταυτόχρονα σέ ἄλλες σφαίρες παραγωγῆς, ἔτσι πού νά ἔχει ἀντικατασταθεῖ in natura κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους ἦ στό τέλος τοῦ ἔτους. Καί τά δυό, καί τά μέσα συντήρησης καί αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, είναι προιόντα τής νέας ἐργασίας, πού ἔδρασε κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους.

Ἐχω δείξει προηγούμενα* μέ ποιό τρόπο τό μέρος τής ἀξίας τοῦ προιόντος τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, στίς ὅποιες παράγονται τά μέσα συντήρησης, τό μέρος τής ἀξίας πού ἀντικατασταίνει τό σταθερό κεφάλαιο αὐτῶν τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, ἀποτελεῖ τό εἰσόδημα γιά τούς παραγωγούς αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Νά ὅμως πού ὑπάρχει ἀκόμα ἓνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού καταναλώνεται κάθε χρόνο, χωρίς νά μπαίνει σάν συστατικό στοιχεῖο στίς σφαίρες παραγωγῆς, πού παράγουν μέσα συντήρησης (καταναλώσιμα ἐμπορεύματα). Δέν μπορεῖ λοιπόν ἐπίσης νά ἀντικατασταίνεται ἀπό τίς σφαίρες αὐτές. Ἐννοοῦμε τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου — τῶν ἐργαλείων δουλιάς, τής πρώτης ψλης καί τῶν βοηθητικῶν ψλικῶν — πού καταναλώνεται παραγωγικά στό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ, τής παραγωγῆς τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τῶν μηχανῶν, τῶν πρώτων ψλῶν καί τῶν βοηθητικῶν ψλικῶν. Τό μέρος αὐτό, ὅπως

* Βλέπε στό πρώτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία» τίς σελίδες 112-128 καί 245-255 τής ἑλληνικῆς μετάφρασης. Έκδοση, «Σύγχρονης Ἐποχῆς», Αθήνα 1981.

ἔχουμε δεῖ*, ἀντικατασταίνεται σέ εἶδος (*in natura*), εἴτε ἄμεσα ἀπό τό προιόν αὐτῶν τῶν ἴδιων σφαιρῶν παραγωγῆς (ὅπως γίνεται μέ τό σπόρο, τά ζῶα, καὶ ἐν μέρει μέ τό κάρβουνο), εἴτε μέ ἀνταλλαγή ἑνός μέρους τῶν προϊόντων τῶν διάφορων σφαιρῶν παραγωγῆς, τά ὅποια σχηματίζουν σταθερό κεφάλαιο. Ἐδῶ γίνεται ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο.

Χάρη στήν ὑπαρξη καὶ τήν κατανάλωση τοῦ μέρους αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέν αὐξάνει μόνο ἡ μάζα τῶν προιόντων, ἀλλά καὶ ἡ ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος. Τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐτήσιου προϊόντος, πού εἶναι ἵσο μέ τήν ἀξία αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ καταναλωμένου σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀγοράζει πάλι σέ εἶδος ἡ ἀποσύρει ἀπό τό ἐτήσιο προϊόν τό μέρος του ἔκεινο, πού πρέπει ν' ἀντικαταστήσει σέ εἶδος τό καταναλωμένο σταθερό κεφάλαιο. Τό μέρος λ.χ. τῆς ἀξίας τῆς σπορᾶς, πού ἀποτελεῖ ὁ σπόρος, καθορίζει τό μέρος ἔκεινο τῆς ἀξίας τῆς σοδιᾶς (έπομένως καὶ τήν ποσότητα σιταριοῦ) πού πρέπει νά ἐπιστραφεῖ στή γῆ, στήν παραγωγή σάν σταθερό κεφάλαιο. Χωρίς τή νεοπροσθεμένη κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους ἔργασία δέν θά ἀναπαραγόταν τό μέρος αὐτό. Ἐχει ὅμως πράγματι παραχθεῖμε τήν περσινή ἡ παραχημένη ἔργασία καὶ — ἐφόσον δέν ἀλλάζει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἔργασίας — ἡ ἀξία πού προσθέτει στό ἐτήσιο προϊόν εἶναι τό ἀποτέλεσμα ὅχι τῆς φετεινῆς, ἀλλά τῆς περσινῆς ἔργασίας. "Οσο μεγαλύτερο εἶναι ἀνάλογα τό σταθερό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιήθηκε σέ μιά χώρα, τόσο μεγαλύτερο θά εἶναι καὶ τό μέρος ἔκεινο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού καταναλώνεται στήν παραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καὶ πού δέν ἔχφράζεται μόνο μέ μιά μεγαλύτερη μάζα προιόντων, ἀλλά ἀνεβάζει καὶ τήν ἀξία αὐτῆς τῆς μάζας τῶν προιόντων. Αὐτή ἡ ἀξία λοιπόν δέν εἶναι μόνο τό ἀποτέλεσμα τῆς φετεινῆς ἐτήσιας ἔργασίας, ἀλλά εἶναι ἐξίσου τό ἀποτέλεσμα περσινῆς, παρωχημένης ἔργασίας, παρ' ὅλον ὅτι χωρίς τήν ἄμεση ἐτήσια ἔργασία δέν θά μποροῦσε νά ἐμφανιστεῖ πάλι ἡ ἀξία αὐτή, ὅπως δέν θά μποροῦσε νά ἐμφανιστεῖ καὶ τό προιόν στό όποιο μπαίνει. "Οταν αὐξάνει αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, δέν αὐξάνει μόνο ἡ ἐτήσια μάζα τῶν προιόντων, ἀλλά καὶ ἡ ἀξία της, ἀκόμα καὶ ἂν ἔμενε ἴδια ἡ ποσότητα τῆς ἐτήσιας ἔργασίας. Αὐτή ἡ αὔξηση εἶναι μιά μορφή τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, ἡ κατανόηση τῆς ὅποιας εἶναι πολύ σημαντική. Καὶ δέν μπορεῖ τίποτα νά ἀπέχει τόσο πολύ ἀπό τήν κατανόηση αὐτή, ὅσο ἡ παρακάτω θέση τοῦ Ρικάρντο.

* Βλέπε τό πρώτο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία», σελ. 129-144, 187-200 καὶ 255-265 τής ἑλληνικῆς μετάφρασης. Ἐκδοση «Σύγχρονης Ἑποχῆς», Ἀθήνα 1981.

«Η ἐργασία ένός ἔκατομμυρίου ἀνθρώπων στή βιομηχανία θά ἔχει πάντα τήν ἴδια ἀξία, δέν θά παράγει ὅμως πάντα τόν ἕδιο πλοῦτο» (σελ. 320).

Αύτό τό ἔκατομμύριο τῶν ἀνθρώπων — ή ἐργάσιμη ἡμέρα προυποτίθεται δοσμένη — θά παράγει, ἀνάλογα μέ τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ὅχι μόνο πολύ διαφορετικές μάζες ἐμπορευμάτων, ἀλλά καὶ ή ἀξία αὐτῶν τῶν μαζῶν θά είναι πολύ διαφορετική, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἔχουν παραχθεῖ μέ πολύ ἥ μέ λίγο σταθερό κεφάλαιο, ἀν δηλαδή ἔχει σ' αὐτές προστεθεῖ πολλή ἥ λίγη ἀξία, πού προέρχεται ἀπό περσινή, παρωχημένη ἐργασία.

[2. Ἄξια τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καὶ ἀξία τοῦ προϊόντος]

Παντοῦ ἐδῶ, ὅπου μιλᾶμε γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου* — γιά λόγους ἀπλοποίησης — προυποθέτουμε πρῶτα ὅτι μένουν ἀμετάβλητες ή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἐπομένως καὶ ή μέθοδος τῆς παραγωγῆς. Μέ δοσμένη τήν χλίμαχα τῆς παραγωγῆς, αὐτό πού πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ σάν σταθερό κεφάλαιο είναι μιά ὄρισμένη ποσότητα σέ εἶδος. "Ἄν ή παραγωγικότητα μένει ἴδια, τότε μένει σταθερή καὶ ή [696] ἀξία αὐτῆς τῆς ποσότητας. "Ἄν σημειωθοῦν ἀλλαγές στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, μέ τίς ὁποίες γίνεται ἀκριβότερη, ἥ φτηνότερη ή ἴδια ποσότητα καὶ μπορεῖ ν' ἀναπαραχθεῖ μέ περισσότερη, ἥ λιγότερη, ἐργασία, τότε σημειώνονται ἀλλαγές καὶ στήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, οἱ ὁποίες ἐπηρεάζουν τό πρόσθετο προιόν ὑστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

"Ἄς ύποθέτουμε λ.χ. ὅτι ἀπαιτοῦνται γιά τή σπορά 20 κρτ. σιτάρι πρός 3 λ. τό ἔνα κρτ. = 60 λ. "Ἄν τό ἔνα κρτ. ἀναπαράγεται μέ 1/3

* «Ἀναπαραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου». Ηρόκειται γιά τή μεταφορά τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή, ένός προιόντος, στο προιόν αὐτό, μεταφορά πού γίνεται μέ τή συγκεκριμένη, ἐργασία. (Ο Μάρξ ξεκαθαρίζει τό ζήτημα στόν 1ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» πού τόν ἐτοίμασε ὁ ἴδιος γιά τό τυπογραφείο τό 1867, δηλ. 6 χρόνια ύστερα ἀπό τό γράψιμο τῶν Τετραδίων του. Συγκεκριμένα λέει «Ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς» (δηλ. τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου) «ξαναεμφανίζεται στήν ἀξία τοῦ προιόντος, ὅμως γιά νά ἀκριβολογήσουμε, δέν ἀναπαράγεται. Αυτό που παράγεται είναι ή νέα ἀξία χρήστης μέσα στήν ὁποία ξαναεμφανίζεται γ, παλια ἀνταλλακτική, ἀξία» (Βλέπε τίς σελ. 219-221 τῆς ἐλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ 1ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» — ἔκδοση, «Σύγχρονης Ἐποχῆς», Αθήνα 1978 — Οι ἀντίστοιχες σελίδες τοῦ γερμανικοῦ κειμένου, ἔκδοσης τοῦ ἔκδοτικοῦ οίκου Dietz, Βερολίνο 1962 είναι 221-223). Μέ τήν ἴδια έννοια γίνεται λόγος γιά «ἀναπαραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καὶ στόν 3ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» — Σημ. μεταφραστή.

λιγότερη ἐργασία, τότε τό 1 χρ. κοστίζει μόνο 2 λ. Ἀπό τό προϊόν αὐτό πρέπει, ὅπως καί προηγούμενα, νά ἀφαιρεθοῦν 20 χρ. γιά τή σπορά, ἡ ἀξία ὅμως τῶν ὄποιών ἀντιπροσωπεύει μόνο 40 λ. στή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος. Γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ ἴδιου σταθεροῦ κεφαλαίου ἀπαιτεῖται στήν περίπτωση αὐτή ἔνα μικρότερο μέρος τῆς ἀξίας καί μικρότερο μέρος σέ εἶδος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, παρ' ὅλον ὅτι πρέπει, ὅπως καί προηγούμενα, νά ἐπιστραφοῦν στή γῆ 20 χρ. μέ τή μορφή τοῦ σπόρου^[82].

"Αν τό καταναλωνόμενο κάθε χρόνο σταθερό κεφάλαιο ἡταν σ' ἔνα ἔθνος 10 ἑκατομμύρια λ. καί σ' ἔνα ἄλλο μόνο 1 ἑκατομμύριο λ. ἡ δέ ἐτήσια ἐργασία 1 ἑκατομμυρίου ἀνθρώπων = 100 ἔκ. λ., τότε ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος στό πρώτο ἔθνος = 110 ἔκ. λ. καί στό δεύτερο = μόνο 101 ἔκ. λ. Ταυτόχρονα, δέν θά ἡταν μόνο δυνατό, ἀλλά καί βέβαιο ὅτι ἡ μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος στό ἔθνος I θά ἡταν φτηνότερη ἀπ' ὅ, τι στό ἔθνος II, ἐπειδή τό δεύτερο θά παρῆγε μέ τήν ἴδια ἐργασία μιά πολύ μικρότερη μάζα ἐμπορευμάτων, πολύ μικρότερη ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στό 10 καί στό 1. Είναι ἀλήθεια ὅτι στό ἔθνος I, συγχρινόμενο μέ τό ἔθνος II, ἔνα μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, ἐπομένως καί ἔνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, πάει γιά ν' ἀντικαταστήσει τό κεφάλαιο. Ἀλλά καί τό συνολικό προϊόν είναι πολύ μεγαλύτερο.

"Οσον ἀφορᾶ τά ἐργοστασιακά ἐμπορεύματα, είναι γνωστό ὅτι 1 ἑκατομμύριο ἐργάτες στήν Ἀγγλία δέν παράγουν μόνο ἔνα πολύ μεγαλύτερο προϊόν, ἀλλά καί ἔνα προϊόν πολύ μεγαλύτερης ἀξίας ἀπ' ὅ, τι λ.χ. στή Ρωσία, παρ' ὅλον ὅτι είναι πολύ πιό φτηνό τό ἔνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα. "Οσον ἀφορᾶ ὅμως τή γεωργία, δέν φαίνεται νά ύπαρχει ἡ ἴδια σχέση ἀνάμεσα στά καπιταλιστικά ἀναπτυγμένα καί στά σχετικά μή ἀναπτυγμένα ἔθνη. Τό προϊόν τῶν καθυστερημένων ἔθνων είναι φτηνότερο ἀπό τό προϊόν τῶν καπιταλιστικά ἀναπτυγμένων ἔθνων. Σέ χρηματική τιμή. Καί ὅμως τό προϊόν τῶν ἀναπτυγμένων ἔθνων φαίνεται νά είναι τό προϊόν πολύ λιγότερης ἐργασίας (κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους) ἀπ' ὅ, τι τό προϊόν τῶν καθυστερημένων ἔθνων. Στήν Ἀγγλία λ.χ. λιγότερο ἀπό τό $\frac{1}{3}$, τοῦ πληθυσμοῦ ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία, στή Ρωσία τά $\frac{4}{5}$, στήν πρώτη τά $\frac{5}{15}$, στή δεύτερη τά $\frac{12}{15}$. Τούς ἀριθμούς αὐτούς δέν πρέπει νά τούς πάρει κανείς κατά γράμμα (à la lettre). Στήν Ἀγγλία λ.χ. μεγάλες μάζες ἀνθρώπων ἀσχολοῦνται στή μή γεωργική παραγωγή, στίς μηχανοκατασκευές, στό ἐμπόριο, στίς μεταφορές κλπ. μέ τήν παραγωγή καί τήν προμήθεια στοιχείων τῆς γεωργικής παραγωγῆς, ἐνώ στή Ρωσία δέν ἀσχολοῦνται μ' αὐτά. Γι'

αύτό δέν μπορεῖ κανείς νά καθορίσει ἄμεσα τή σχέση τῶν ἀπασχολούμενων στή γεωργία ἀνθρώπων μέ βάση τόν ἀριθμό τῶν ἄμεσα στή γεωργία ἀπασχολούμενων ἀτόμων. Στίς χῶρες τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς συμμετέχουν ἔμμεσα σ' αὐτήν τή γεωργική παραγωγή πολλοί, οἱ ὅποιοι στίς λιγότερο ἀναπτυγμένες χῶρες ὑπάγονται ἄμεσα σ' αὐτήν. Ἡ διαφορά φαίνεται ὅμως μεγαλύτερη ἀπ' ὅ, τι εἶναι στήν πραγματικότητα. Ἡ διαφορά αὐτή ὅμως εἶναι πολύ σημαντική γιά τό γενικό ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χώρας, ἀκόμα καί ὅταν τό ἐπίπεδο αὐτό συνίσταται μόνο στό ὅτι μεγάλο μέρος τῶν παραγωγῶν πού συμμετέχουν στή γεωργία δέν παίρνουν ἄμεσα μέρος σ' αὐτήν, ἔχουν ἀποσπαστεῖ ἀπό τήν ἡλιθιότητα (idiotismus) τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ καί ἀνήκουν στόν βιομηχανικό πληθυσμό.

Πρίν ἀπ' ὅλα, ἃς μήν πάρουμε λοιπόν ὑπόψη ὅλα αὐτά. Ἡς παραβλέψουμε ἀκόμα ὅτι οἱ περισσότεροι γεωργικοί λαοί ἀναγκάζονται νά πουλᾶν τό προιόν τους κάτω ἀπό τήν ἀξία του, ἐνώ στίς χῶρες μέ ἀνεπτυγμένη καπιταλιστική παραγωγή ἡ τιμή τοῦ γεωργικοῦ προιόντος ἀνεβαίνει ὥς τήν ἀξία του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, στήν ἀξία τοῦ προιόντος τοῦ ἄγγλου ἀγρότη μπαίνει ἔνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τό ὅποιο δέν μπαίνει στήν ἀξία τοῦ προιόντος τοῦ ρώσου ἀγρότη. Ἡς ὑποθέσουμε ὅτι αὐτό τό μέρος τῆς ἀξίας εἶναι ἵσο μέ τήν ἡμερήσια ἐργασία 10 ἀνθρώπων. Καί ἃς ὑποθέσουμε ὅτι ἔνας ἄγγλος ἐργάτης θέτει σέ κίνηση αὐτό τό σταθερό κεφάλαιο. Μιλῶ γιά ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ γεωργικοῦ προιόντος, πού δέν ἀντικατασταίνεται μέ νέα ἐργασία, ὅπως γίνεται λ.χ. μέ τά γεωργικά ἐργαλεῖα. Ἡν ἀπαιτούνταν 5 ρώσοι ἐργάτες, γιά νά παράγουν τό ἴδιο προιόν πού παράγει ἔνας ἄγγλος μέ τή δοήθεια τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, καί ἂν τό σταθερό κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖ ὁ ρώσος = 1, τότε τό ἀγγλικό προιόν = $10+1 = 11$ ἐργάσιμες ἡμέρες καί τοῦ ρώσου $5+1 = 6$. Ἡν ἡ ρωσική γῆ εἶναι τόσο γονιμότερη ἀπό τήν ἀγγλική ὥστε, χωρίς τή χρησιμοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἡ μέ ἔνα 10 φορές μικρότερο σταθερό κεφάλαιο, νά παράγει τόσο σιτάρι ὅσο ὁ ἄγγλος μέ 10 φορές μεγαλύτερο, τότε οἱ ἀξίες τῶν ἴδιων ποσοτήτων ἀγγλικοῦ καί ρωσικοῦ σιταριοῦ σχετίζονται μεταξύ τους ὥπως τό 11:6. Ἡν τό ἔνα κρτ. ρωσικοῦ σιταριοῦ πουλιόταν πρός 2 λ., τότε τοῦ ἀγγλικοῦ θά πουλιόταν πρός $3\frac{2}{3}$ λ., γιατί $2:3\frac{2}{3} = 6:11$. Ἐπομένως, ἡ χρηματική τιμή καί ἡ ἀξία τοῦ ἀγγλικοῦ σιταριοῦ θά ἦταν πολύ μεγαλύτερη ἀπό τοῦ ρωσικοῦ, καί ὅμως τό ἀγγλικό θά εἶχε παραχθεῖ μέ λιγότερη [ἄμεση] ἐργασία, γιατί ἡ παρωχημένη ἐργασία, πού ἐπανεμφανίζεται καί στή μάζα καί στήν ἀξία τοῦ προϊόντος, δέν ἀπαιτεῖ

χαμιά προσθήκη νέας έργασίας. Αύτό θά συμβαίνει πάντα, όταν ὁ ἄγγλος θά χρησιμοποιεῖ λιγότερη ἅμεση έργασία ἀπό τὸν ρῶσο, τό μεγαλύτερο ὅμως σταθερό κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖ — καὶ πού δὲν τοῦ κοστίζει τίποτα; παρ' ὅλον ὅτι ἔχει κοστίσει καὶ πρέπει νά πληρωθεῖ — δὲν ἀνέβασε τήν παραγωγικότητα τῆς έργασίας στό βαθμό ἐκεῖνο, πού θά ἀντιστάθμιζε τή φυσική γονιμότητα τῆς ρωσικῆς γῆς. "Ετσι οἱ χρηματικές τιμές τοῦ γεωργικοῦ προιόντος μποροῦν νά εἶναι μεγαλύτερες στίς χῶρες μέ καπιταλιστική παραγωγή ἀπ' ὅ, τι σέ [697] λιγότερο ἀναπτυγμένες χῶρες, παρ' ὅλον ὅτι κοστίζει πράγματι λιγότερη έργασία. Περιέχει περισσότερη ἅμεση + παρωχημένη έργασία, αὐτή ἡ παρωχημένη έργασία ὅμως δὲν κοστίζει τίποτα. Τό προιόν θά ἥταν φτηνότερο, ἂν δὲν μεσολαβοῦσε ἡ διαφορά τῆς φυσικῆς γονιμότητας. "Ετσι θά ἔξηγούνταν καὶ οἱ μεγαλύτερες χρηματικές τιμές τοῦ μισθοῦ έργασίας [στίς ἀναπτυγμένες καπιταλιστικές χῶρες]*.

Μιλήσαμε ὡς τώρα μόνο γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου. Ὁ ἔργατης ἀντικατασταίνει τόν μισθό του μαζί μέ ἔνα πρόσθετο προιόν ἡ μέ μιά ὑπεραξία, πού ἀποτελεῖ τό κέρδος (συμπεριλαβαίνεται καὶ ἡ πρόσοδος) τοῦ καπιταλιστῆ. Ἀντικατασταίνει τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ ἐτήσιου προιόντος, πού τοῦ χρησιμεύει πάλι σάν μισθός. Κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους ὁ καπιταλιστής ἔχει φάει τό κέρδος του, ὁ ἔργατης ὅμως ἔχει δημιουργήσει ἔνα μέρος τοῦ προιόντος, πού μπορεῖ νά φαγωθεῖ πάλι σάν κέρδος. Τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἔχει καταναλωθεῖ κατά τήν παραγωγή τῶν μέσων συντήρησης, ἀντικατασταίνεται μέ τό σταθερό κεφάλαιο πού ἔχει παραχθεῖ μέ νέα έργασία κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους. Οἱ παραγωγοί αὐτοῦ τοῦ νέου μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πραγματοποιοῦν τό εἰσόδημά τους (κέρδος καὶ μισθό) στό μέρος ἐκεῖνο τῶν μέσων συντήρησης, πού εἶναι ἵσο μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἔχει καταναλωθεῖ κατά τήν παραγωγή του. Τέλος, τό σταθερό κεφάλαιο, πού καταναλώνεται κατά τήν παραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, στήν παραγωγή μηχανῶν, πρώτων ύλῶν καὶ βοηθητικῶν ύλικῶν ἀντικατασταίνεται in natura ἡ μέ τήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ τό συνολικό προιόν τῶν διάφορων σφαιρῶν παραγωγῆς, πού παράγουν τό σταθερό κεφάλαιο.

* Οἱ λέξεις μέσα στίς ἀγχύλες ὑπάρχουν στό ρωσικό κείμενο. — Στ.μ. μετ.

[3. Ἀναγκαῖοι ὅροι γιά τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου.
 Ἀπόσβεση τοῦ πάγιου κεφαλαίου
 καὶ ὁ ρόλος τῆς στό προτσές τῆς συσσώρευσης]

Πῶς ἔχει ὅμως τώρα τό ζήτημα μέ τήν αὐξηση τοῦ κεφαλαίου, μέ τή συσσώρευσή του σάν κάτι τό διαφορετικό ἀπό τήν ἀναπαραγωγή, μέ τή μετατροπή εἰσοδήματος σέ κεφάλαιο;

Γιά νά ἀπλοποιήσουμε τό ζήτημα, θά προυποθέσουμε ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας μένει ἀμετάβλητη, δέν συντελοῦνται ἀλλαγές στή μέθοδο παραγωγῆς, ὅτι δηλαδή ἀπαιτεῖται ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας γιά τήν παραγωγή τῆς ἴδιας ποσότητας ἐμπορευμάτων, ὅτι ἐπομένως ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαίου κοστίζει τόση ἐργασία ὥση καὶ ἡ περσινή παραγωγή κεφαλαίου τοῦ ἴδιου μεγέθους.

"Ἐνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πρέπει νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο, ἀντί νά φαγωθεῖ σάν εἰσόδημα. Πρέπει νά μετατραπεῖ ἐνμέρει σέ σταθερό καὶ ἐνμέρει σέ μεταβλητό κεφάλαιο. Καὶ ἡ ἀναλογία, στήν ὅποια χωρίζεται στά δύο αὐτά διαφορετικά μέρη τοῦ κεφαλαίου, ἐξαρτιέται ἀπό τήν προυποτεθειμένη ὄργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, μιά καὶ ἡ μέθοδος παραγωγῆς μένει ἀμετάβλητη, τό ἴδιο ἀμετάβλητη μένει καὶ ἡ ἀναλογική ἀξία τῶν δύο αὐτῶν μερῶν. "Οσο πιό ἀναπτυγμένη είναι ἡ παραγωγή, τόσο μεγαλύτερο γίνεται τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού μετατρέπεται σέ σταθερό κεφάλαιο, συγχρινόμενο μέ τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού μετατρέπεται σέ μεταβλητό κεφάλαιο.

Ἐπομένως, πρέπει πρώτα νά μετατραπεῖ ἔνα μέρος τῆς ὑπεραξίας (καὶ τοῦ ἀντίστοιχου μ' αὐτήν σέ μέσα συντήρησης πρόσθετου προιόντος) σέ μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή ν' ἀγοραστεῖ μ' αὐτό νέα ἐργασία. Αὐτό είναι δυνατό μόνο, ἂν αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἡ ἂν παραταθεῖ ὁ χρόνος ἐργασίας κατά τή διάρκεια τοῦ ὄποίου ἐργάζονται. Αὐτό τό τελευταίο μπορεῖ νά συμβεῖ, ἂν λ.χ. ἔνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ ἀπασχολοῦνταν μόνο τό μισό ἡ τά $\frac{2}{3}$ τοῦ χρόνου ἡ ἂν γιά μιά μικρότερη ἡ μεγαλύτερη χρονική περίοδο παρατεινόταν ἀπόλυτα ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, ὅπότε ὅμως θά πρέπει νά πληρωθεῖ. Αὐτό ὅμως δέν πρέπει νά θεωρεῖται μόνιμο μέσο τῆς συσσώρευσης. Ὁ ἐργατικός πληθυσμός μπορεῖ νά αὐξηθεῖ, ἂν προηγούμενα μή παραγωγικοί ἐργάτες μετατραποῦν σέ παραγωγικούς ἡ ἂν τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ πού προηγούμενα δέν ἐργάζονταν, ὅπως οἱ γυναῖκες, τά παιδιά, οἱ paupers (πάμπτωχοι, ἐξαθλιωμένοι) τραβηγχτοῦν στήν παραγωγή. Τό τελευταίο σημεῖο δέν τό παίρνουμε ἐδῶ ὑπόψη. Τέλος, μέ τήν ἀπόλυτη αὐξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, λόγω αὐξησης τοῦ γενικοῦ πληθυσμοῦ.

"Αν πρόκειται ή συσσώρευση νά ἀποτελεῖ ἔνα μόνιμο, συνεχές προτσές, τότε ἀποτελεῖ ὅριο αύτή ή ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ (παρ' ὅλον ὅτι σχετικά μειώνεται σέ σύγκριση μέ τό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο).

'Η αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἐμφανίζεται σάν βάση τῆς συσσώρευσης σάν μόνιμου προτσές. Αὐτό προυποθέτει ὅμως ἔνα μέσο μισθό, πού νά ἐπιτρέπει τή σταθερή αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ καί ὅχι μόνο τήν ἀναπαραγωγή του. Γιά τήν ἀντιμετώπιση ἔκτακτων περιπτώσεων ή καπιταλιστική παραγωγή φροντίζει ηδη μέ τό ὅτι βάζει ἔνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ νά ἐργάζεται ύπερμετρα, ἐνώ τό ἄλλο μέρος τό κρατᾶ ἔτοιμο μισοεξαθλιωμένο ή ἐντελῶς ἐξαθλιωμένο σάν ἐφεδρικό στρατό.

Πώς ἔχει ὅμως τό ζήτημα μέ τό ἄλλο μέρος τῆς ύπεραξίας, πού πρέπει νά μετατραπεῖ σέ σταθερό κεφάλαιο; Γιά ν' ἀπλοποιήσουμε τό ζήτημα, κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τό ἐξωτερικό ἐμπόριο καί ἐξετάζουμε ἔνα ἀπομονωμένο ἔθνος. "Ας πάρουμε ἔνα παράδειγμα. "Ας ύποθέσουμε ὅτι ή ύπεραξία πού ἔχει παραγάγει ἔνας ἐργοστασιάρχης λινοῦ ὑφάσματος είναι ἵση μέ 10.000 λίρες, τίς μισές ἀπό τίς ὁποῖες θέλει νά τίς μετατρέψει σέ κεφάλαιο, δηλαδή τίς 5.000 λ. 'Απ' αύτές πρέπει, σύμφωνα μέ τήν ὄργανική σύνθεση τοῦ μηχανοκίνητου ύφαντουργείου, τό $\frac{1}{5}$ νά τό διαθέσει γιά μισθούς ἐργασίας. Κάνουμε ἐδῶ ἀφαίρεση ἀπό τήν περιστροφή τοῦ κεφαλαίου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἵσως νά τοῦ είναι ἀρκετό ἔνα ποσό γιά 5 ἑβδομάδες, ὕστερα ἀπό τίς ὁποῖες πουλάει τό προιόν του καί παίρνει ἔτσι πίσω ἀπό τήν χυκλοφορία τό κεφάλαιο πού διάθεσε γιά μισθούς. 'Υποθέτουμε ὅτι ὀφείλει νά κρατᾶ σάν ἐφεδρεία στόν τραπεζίτη του 1.000 λ. γιά μισθούς (γιά 20 ἐργάτες), γιά νά τίς ξοδέψει σιγά-σιγά στή διάρκεια τοῦ ἔτους γιά μισθούς. "Επειτα πρέπει 4.000 λ. νά τίς μετατρέψει σέ σταθερό κεφάλαιο. Πρέπει πρώτα νά ἀγοράσει νῆμα, τόσο ὅσο μποροῦν νά ύφανουν μέσα σ' ἔνα χρόνο οἱ 20 ἐργάτες. ('Ἐξακολουθούμε νά κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τήν περιστροφή τοῦ χυκλοφορούντος μέρους τοῦ κεφαλαίου). 'Οφείλει ἀκόμα νά αὔξησει τόν ἀριθμό τῶν ἀργαλειῶν τοῦ ἐργοστασίου του. "Ισως χρειαστεῖ ἐπίσης νά προσθέσει νέες ἀτμομηχανές ή νά μεγαλώσει τίς παλιές χλπ. Γιά νά τά ἀγοράσει ὅμως ὅλα αὐτά, πρέπει νά βρεῖ στήν ἀγορά ἀργαλειούς χλπ. 'Οφείλει νά μετατρέψει τίς 4.000 λίρες του σέ νῆμα, ἀργαλειούς χλπ., [698], δηλαδή νά τά ἀγοράσει. Γιά νά τ' ἀγοράσει ὅμως, πρέπει νά ύπαρχουν στήν ἀγορά. Μιά ὅμως καί προυποθέσαμε ὅτι ή ἀναπαραγωγή τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου ἔχει πραγματοποιηθεῖ κάτω ἀπό τούς παλιούς ὄρους, ο νηματουργός ἐπιχειρηματίας ἔχει δαπανήσει ὅλο του τό κεφάλαιο, γιά νά παραδόσει τήν ποσότητα

τοῦ νήματος πού ἀπαίτησαν τὸν προηγούμενο χρόνο οἱ ὑφαντουργοί. Πῶς λοιπόν θά ίκανοποιήσει τὴν αὐξημένη ζήτηση μέ μιά πρόσθετη προσφορά νήματος;

"Ἐτσι ἔχει τό ζήτημα καί μέ τὸν ἐργοστασιάρχη πού παράγει μηχανές, ὁ ὅποιος προμηθεύει τοὺς ἀργαλειούς κλπ. Ἐχει παραγάγει μόνο ἀρκετούς νέους ἀργαλειούς, γιά νά καλύψει τή μέση κατανάλωση ἀργαλειῶν στὴν ὑφαντουργική βιομηχανία. "Ομως ὁ ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης πού θέλει νά συσσωρεύσει παραγγέλνει νῆμα 3.000 λ. καί ἀργαλειούς, κάρβουνο κλπ. 1.000 λ. (μιά καί συμβαίνει τό ἕδιο μέ τὸν καρβουνοεργοστασιάρχη). "Η στὴν πραγματικότητα δίνει στὸν νηματουργό ἐργοστασιάρχη 3.000 λ., στὸν ἐργοστασιάρχη μηχανῶν καί στὸν καρβουνοεργοστασιάρχη κλπ. 1.000 λ. γιά νά τοῦ μετατρέψουν αὐτό τό χρῆμα σέ νῆμα, ἀργαλειούς καί κάρβουνο. Θά ἔπρεπε λοιπόν νά περιμένει ὥσπου νά συντελεστεῖ τό προτσές αὐτό, προτοῦ νά εἶναι σέ θέση ν' ἀρχίσει τὴν συσσώρευσή του — τή δική του παραγωγή νέου λινοῦ ὑφάσματος. Αὐτή εἶναι ή διακοπή I.

Τώρα ὅμως ὁ νηματουργός ἐργοστασιάρχης δρίσκεται μέ τίς 3.000 λ. στὴν ἕδια κατάσταση, ὅπως ὁ ὑφαντουργός μέ τίς 4.000 λ., μέ τή διαφορά μόνο ὅτι ἀπό τίς 3.000 λ. τραβάει ἀμέσως τό κέρδος του. Μπορεῖ νά δρεῖ ἔναν πρόσθετο ἀριθμό ἐργατῶν νηματουργῶν, χρειάζεται ὅμως λινάρι, ἀδράχτια, κάρβουνο κλπ. Τό ἕδιο καί ὁ καρβουνοεργοστασιάρχης χρειάζεται νέες πρόσθετες μηχανές η ἐργαλεῖα, ἐκτός ἀπό τοὺς πρόσθετους ἐργάτες. Τό ἕδιο καί ὁ ἐργοστασιάρχης μηχανῶν, ὁ ὅποιος πρέπει νά παραδόσει τοὺς νέους ἀργαλειούς καί τά νέα ἀδράχτια κλπ., ἐκτός ἀπό τοὺς πρόσθετους ἐργάτες χρειάζεται καί σίδερο κλπ. Χειρότερα ἔχουν τά πράγματα μέ τὸν ἀγρότη παραγωγό λιναριοῦ πού μόνο τὸν ἐπόμενο χρόνο μπορεῖ νά παραδόσει τὴν πρόσθετη ποσότητα λιναριοῦ κλπ.

"Ἐπομένως, γιά νά μπορεῖ ὁ ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης κάθε χρόνο νά μετατρέπει χωρίς χρονοτριβή καί διακοπές ἔνα μέρος τοῦ κέρδους του σέ σταθερό κεφάλαιο — καί γιά νά εἶναι ή συσσώρευση ἔνα ἀδιάκοπο προτσές — εἶναι ἀπαραίτητο νά δρίσκει στὴν ἀγορά μιά πρόσθετη ποσότητα νήματος, ἀργαλειῶν κλπ. Αὐτός, ὁ ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης, τό ἕδιο καί ὁ νηματουργός ἐργοστασιάρχης, ὁ καρβουνοεργοστασιάρχης κλπ. χρειάζονται μόνο νά χρησιμοποιοῦν περισσότερους ἐργάτες, ἄν δρίσκουν στὴν ἀγορά λινάρι, ἀδράχτια καί μηχανές.

"Ἐνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού κάθε χρόνο λογαριάζεται ὅτι ἔχει φθαρεῖ καί μπαίνει σάν φθορά στὴν ἀξία τοῦ προιόντος, στὴν πραγματικότητα δέν ἔχει φθαρεῖ. "Ἄς πάρουμε λ.χ. μιά μηχανή πού

βαστάει 12 χρόνια καί κοστίζει 12.000 λ., ἔτσι ὥστε ἡ μέση φθορά της νά ύπολογίζεται κάθε χρόνο ὅτι φτάνει τίς 1.000 λ. Στό τέλος τῶν 12 χρόνων, ἐπειδή κάθε χρόνο μπαίνουν ἀπό τή μηχανή στό προιόν 1.000 λ., θά ἔχει ἀναπαραχθεῖ ἡ ἀξία 12.000 λ. καί θά μπορεῖ ν' ἀγοραστεῖ μιά καινούργια μηχανή τοῦ ἴδιου εἰδους καί στήν ἴδια τιμή. Οἱ ἐπισκευές καί τά μπαλώματα, πού γίνονται ἀπαραίτητα κατά τή διάρκεια τῶν 12 χρόνων, τά συνυπολογίζουμε στά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς μηχανῆς καί δέν ἔχουν καμιά δουλιά μέ τό ζήτημά μας. Εἶναι ἀλήθεια ὅμως ὅτι εἶναι διαφορετική ἡ πραγματικότητα ἀπό ἐκείνον τι μέσο λογαριασμό. Ἰσως ἡ μηχανή τόν δεύτερο χρόνο νά λειτουργεῖ καλύτερα ἀπό τόν πρώτο. Καί ὅμως ὑστερα ἀπό 12 χρόνια δέν εἶναι πιά χρησιμοποιήσιμη. Συμβαίνει τό ἴδιο ὅπως μέ ἓνα ζώο, πού κατά μέσο ὄρο πρόκειται νά ζήσει 10 χρόνια καί πού κάθε χρόνο δέν πεθαίνει κατά τό $\frac{1}{10}$, μ' ὅλο πού στό τέλος τῶν 10 χρόνων πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ μέ ἓνα ἄλλο ζώο. Φυσικά, στήν πορεία τοῦ ἴδιου χρόνου ἔνας ὄρισμένος ἀριθμός μηχανῶν μπαίνει πάντα στό στάδιο αὐτό, στό όποιο θά πρέπει πραγματικά νά ἀντικατασταθοῦν μέ καινούργιες μηχανές. Ἔτσι κάθε χρόνο ἔνας ὄρισμένος ἀριθμός τῶν παλιῶν μηχανῶν κλπ. πρέπει πράγματι ν' ἀντικατασταίνεται σέ εἶδος μέ καινούργιες μηχανές. Καί στόν ἀριθμό αὐτό ἀνταποκρίνεται ἡ ἐτήσια μέση παραγωγή μηχανῶν κλπ. Ἡ ἀξία γιά τήν πληρωμή τους ύπάρχει ἔτοιμη καί παίρνεται ἀπό τίς εἰσπράξεις τῶν ἐμπορευμάτων πού πουλήθηκαν, ἀνάλογα μέ τό χρόνο πού ἀπαιτεῖται ἡ ἀναπαραγωγή τους (τῶν μηχανῶν). Μένει ὅμως τό γεγονός ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐτήσιου προιόντος, τῆς ἀξίας πού πληρώνεται κάθε χρόνο γι' αὐτό, εἶναι βέβαια ἀπαραίτητο, γιά ν' ἀντικαταστήσει λ.χ. ὑστερα ἀπό 12 χρόνια τίς παλιές μηχανές, ὅμως δέν ἀπαιτεῖται καθόλου στήν πραγματικότητα, γιά νά ἀντικατασταίνει κάθε χρόνο τό $\frac{1}{12}$ σέ εἶδος, κάτι πού θά ἡταν πράγματι ἀδύνατο νά γίνει. Αὐτό τό ποσό μπορεῖ ἐνμέρει νά χρησιμοποιηθεῖ, γιά νά πληρωθεῖ μισθός ἐργασίας ἡ πρώτη ūλη, προτού πουληθεῖ ἡ πληρωθεῖ τό ἐμπόρευμα, τό όποιο ρίχνεται διαρκῶς στήν κυκλοφορία, ὅμως δέν ἐπιστρέφει ἀμέσως ἀπ' αὐτήν. Αὐτό δέν μπορεῖ ὡστόσο νά γίνεται κατά τή διάρκεια ὅλου τοῦ ἔτους, γιατί τά ἐμπορεύματα πού συμπληρώνουν τήν περιστροφή τους μέσα στό χρόνο πραγματοποιοῦν ὄλοκληρωτικά τήν ἀξία τους, δηλαδή πρέπει νά πραγματοποιοῦν τόν μισθό ἐργασίας, τήν πρώτη ūλη καί τήν καταναλωμένη μηχανή πού περιέχονται σ' αὐτά καί νά πληρώνουν ύπεραξία. Ἐκεὶ λοιπόν ὅπου χρησιμοποιεῖται πολύ σταθερό κεφάλαιο, ἐπομένως καί πολύ πάγιο κεφάλαιο, ύπάρχει σ' αὐτό τό μέρος τής ἀξίας τοῦ προιόν-

τος, που ἀντικατασταίνει τή φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἐνα κονδύλι συσσώρευσης, τό όποιο ἀπό μέρους ἔχεινου πού τό χρησιμοποιεῖ μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν ἐπένδυση νέου πάγιου κεφαλαίου (ἢ καί κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου), χωρίς νά γίνεται γιά τό μέρος αὐτό τῆς συσσώρευσης όποιαδήποτε ἀφαίρεση ἀπό τήν ύπεραξία. (Βλέπε τόν Μάχ Κούλλοχ)[^{183]}. Αὐτό τό κονδύλι (fonds) συσσώρευσης δέν βρίσκεται στίς βαθμίδες ἔχεινες τής παραγωγῆς καί σέ ἔθνη, στά όποια δέν ύπάρχει μεγάλο πάγιο κεφάλαιο. Πρόκειται γιά ἐνα σημαντικό σημεῖο. Είναι ἐνα ποσό, που προορίζεται γιά συνεχεῖς τελειοποιήσεις, ἐπεκτάσεις κλπ.

[4. Ἐξάρτηση τῶν κλάδων παραγωγῆς
στό προτσές τῆς συσσώρευσης.

"Αμεση μετατροπή

*ένός μέρους τῆς ύπεραξίας σέ σταθερό κεφάλαιο
στή γεωργία καί στίς μηχανοκατασκευές]*

Τό ζήτημα ὅμως, στό όποιο θέλουμε νά σταθοῦμε ἐδῶ, είναι τό ἐξῆς. Κι ἂν ἀκόμα τό συνολικό κεφάλαιο, που χρησιμοποιεῖται στήν κατασκευή μηχανῶν, ἡταν τόσο μόνο μεγάλο, ὥστε νά ἀντικατασταίνει τήν ἐτήσια φθορά τῶν μηχανῶν, τότε θά παράγονταν πολύ περισσότερες μηχανές ἀπό ἔχεινες πού χρειάζονται κάθε χρόνο, γιατί ἡ φθορά ύπάρχει ἐνμέρει μόνο ἰδεατά καί γιατί στήν πραγματικότητα οι μηχανές πρέπει ν' ἀντικατασταθοῦν σέ ἔιδος μόνο ὕστερα ἀπό ἔναν ὄρισμένο ἀριθμό χρόνων. Τό κεφάλαιο λοιπόν που χρησιμοποιεῖται μ' αὐτό τόν τρόπο προσφέρει κάθε χρόνο μιά μάζα μηχανῶν, που ύπάρχουν γιά νέες ἐπενδύσεις κεφαλαίου καί πού προλαβαίνουν αὐτές τίς νέες ἐπενδύσεις κεφαλαίου. Κατά τή διάρκεια λ.χ. τούτου τοῦ χρόνου ὁ μηχανοκατασκευαστής βάζει μπρός τό ἐργοστάσιό του. Κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους παράγει μηχανές ἀξίας 12.000 λ. Στήν περίπτωση αὐτή κατά τή διάρκεια τῶν ἐπόμενων 11 χρόνων, γιά νά ἀναπαράγει ἀπλῶς τίς μηχανές πού εἶχε παραγάγει, θά ἐπρεπε νά παράγει κάθε χρόνο προιόν ἀξίας 1.000 λ., κι αὐτή ἀκόμα ἡ χρονιάτικη παραγωγή δέν θά καταναλωνόταν κάθε ώντος. Ακόμα λιγότερο θά καταναλωνόταν, ἀν ὁ μηχανοκατασκευαστής, χρησιμοποιεῖ ὅλο του τό κεφάλαιο. Γιά νά συνεχίζεται αὐτό καί γιά νά ἀναπαράγεται ἀπλῶς συνεχῶς [699] κάθε χρόνο, ἀπαιτεῖται συνεχής διεύρυνση τοῦ κλάδου που χρειάζεται αὐτές τίς μηχανές. (Ακόμα περισσότερο, ὅταν συσσωρεύει ὁ ἴδιος).

Ἐδῶ λοιπόν, καὶ ἂν ἀκόμα ἀναπαράγεται μόνο τό ἐπενδυμένο σ' αὐτὴν τή σφαιρά παραγωγῆς κεφάλαιο, είναι ἀπαραίτητη συνεχής συσσώρευση στίς ὑπόλοιπες σφαιρες παραγωγῆς. Ἐτσι ὅμως αὐτή ἡ συνεχής συσσώρευση διασκει στήν ἀγορά συνεχῶς διαθέσιμο ἔνα ἀπό τά στοιχεῖα της. Ἐδῶ σέ μιά σφαιρά παραγωγῆς διασκουμε συνεχῶς ἔνα ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων γιά συσσώρευση, γιά νέα πρόσθετη βιομηχανική κατανάλωση γιά ἄλλες σφαιρες παραγωγῆς, ἀκόμα καὶ στήν περίπτωση, πού σ' αὐτήν τή σφαιρά ἀναπαράγεται μόνο τό ὑπάρχον κεφάλαιο.

Μέ τίς 5.000 λ. κέρδος ἡ ὑπεραξία, πού μετατρέπονται σέ κεφάλαιο, λ.χ. ἀπό τόν ύφαντουργό ἐπιχειρηματία, είναι δυνατές δυό περιπτώσεις, μέ τήν προυπόθεση πάντα ὅτι αὐτός θά διασκει στήν ἀγορά τήν ἐργασία, τήν ὁποία ὀφείλει ν' ἀγοράσει μέ 1.000 ἀπό αὐτές τίς 5.000 λ., γιά νά μετατρέψει σέ κεφάλαιο αὐτές τίς 5.000 λ., σύμφωνα μέ τούς ὄρους τής σφαιρας παραγωγῆς του. Αὐτό τό μέρος [τής κεφαλαιοποιούμενης ὑπεραξίας] μετατρέπεται σέ μεταβλητό κεφάλαιο καὶ διατίθεται γιά μισθούς. Γιά νά χρησιμοποιήσει ὅμως αὐτή τήν ἐργασία ὁ ἐργοστασιάρχης, χρειάζεται νήμα, πρόσθετες μηχανές {ἐκτός ἂν παραταθεῖ ἡ ἐργάσιμη ήμέρα. Στήν περίπτωση αὐτή φθείρονται μόνο γρηγορότερα οι μηχανές, συντομεύεται ὁ χρόνος τής ἀναπαραγωγῆς τους, ταυτόχρονα ὅμως παράγεται περισσότερη ὑπεραξία. Καὶ ἂν ἡ ἀξία τῶν μηχανῶν πρέπει σέ συντομότερο χρονικό διάστημα νά μοιραστεῖ στά παραγμένα ἐμπορεύματα, παράγονται ώστόσο ἀσύγκριτα περισσότερα ἐμπορεύματα, ἔτσι πού παρ' ὅλην αὐτή τή γρηγορότερη φθορά στήν ἀξία ἡ στήν τιμή τής μονάδας του ἐμπορεύματος μπαίνει ἔνα μικρότερο μέρος τής ἀξίας τῶν μηχανῶν. Στήν περίπτωση αὐτή δέν χρειάζεται νά δαπανηθεῖ ἄμεσα νέο κεφάλαιο γιά τίς ἴδιες τίς μηχανές. Τό μόνο πού θά χρειαστεῖ είναι ἡ γρηγορότερη ἀντικατάσταση τής ἀξίας τῶν μηχανῶν. Τά βοηθητικά ὄλικά ὅμως ἀπαιτοῦν στήν περίπτωση αὐτή τήν καταβολή πρόσθετου κεφαλαίου}. Ὁ ύφαντουργός ἐπιχειρηματίας εἴτε διασκει στήν ἀγορά αὐτούς τούς πρόσθετους ὄλικους ὄρους του καὶ στήν περίπτωση αὐτή τό ἀγόρασμα αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων διαφέρει ἀπό τό ἀγόρασμα ἄλλων ἐμπορευμάτων μόνο κατά τό ὅτι αὐτός ἀγοράζει ἐμπορεύματα γιά τή βιομηχανική κατανάλωση καὶ ὅχι γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. Εἴτε δέν τά διασκει στήν ἀγορά. Στήν περίπτωση αὐτή πρέπει νά τά παραγγείλει (ὅπως γίνεται λ.χ. ὅταν πρόκειται γιά μηχανές νέας κατασκευῆς), ἀκριβώς ὅπως πρέπει νά παραγγείλει εἰδη ἀτομικῆς κατανάλωσης, πού δέν τά διασκει στήν ἀγορά. "Αν θά ἔπρεπε λ.χ. ἡ πρώτη ὕλη (λινάρι) νά παραχθεῖ μόνο ἐπί παραγγελία {ὅπως λ.χ. τό λουλάκι, ἡ

ιούτη κλπ. ἀπό τούς ινδούς ἀγρότες ὑστερα ἀπό ἐντολή καὶ σχετική προκαταβολή ἄγγλων ἐμπόρων}, τότε θά ἡταν ἀδύνατο, γιά τό τρέχον ἔτος νά κάνει συσσώρευση, ὁ ὑφαντουργός λινοῦ στή δική, του ἐπιχείρηση. Ἐπό τήν ἄλλη, ἂν προυποτεθεὶ ὅτι ὁ νηματουργός ἐργοστασιάρχης μετατρέπει τίς 5.000 λ. σέ κεφάλαιο, ἐνῶ ὁ ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης δέν κάνει συσσώρευση, τότε τό νῆμα θά μείνει ἀπούλητο, παρ' ὅλον ὅτι ὅλοι οἱ ὄροι παραγωγῆς τοῦ ὑφαντουργοῦ ὑπῆρχαν διαθέσιμοι στήν ἀγορά, ἔτσι οἱ 5.000 λ. θά ἔχουν μετατραπεῖ σέ νῆμα, ὅχι ὅμως σέ κεφάλαιο.

(Ἡ Πίστη, γιά τήν ὁποία δέν πρόκειται νά μιλήσουμε ἐδῶ περισσότερο, μεσολαβεὶ ὥστε τό συσσωρευμένο κεφάλαιο νά μή χρειάζεται νά χρησιμοποιηθεὶ στή σφαίρα ἀκριβῶς στήν ὁποία ἔχει παραχθεῖ, ἄλλα ἔκει ὅπου ἔχει τή μεγαλύτερη πιθανότητα νά ἀξιοποιηθεῖ. Ὁστόσο ὁ κάθε καπιταλιστής θά προτιμήσει τό συσσωρευμένο κεφάλαιο του νά τό τοποθετήσει, ὅσο είναι αὐτό δυνατό, στόν δικό του κλάδο. Ἀν τό τοποθετήσει σ' ἔναν ἄλλο κλάδο, τότε γίνεται καπιταλιστής τοῦ χρήματος καὶ εἰσπράττει μόνο τόκο ἀντί κέρδος, ἐκτός ἂν τό ρίξει στήν κερδοσκοπία. Ἐδῶ ὅμως μιλᾶμε γιά τή μέση συσσώρευση καὶ μόνο σάν παράδειγμα γιά τή συσσώρευση σ' ἔναν ιδιαίτερο κλάδο.)

Ἀν, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ λιναροπαραγωγός ἀγρότης εἶχε διευρύνει τήν παραγωγή του, δηλαδή ἂν εἶχε κάνει συσσώρευση τή στιγμή πού δέν θά ἔκαναν ὁ νηματουργός, ὁ ὑφαντουργός, ὁ μηχανουργός κλπ., τότε θά εἶχε στήν ἀποθήκη του περισσευούμενο λινάρι καὶ τό πιθανότερο είναι νά παραγάγει λιγότερο τόν ἐπόμενο χρόνο.

{Γιά τήν ὥρα παραβλέπουμε ἐδῶ ὄλότελα τήν ἀτομική κατανάλωση καὶ ἔξετάζουμε μόνο τή σχέση τῶν παραγωγῶν μεταξύ τους. Ἀν ὑπάρχει αὐτή ἡ σχέση, τότε σχηματίζουν πρώτα ἀμοιβαία ἀγορά γιά τά κεφάλαια ἔκεινα πού ἀλληλοαντικατασταίνονται. Γιά ἔνα μέρος τῶν μέσων συντήρησης οἱ νεοαπασχολούμενοι ἢ οἱ καλύτερα ἀπασχολούμενοι ἐργάτες σχηματίζουν ἀγορά. Καὶ ἐπειδή ἡ ὑπεραξία αὐξάνει τόν ἐπόμενο χρόνο, μποροῦν οἱ καπιταλιστές νά τρωνε ἔνα αὐξανόμενο μέρος τοῦ εἰσοδήματος, σχηματίζουν δηλαδή ἵσαμε ἔνα βαθμό ἀγορά ὃ ἔνας γιά τόν ἄλλο. Καὶ ὅμως μπορεῖ πάντα νά μένει ἀπούλητο ἔνα μέρος τοῦ ἐτήσιου προιόντος.}

Τό ζήτημα πρέπει τώρα νά διατυπωθεῖ ἔτσι: Ἀν προϋποτεθεῖ γενική συσσώρευση, ἂν δηλ. προυποτεθεὶ ὅτι τό κεφάλαιο συσσωρεύει λίγοπολύ σ' ὅλους τούς κλάδους, κάτι πού στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ ὅρο τής καπιταλιστικῆς παραγωγῆς καὶ πού ἀποτελεῖ ἔξισου τό κίνητρο τοῦ καπιταλιστή σάν καπιταλιστή, ὅπως τό κίνητρο τοῦ θησαυρι-

στή εἶναι νά μαζεύει χρῆμα (πού ὅμως εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητο, γιά νά προχωρεῖ ἡ καπιταλιστική παραγωγή) — τότε τί εἶναι δόρος αὐτῆς τῆς γενικῆς συσσώρευσης, σέ τί ἀνάγεται; "Η, μιά και γιά μᾶς ὁ λινουφαντής μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει γενικά τόν καπιταλιστή, ποιοί εἶναι οἱ δροι, γιά νά μπορεῖ νά ξαναμετατρέψει ἀνενόχλητος σέ κεφάλαιο τίς 5.000 λ. ὑπεραξία και γιά νά μπορεῖ χρόνο μέ τό χρόνο νά συνεχίζει μόνιμα τό προτσές τῆς συσσώρευσης; Συσσώρευση τῶν 5.000 λ. σημαίνει μόνο ὅτι τό χρῆμα αὐτό, αὐτό τό ποσό ἀξίας, ἔχει μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο. Ἐπομένως, οἱ δροι γιά τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀπολύτως οἱ ίδιοι πού ἦταν γιά τήν ἀρχική του παραγωγή ἢ γενικά γιά τήν ἀναπαραγωγή του.

Οἱ ὄροι αὐτοί ὅμως ἦταν ὅτι μέ ἓνα μέρος τοῦ χρήματος ἀγοράστηκε ἐργασία και μέ τό ἄλλο ἀγοράστηκαν ἐμπορεύματα (πρώτη ὕλη και μηχανές κλπ.), πού μποροῦσαν νά καταναλωθοῦν παραγωγικά ἀπό τήν ἐργασία αὐτή. {Μερικά ἐμπορεύματα μποροῦν νά καταναλώνονται μόνο παραγωγικά, ὅπως οἱ μηχανές, οἱ πρώτες ὕλες, τά ἡμικατεργασμένα προϊόντα κλπ. "Άλλα πάλι, ὅπως τά σπίτια, τά ἄλογα, τό σιτάρι, τά γεννήματα (ἀπό τά ὅποια μπορεῖ νά παραχθεῖ ραχί ἢ κόλλα) κλπ. μποροῦν νά καταναλώνονται και παραγωγικά και ἀτομικά.} Γιά νά μποροῦν νά ἀγοραστοῦν αὐτά τά ἐμπορεύματα, πρέπει νά βρίσκονται στήν [700] ἀγορά σάν ἐμπορεύματα — νά βρίσκονται στό ἐνδιάμεσο στάδιο ἀνάμεσα στήν ὄλοκληρωμένη παραγωγή και στήν κατανάλωση πού δέν ἔχει ἀχόμα ἀρχίσει, στά χέρια τῶν πουλητῶν, στό στάδιο τῆς κυκλοφορίας — ἡ νά μποροῦν νά τά προμηθεύονται ἐπί παραγγελία (νά μποροῦν νά κατασκευάζονται, ὅπως γίνεται κατά τήν ἀνέγερση νέων ἐργοστασίων κλπ.). "Ἐτσι εἶχε τό ζήτημα — αὐτό προυποτέθηκε κατά τήν παραγωγή και τήν ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου, λόγω τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας σέ χοινωνική κλίμακα πού ἐφαρμόστηκε στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή (καταμερισμός ἐργασίας και κεφαλαίου ἀνάμεσα στούς διάφορους κλάδους), λόγω τής ταυτόχρονα σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια συντελούμενης παράλληλης παραγωγῆς, ἀναπαραγωγῆς. Αὐτός ἦταν ὁ ὄρος πού ἔθεταν ἡ ἀγορά (Marki), ἡ παραγωγή και ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου. "Οσο μεγαλύτερο εἶναι τό κεφάλαιο, ὅσο πιό ἀναπτυγμένη εἶναι ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, γενικά ἡ βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τόσο μεγαλύτερη εἶναι και ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται στό πέρασμα ἀπό τήν παραγωγή στήν κατανάλωση (ἀτομική και παραγωγική), στήν κυκλοφορία, στήν ἀγορά, και τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ βεβαιότητα γιά κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο ὅτι θά βρει ἔτοιμους στήν ἀγορά τούς ὄρους

τῆς ἀναπαραγωγῆς του. Αὐτό εἶναι ἀκόμη περισσότερο σωστό, γιατί, σύμφωνα μέ τήν ούσια τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο 1) ἐργάζεται πάνω σέ μιά κλίμακα πού ἔξαρτιέται ὅχι ἀπό τήν ἀτομική ζήτηση (παραγγελίες χλπ., ἀτομική ἀνάγκη), ἀλλά ἀπό τήν ἐπιδίωξη νά πραγματοποιηθεῖ ὅσο τό δυνατό περισσότερη ἐργασία, ἐπομένως καί περισσότερη πρόσθετη ἐργασία καί νά παραχθεῖ μέ ἔνα δοσμένο κεφάλαιο μιά ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη μάζα ἐμπορευμάτων. 2) Κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο προσπαθεῖ νά καταλάβει ἔναν ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο χῶρο στήν ἀγορά καί νά ἐκτοπίσει, νά ἀποκλείσει τούς ἀνταγωνιστές του. Συναγωνισμός τῶν κεφαλαίων.

{"Οσο περισσότερο ἀναπτύσσονται τά μέσα ἐπικοινωνίας, τόσο περισσότερο μπορεῖ νά λιγοστεύει τό ἀπόθεμα στήν ἀγορά.}

«Ἐκεῖ πού εἶναι σχετικά μεγάλη ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση, σέ μιά δοσμένη στιγμή θά ὑπάρχει στήν ἀγορά στό ἐνδιάμεσο στάδιο στό δρόμο ἀπό τόν παραγωγό στόν καταναλωτή ἔνα σχετικά μεγάλο περίσσευμα, ἐκτός ἂν ἡ ταχύτητα, μέ τήν ὁποία πουλιοῦνται τά πράγματα, αὐξάνει τόσο, ὥστε νά ἀντενεργεῖ στίς συνέπειες πού προκύπτουν ἀπό τήν αὐξημένη παραγωγή» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc», London 1821, σελ. 6, 7).

"Ετσι ἡ συσσώρευση νέου κεφαλαίου μπορεῖ νά συντελεῖται μόνο κάτω ἀπό τούς ἴδιους ὄρους πού συντελεῖται ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου τό ὅποιο ὑπάρχει ἥδη.

{Δέν ἔξετάζουμε ἐδῶ καθόλου τήν περίπτωση, στήν ὁποία συσσωρεύεται περισσότερο κεφάλαιο ἀπ' ὅσο μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ στήν παραγωγή, λ.χ. μέ τή μορφή χρήματος, πού παραμένει ἀχρησιμοποιήτο στόν τραπεζίτη. Ἀπό δῶ ὁ δανεισμός στό ἔξωτερικό χλπ. κοντολογῆς ἡ κερδοσκοπία μέ τίς ἐπενδύσεις. Δέν ἔξετάζουμε ἐπίσης τήν περίπτωση, κατά τήν ὁποία εἶναι ἀδύνατο νά πουληθεῖ ἡ μάζα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων, τίς κρίσεις χλπ. "Όλα αὐτά ἀνήκουν στό μέρος ὅπου ἔξετάζεται ὁ συναγωνισμός. Ἐδῶ ἔχουμε νά ἔξετάσουμε μονάχα τίς μορφές τοῦ κεφαλαίου στίς διάφορες φάσεις τῆς πορείας του, ὑποθέτοντας πάντα ὅτι τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους.}

'Ο ύφαντουργός ἐργοστασιάρχης μπορεῖ τήν ὑπεραξία τῶν 5.000 λιρῶν νά τήν μετατρέψει σέ κεφάλαιο, ἂν ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία τῶν 1.000 λιρῶν δρεῖ ἔτοιμα στήν ἀγορά νῆμα χλπ. ἡ ἂν μπορεῖ νά τά ἀποκτήσει ἐπί παραγγελία. Γιά νά γίνει αύτό, πρέπει λοιπόν νά ἔχει παραχθεῖ ἔνα πρόσθετο προιόν ἀπό τά ἐμπορεύματα ἔκεινα πού μπαίνουν στό σταθερό του κεφάλαιο, ἴδιως ἀπό ἔκεινα πού ἀπαιτοῦν γιά τήν παραγωγή τους μεγαλύτερο χρονικό διάστημα καί πού δέν μπορούν νά

αὐξηθοῦν γρήγορα ἢ καὶ καθόλου κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους, ὅπως τό ἀκατέργαστο προϊόν, λ.χ. τό λινάρι.

{Γι' αὐτό μπαίνει ἐδῶ στό παιχνίδι-πράγμα ὅμως πού εἶναι μόνο μά μορφή μεσολάβησης καί γι' αὐτό δέν ἀνήκει ἐδῶ, ἀλλά στήν ἔξεταση τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν κεφαλαίων — τό ἐμπορικό κεφάλαιο, πού κρατᾶ στά ἐμπορικά καταστήματα ἀποθέματα ἔτοιμων ἐμπορευμάτων γιά τήν περίπτωση αὐξανόμενης κατανάλωσης, ἀτομικῆς ἢ παραγωγικῆς.}

"Οπως ἡ παραγωγή καὶ ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου πού ὑπάρχει σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς προυποθέτει παράλληλη παραγωγή καὶ ἀναπαραγωγή σέ ἄλλες σφαίρες, ἔτσι καὶ ἡ συσσώρευση ἡ ὁ σχηματισμός πρόσθετου κεφαλαίου σ' ἔναν κλάδο προυποθέτει ταυτόχρονο ἡ παράλληλο σχηματισμό πρόσθετης παραγωγῆς στούς ἄλλους κλάδους. Πρέπει λοιπόν νά μεγαλώνει ταυτόχρονα ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς σ' ὅλες τίς σφαίρες πού προμηθεύουν σταθερό κεφάλαιο (ἀνάλογα μέ τήν καθοριζόμενη ἀπό τή ζήτηση μέση συμμετοχή τῆς κάθε ξεχωριστῆς σφαίρας στή γενική αὐξηση τῆς παραγωγῆς), καὶ ὅλες οἱ σφαίρες πού δέν παράγουν τό ἔτοιμο γιά τήν ἀτομική κατανάλωση προϊόν προμηθεύουν σταθερό κεφάλαιο. Τό σπουδαιότερο ἐδῶ ὅμως εἶναι ἡ αὐξηση τῶν μηχανῶν (έργαλείων), τῶν πρώτων ύλων, τῶν βοηθητικῶν ύλικῶν, ἐπειδή ὅλες οἱ ἄλλες βιομηχανίες, πού προμηθεύουν εἴτε ἡμικατεργασμένα εἴτε ὀλοκληρωμένα προϊόντα, στίς ὅποιες περιλαβαίνονται, ὅταν ὑπάρχουν, οἱ ἀπαιτούμενοι ὄροι, πρέπει νά θέτουν σέ κίνηση μόνο περισσότερη ἔργασία.

Φαίνεται λοιπόν πώς σ' ὅλες τίς σφαίρες χρειάζεται διαρκής πρόσθετη παραγωγή, γιά νά μπορεῖ νά γίνεται συσσώρευση.

Αὐτό πρέπει νά καθοριστεῖ μέ περισσότερη ἀκρίβεια.

"Επειτα, τό δεύτερο ούσιαστικό ζήτημα.

'Η ὑπεραξία, ἐδῶ μέρος τοῦ κέρδους (συμπεριλαβαίνεται καὶ ἡ πρόσοδος. "Αν ὁ γαιοκτήμονας θελήσει νά συσσωρεύσει, νά μετατρέψει πρόσοδο σέ κεφάλαιο, τότε εἶναι πάντα ὁ καπιταλιστής ἐπιχειρηματίας, ἐκείνος πού παίρνει στά χέρια του τήν ὑπεραξία, ἀκόμα καὶ στήν περίπτωση πού ὁ ἔργατης μετατρέπει σέ κεφάλαιο ἔνα μέρος τοῦ εἰσοδήματός του), πού ξαναμετατρέπεται σέ κεφάλαιο, ἀποτελεῖται μόνο ἀπό νεοπροσθεμένη κατά τή διάρκεια [701] τοῦ τελευταίου ἔτους ἔργασία. Τίθεται τό ἔρωτημα, μήπως αὐτό τό νέο κεφάλαιο διατίθεται μόνο γιά μισθό ἔργασίας, μήπως ἀνταλλάσσεται μόνο μέ νέα ἔργασία;

Αὐτό πού συνηγορεῖ εἶναι ὅτι: Κάθε ἀξία γεννιέται πρωταρχικά ἀπό τήν ἔργασία. Κάθε σταθερό κεφάλαιο εἶναι, ὅπως καὶ τό μετα-

βλητό κεφάλαιο, έξισου πρωταρχικά προϊόν τής έργασίας. Και έδω φαίνεται πάλι νά γινόμαστε μάρτυρες τής ἄμεσης καταγωγῆς τοῦ κεφαλαίου ἀπό έργασία.

Αὐτό πού ἀντιλέει εἶναι ὅτι: Μήπως ὁ πρόσθετος σχηματισμός κεφαλαίου συντελεῖται κάτω ἀπό χειρότερους ὄρους παραγωγῆς ἀπ' ὅ, τι ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ παλαιοῦ κεφαλαίου; Μήπως θά χρειαστεῖ νά γυρίσουμε πίσω σέ μιά κατώτερη βαθμίδα τοῦ τρόπου παραγωγῆς; Ἐτσι θά εἶχαν ὅμως τά πράγματα, ἂν ἡ νέα ἀξία θά ξοδευόταν μόνο γιά ἄμεση έργασία, ἡ ὁποία ἐπομένως καί χωρίς πάγιο κεφάλαιο κλπ. θά ἔπρεπε ἡ ἴδια νά παραγάγει πρῶτα τό κεφάλαιο αὐτό, ἀκριβώς ὅπως ἡ πρωταρχική έργασία θά χρειαστεῖ νά δημιουργήσει πρῶτα ἡ ἴδια τό δικό της σταθερό κεφάλαιο. Πρόκειται γιά καθαρό παραλογισμό. Αὐτή εἶναι ὅμως ἡ προϋπόθεση τοῦ Ρικάρντο κλπ. Στό σημεῖο αὐτό θά χρειαστεῖ νά σταθούμε πιό διεξοδικά.

Τό πρῶτο ἔρώτημα πού μπαίνει ἐδῶ εἶναι τό ἀκόλουθο:

Μπορεῖ ἔνα μέρος τῆς ὑπεραξίας νά μετατρεπεῖ σέ κεφάλαιο μέ τό ὅτι ὁ καπιταλιστής, ἀντί νά τήν πουλήσει ἡ πιό σωστά ἀντί νά πουλήσει τό πρόσθετο προιόν μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται, ἀντίθετα τή χρησιμοποιεῖ ἄμεσα σάν κεφάλαιο; Ἡ καταφατική ἀπάντηση στό ἔρώτημα αὐτό θά περιλάβαινε κιόλας, ὅτι τό ποσό τῆς ὑπεραξίας, πού πρόκειται νά μεταβληθεῖ σέ κεφάλαιο, δέν θά μετατραπεῖ όλόκληρο σέ μεταβλητό κεφάλαιο ἡ δέν θά διατεθεῖ όλόκληρο γιά μισθό έργασίας.

Σχετικά μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ γεωργικοῦ προιόντος, πού ἀποτελεῖται ἀπό σιτάρι ἡ ἀπό ζῶα, τό ζήτημα εἶναι ἔξαρχης φανερό. Ἐνα μέρος τοῦ σιταριοῦ (τό ἵδιο καί τῶν ζώων), τό ὁποῖο ἀνήκει στό μέρος ἐκεῖνο τῆς σοδιᾶς πού παρασταίνει γιά τόν φάρμερ τό πρόσθετο προιόν ἡ τήν ὑπεραξία, ἀντί νά πουληθεῖ μπορεῖ νά χρησιμεύσει πάλι ἄμεσως σάν ὄρος τῆς παραγωγῆς, σάν σπόρος ἡ σάν υποζύγιο. Ἐτσι ἔχει τό ζήτημα μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῶν λιπασμάτων, πού παράγονται στήν ὕπαιθρο, πού κυκλοφοροῦν ταυτόχρονα στό ἐμπόριο σάν ἐμπορεύματα, πού μποροῦν δηλαδή νά πουληθοῦν. Αὐτό τό μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος, πού περιέρχεται σ' αὐτό μέ τή μορφή τῆς ὑπεραξίας, τοῦ κέρδους, μπορεῖ ὁ φάρμερ νά τό μετατρέψει ἄμεσως πάλι σέ ὄρο τῆς παραγωγῆς μέσα στή δική του σφαίρα παραγωγῆς, δηλαδή νά τό μετατρέψει ἄμεσα σέ κεφάλαιο. Τό μέρος αὐτό δέν διατίθεται γιά μισθούς, δέν μετατρέπεται σέ μεταβλητό κεφάλαιο. Ἀφαιρεῖται ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση, ὅχι γιά νά καταναλωθεῖ παραγωγικά μέ τήν ἔννοια τοῦ Σμίθ καί τοῦ Ρικάρντο. Καταναλώνεται παραγωγικά, καταναλώνεται ὅμως σάν πρώτη ύλη, ὅχι σάν μέσο συντήρησης οὔτε ἀπό

παραγωγικούς ούτε άπό μή παραγωγικούς έργατες. Τό σιτάρι ὅμως χρησιμεύει ὄχι μόνο σάν μέσο συντήρησης γιά παραγωγικούς έργατες κλπ., ἀλλά και σάν βοηθητικό ὑλικό γιά ζῶα, σάν πρώτη ὕλη γιά τήν παραγωγή ραχιοῦ, κόλλας κλπ. Τά ζῶα μέ τή σειρά τους (ζῶα γιά πάχυνση ἢ ὑποζύγια) χρησιμεύουν ὄχι μόνο σάν μέσα συντήρησης, ἀλλά προσφέρουν πρώτες ὕλες γιά πολλές βιομηχανίες μέ τά τομάρια τους, τά δέρματα, τά λίπη, τά κόκαλα, τά κέρατα τους κλπ. καθώς και κινητήρια δύναμη ἐνμέρει γιά τήν ίδια τή γεωργία και ἐνμέρει γιά τόν κλάδο τῶν μεταφορῶν.

Σ' ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς, στούς ὅποίους ὁ χρόνος ἀναπαραγωγῆς ξεπερνάει τό ἔνα ἔτος, ὅπως γίνεται γιά ἔνα μεγάλο μέρος τῶν ζώων, γιά τήν ξυλεία κλπ., τά ὅποια ὅμως πρέπει ταυτόχρονα νά ἀναπαράγονται διαρκῶς, πού ἀπαιτοῦν δηλ. τή χρησιμοποίηση ὄρισμένης ποσότητας ἐργασίας, ἡ συσσώρευση και ἡ ἀναπαραγωγή συμπίπτουν, ἐφόσον ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία ἀποτελεῖται ὄχι μόνο ἀπό πληρωμένη, ἀλλά και ἀπό μή πληρωμένη δουλιά, πρέπει νά συσσωρευτεῖ σέ εἶδος, ὥσπου τό προιόν νά γίνει κατάλληλο γιά πούλημα. (Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τή συσσώρευση τοῦ κέρδους πού προστίθεται κάθε χρόνο μέ βάση τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους — αὐτό δέν εἶναι πραματική συσσώρευση, ἀλλά μόνο ἔνας τρόπος τοῦ ὑπολογισμοῦ — ἀλλά γιά τή συσσώρευση τῆς συνολικῆς ἐργασίας, πού ἐπαναλαβαίνεται κατά τή διάρκεια πολλῶν χρόνων, ὅπου συσσωρεύεται σέ εἶδος ὄχι μόνο πληρωμένη, ἀλλά και ἀπλήρωτη δουλιά και πού μετατρέπεται ἀμέσως πάλι σέ κεφάλαιο. Ἀντίθετα, ἡ συσσώρευση τοῦ κέρδους σέ τέτιες περιπτώσεις εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ποσότητα τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας).

"Ἐτσι ἔχει τό ζήτημα μέ τά ἐμπορεύσιμα φυτά* (ἀδιάφορο ἂν προμηθεύουν μιά πρώτη ὕλη ἢ βοηθητικά ὑλικά). Ὁ σπόρος τους, τό μέρος τους ἔκεινο, πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ πάλι σάν λίπασμα κλπ. ἀποτελοῦν ἔνα μέρος τοῦ συνολικοῦ προιόντος. Ἀν δέν ἦταν αὐτό κατάλληλο γιά πούληση, τό γεγονός αὐτό δέν θά ἄλλαζε τίποτα στό ὅτι ἀπό τή στιγμή πού ἔναντι παίνει στήν παραγωγή σάν ὄρος παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἔνα μέρος τῆς συνολικῆς ἀξίας και σάν [702] τέτιο ἀποτελεῖ σταθερό κεφάλαιο γιά τή νέα παραγωγή.

"Ἐτσι ταχτοποιήθηκε ἡδη ἔνα βασικό ζήτημα — ἡ πρώτη ὕλη και

* Ὁ Μάρκ χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο *Handelspflanzen*, ὁ Γάλλος τόν ἀποδίδει μέ τίς λέξεις: *plantes commerciales*, και ὁ Ρώσος μέ τίς λέξεις: *технические растения*. Πρόκειται γιά τά βιομηχανικά φυτά ὅπως ἐπιχράτησε νά λέγονται σέ μάς. — Σημ. μετ.

τά μέσα διατροφής (food), έφόσον πρόκειται γιά καθεαυτό γεωργικά προϊόντα. Ἐδῶ λοιπόν. ἡ συσσώρευση συμπίπτει ἅμεσα μέ τήν ἀναπαραγωγή σέ μεγαλύτερη κλίμακα, ἔτσι πού ἔνα μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος νά χρησιμεύει πάλι ἅμεσα σάν μέσο παραγωγῆς στή δική του σφαίρα παραγωγῆς χωρίς νά ἀνταλλάσσεται μέ μισθό ἐργασίας ἢ μέ ἄλλα ἐμπορεύματα.

Τό δεύτερο βασικό ζήτημα είναι οι μηχανές. "Οχι ἡ μηχανή πού παράγει ἐμπορεύματα, ἀλλά ἡ μηχανή πού παράγει μηχανές, τό σταθερό κεφάλαιο τῶν μηχανῶν πού παράγουν μηχανές. "Οταν αὐτές ὑπάρχουν, δέν χρειάζεται παρά μόνο ἐργασία, γιά νά προμηθεύει τήν πρώτη ὕλη πού παράγει ἡ ἔξορυκτική βιομηχανία, π.χ. σίδερο κλπ., γιά τήν κατασκευή δοχείων καί μηχανῶν. Καί μέ τίς μηχανές αὐτές παράγονται οι μηχανές γιά τήν ἐπεξεργασία τῆς ἴδιας πρώτης ὕλης. Ἡ δυσκολία γιά τήν ὅποια γίνεται λόγος ἐδῶ είναι νά μήν πέσουμε σ' ἔνα φαῦλο κύκλο τῶν προυποθέσεων. Καί αὐτό, ἐπειδή γιά νά παραχθοῦν περισσότερες μηχανές, χρειάζονται περισσότερα ὑλικά (σίδερο κλπ., κάρβουνο κλπ.) καί γιά νά παραχθοῦν τά ὑλικά αὐτά, χρειάζονται περισσότερες μηχανές. Δέν ἀλλάζει κατά τίποτα ἡ ὑπόθεση, ἀν παραδεχτοῦμε ὅτι ἀνήκουν ἡ ὅχι στήν ἴδια κατηγορία τῶν καπιταλιστῶν οἱ βιομήχανοι ἐκεῖνοι πού παράγουν μηχανές, οἱ ὅποιες κατασκευάζουν μηχανές, καί οἱ βιομήχανοι πού παράγουν μηχανές (μέ τίς μηχανές πού κατασκευάζουν μηχανές). Αὐτό είναι σαφές. "Ενα μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος ἀποτελεῖται ἀπό μηχανές πού κατασκευάζουν μηχανές (ἐξαρτιέται τουλάχιστον ἀπό τὸν ἐργοστασιάρχη πού κατασκευάζει μηχανές, ἀν θά δόσει αὐτή τή μορφή στό πρόσθετο προϊόν). Οἱ μηχανές αὐτές δέν χρειάζεται νά πουληθοῦν, ἀλλά μποροῦν πάλι νά μποῦν in natura σάν σταθερό κεφάλαιο στή νέα παραγωγή. Ἐδῶ λοιπόν ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά δεύτερη κατηγορία τοῦ πρόσθετου προιόντος, τό ὅποιο μπαίνει ἅμεσα (ἡ μέ τή μεσολάβηση ἀνταλλαγῆς στά πλαίσια τῆς ἴδιας σφαίρας παραγωγῆς) σάν σταθερό κεφάλαιο στή νέα παραγωγή (συσσώρευση), χωρίς νά ἔχει περάσει ἀπό τό προτσές μιᾶς προηγούμενης μετατροπῆς του σέ μεταβλητό κεφάλαιο.

Τό ζήτημα, ἀν ἔνα μέρος τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ νά μετατραπεῖ ἅμεσα σέ σταθερό κεφάλαιο, ἀνάγεται πρώτα στό ζήτημα ἀν ἔνα μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος — μέ τό ὅποιο παρασταίνεται ἡ ὑπεραξία — μπορεῖ νά μπει πάλι σάν ὄρος τῆς παραγωγῆς στή δική του σφαίρα παραγωγῆς, χωρίς νά ἔχει πουληθεὶ προηγούμενα.

Νά ὁ γενικός νόμος:

Ἐκεῖ ὅπου ἔνα μέρος τοῦ προιόντος, ἐπομένως καί τοῦ πρόσθετου

προϊόντος (δηλ. τῆς ἀξίας χρήσης μέ τήν ὅποια παρασταίνεται ἡ ὑπεραξία) μπορεῖ νά μπει πάλι ἄμεσα, χωρίς καμιά μεσολάβηση, σάν ὄρος παραγωγῆς στή σφαίρα παραγωγῆς ἀπό τήν ὅποια προῆλθε — σάν μέσο ἐργασίας ἡ σάν ύλικό ἐργασίας — ἡ συσσώρευση στά πλαισια αὐτῆς τῆς σφαίρας παραγωγῆς μπορεῖ καὶ πρέπει νά παρουσιαστεῖ ἔτσι, ὥστε ἔνα μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος, ἀντί νά πουληθεῖ, ἐνσωματώνεται ἄμεσα (ἡ μέ τή μεσολάβηση ἀνταλλαγῆς μέ καπιταλιστές ἄλλων κλάδων τῆς ἴδιας σφαίρας παραγωγῆς, οἱ ὅποιοι συσσωρεύουν μέ τόν ἴδιο τρόπο) σάν ὄρος πάλι τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἔτσι ὥστε νά συμπίπτουν ἐδῶ ἄμεσα ἡ συσσώρευση καὶ ἡ ἀναπαραγωγή σέ μεγαλύτερη κλίμακα. Ὁφείλουν νά συμπίπτουν παντοῦ, ὅχι ὅμως μ' αὐτό τόν ἄμεσο τρόπο.

Αὐτό ἰσχύει καὶ γιά ἔνα μέρος τῶν βοηθητικῶν ύλικῶν. Λογουχάρη, γιά τό ἐτήσιο προιόν τοῦ κάρβουνου. Ἐνα μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ, γιά νά παράγει πάλι κάρβουνο, μπορεῖ δηλαδή νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τούς παραγωγούς του ἄμεσα, χωρίς καμιά μεσολάβηση, σάν σταθερό κεφάλαιο. γιά παραγωγή σέ μεγαλύτερη κλίμακα.

Στίς βιομηχανίκες περιοχές ὑπάρχουν μηχανοκατασκευαστές πού χτίζουν όλόκληρα ἐργοστάσια γιά τούς ἐργοστασιάρχες. Ἀς ὑποθέσουμε ὅτι τό $\frac{1}{10}$ [τῆς παραγωγῆς τους] είναι πρόσθετο προιόν ἡ ἀποτελεῖται ἀπό ἀπλήρωτη δουλιά. Δέν ἀλλάζει όλοφάνερα τίποτα στήν ὑπόθεση, ἂν αὐτό τό $\frac{1}{10}$ τοῦ πρόσθετου προιόντος ἀποτελεῖται ἀπό ἐργοστασιακά χτίρια, τά ὅποια ἔχουν χτιστεῖ γιά τρίτους καὶ πουλιούνται σ' αὐτούς ἡ ἀπό μιά ἐργοστασιακή οίκοδομή, πού ὁ παραγωγός τήν ἀναγείρει γιά τόν ἑαυτό του, τήν πουλάει στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἐδῶ πρόκειται μόνο γιά τό εἶδος τῆς ἀξίας χρήσης, μέ τήν ὅποια παρασταίνεται ἡ πρόσθετη ἐργασία, γιά τό ἂν μπορεῖ νά μπει πάλι σάν ὄρος τῆς παραγωγῆς στή σφαίρα παραγωγῆς [703] τοῦ καπιταλιστῆ, στόν ὅποιο ἀνήκει τό πρόσθετο προιόν. Ἐδῶ ἔχουμε πάλι ἔνα παράδειγμα σχετικά μέ τή σημασία τῆς ἀξίας χρήσης γιά τούς καθορισμούς τῶν οἰκονομικῶν μορφῶν.

Ἐδῶ λοιπόν ἔχουμε κιόλας σημαντικό μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος, ἐπομένως καὶ τῆς ὑπεραξίας πού μπορεῖ καὶ πρέπει νά μετατραπεῖ ἄμεσα σέ σταθερό κεφάλαιο, γιά νά συσσωρευτεῖ σάν κεφάλαιο καὶ πού χωρίς αὐτό τό μέρος δέν μπορεῖ νά γίνει καθόλου ὅποιαδήποτε συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου.

Εἰδαμε, δεύτερο, ὅτι ἐκεῖ ὅπου είναι ἀναπτυγμένη ἡ καπιταλιστική παραγωγή, ἐπομένως καὶ ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἐπομένως

καὶ τό σταθερό κεφάλαιο, ἐπομένως καὶ τό μέρος ἔχεινο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἀποτελεῖται ίδιως ἀπό πάγιο κεφάλαιο, ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγή τοῦ πάγιου κεφαλαίου σ' ὅλες τίς σφαιρες, καὶ παράλληλα ἡ ἀναπαραγωγή ἐπίσης τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου πού παράγει πάγιο κεφάλαιο, σχηματίζει ἔνα κονδύλι (fond) συσσώρευσης, δηλ. παράγει μηχανές, σταθερό κεφάλαιο γιά παραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα.

Τρίτο: Παραμένει τό ἐρώτημά: Μπορεῖ μήπως ἔνα μέρος τοῦ πρόσθετου προϊόντος νά μετατραπεῖ πάλι σέ κεφάλαιο (σέ σταθερό κεφάλαιο) μέ (μεσολαβημένη) ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στόν παραγωγό λ.χ. τῶν μηχανῶν, τῶν ἐργαλείων δουλιάς κλπ., καὶ στόν παραγωγό πρώτης ύλης, σίδερου, κάρβουνου, μετάλλων, ξυλείας κλπ., δηλαδή μέ τήν ἀνταλλαγή διάφορων συστατικῶν τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου; "Αν λ.χ. ὁ ἐργοστασιάρχης πού παράγει σίδερο, κάρβουνο, ξυλεία κλπ., ἀγοράσει μηχανές ἡ ἐργαλεῖα ἀπό τόν κατασκευαστή μηχανῶν καὶ ὁ κατασκευαστής μηχανῶν ἀγοράσει μέταλλο, ξυλεία, κάρβουνο κλπ. ἀπό τόν ἀρχικό παραγωγό αὐτῶν τῶν πρώτων ύλων, τότε μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν ἀμοιβαίων συστατικῶν τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου ἀντικατασταίνουν τό κεφάλαιο αὐτό ἡ σχηματίζουν νέο. Τό ἐρώτημα πού μπαίνει ἐδῶ είναι ὡς ποιό βαθμό γίνεται αὐτό μέ τό πρόσθετο προϊόν;

[5. Μετατροπή τῆς κεφαλαιοποιημένης ὑπεραξίας σέ σταθερό καὶ μεταβλητό κεφάλαιο]

Εἶχαμε δεῖ προηγούμενα* ὅτι στήν ἀπλή ἀναπαραγωγή τοῦ προϋποτεθειμένου κεφαλαίου τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἔχει φθαρεῖ κατά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀντικατασταίνεται εἴτε ἀμεσα σέ εἶδος εἴτε μέ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς παραγωγούς τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού είναι ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο, ὅχι ὅμως εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα, οὔτε εἰσοδήματος μέ κεφάλαιο. Ἐπίσης τό σταθερό κεφάλαιο πού φθείρεται ἡ πού καταναλώνεται παραγωγικά κατά τήν παραγωγή καταναλώσιμων εἰδῶν — εἰδῶν πού μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση — ἀντικατασταίνεται μέ νέα προιόντα τοῦ ἴδιου εἴδους πού είναι τό ἀποτέλεσμα νεοπροσθεμένης ἐργασίας, δηλαδή προιόντα πού ἀνάγονται σέ εἰσόδημα (σέ μισθό καὶ

* Βλέπε τίς σελίδες 129-144, 187-200 καὶ 255-265 τῆς ἐλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ πρώτου μέρους τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία» τοῦ Μάρκ. Ἐκδόση, «Σύγχρονης Ἐποχῆς», Ἀθήνα 1981.

χέρδος). Ἐπομένως, στίς σφαῖρες πού παράγουν καταναλώσιμα εἰδη τό μέρος τῆς μάζας τῶν προιόντων, πού εἶναι ἵσο μέ τό μέρος τῆς ἀξίας τους πού ἀντικατασταίνει τό σταθερό κεφάλαιό τους, ἀντιπροσωπεύει τό εἰσόδημα τῶν παραγωγῶν τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ἀντίθετα τό μέρος ἔχεινο τῆς μάζας τῶν προιόντων στίς σφαῖρες πού παράγουν σταθερό κεφάλαιο, τό δόποιο ἀντιπροσωπεύει νεοπροσθεμένη, ἐργασία καὶ γι' αὐτό ἀποτελεῖ τό εἰσόδημα τῶν παραγωγῶν αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ τό σταθερό κεφάλαιο (κεφάλαιο ἀντικατάστασης) γιά τοὺς παραγωγούς τῶν μέσων συντήρησης. Ἐπομένως, αὐτό προυποθέτει ὅτι οἱ παραγωγοί τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τό πρόσθετο προιόν τους (πρόκειται δηλαδή ἐδῶ γιά τό περίσσευμα τοῦ προιόντος τους πάνω ἀπό τό μέρος ἔχεινο, πού εἶναι ἵσο μέ τό σταθερό κεφάλαιό τους) τό ἀνταλλάσσουν μέ μέσα συντήρησης, ὅτι καταναλώνουν ἀτομικά τήν ἀξία τους. Ωστόσο αὐτό τό πρόσθετο προιόν εἶναι:

1) "Ισο μέ τόν μισθό (ἢ μέ τό ἀναπαραγμένο ποσό γιά τόν μισθό), καὶ αὐτό τό μέρος πρέπει (ἀπό μέρους τοῦ καπιταλιστῆ) νά παραμείνει διαθέσιμο, γιά νά δαπανηθεῖ γιά μισθούς, δηλαδή γιά τήν ἀτομική κατανάλωση (καὶ, προυποθέτοντας τό κατώτατο ὄριο τοῦ μισθοῦ, ὁ ἐργάτης μπορεῖ ἐπίσης τόν μισθό πού πῆρε ἔτσι νά τόν ξοδέψει μόνο γιά μέσα συντήρησης).

2) "Ισο μέ τό χέρδος τοῦ καπιταλιστῆ (συμπεριλαβαῖνόμενης καὶ τῆς προσόδου). Τό μέρος αὐτό μπορεῖ, ὅταν εἶναι ἀρκετά μεγάλο, νά καταναλωθεῖ ἐνμέρει ἀτομικά καὶ ἐνμέρει παραγωγικά. Καὶ σ' αὐτή τήν τελευταία περίπτωση γίνεται ἀνταλλαγή τῶν προιόντων τους ἀνάμεσα στοὺς παραγωγούς σταθεροῦ κεφαλαίου, ἢ ὁποία ὅμως δέν εἶναι πιά ἀνταλλαγή τοῦ μέρους ἔχεινο τοῦ προιόντος, τό δόποιο ἀντιπροσωπεύει τό σταθερό τους κεφάλαιο πού ἀλληλοαντικατασταίνεται, ἀλλά μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος, εἰσόδημα (νεοπροσθεμένη ἐργασία) τό ὁποῖο μετατρέπεται ἀμεσα σέ σταθερό κεφάλαιο καὶ ἔτσι αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καὶ διευρύνεται ἡ κλίμακα στήν ὁποία ἀναπαράγεται.

Ἐπομένως καὶ στήν περίπτωση αὐτή ἔνα μέρος τοῦ ὑπάρχοντος πρόσθετου προιόντος, τῆς νεοπροσθεμένης κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους ἐργασίας, μετατρέπεται ἀμεσα σέ σταθερό κεφάλαιο, χωρίς νά ἔχει μετατραπεῖ προηγούμενα σέ μεταβλητό κεφάλαιο. Ἐπομένως, καὶ ἐδῶ ἀποδείχνεται πάλι ὅτι ἡ παραγωγική κατανάλωση τοῦ πρόσθετου προιόντος — ἡ ἡ συσσώρευση — δέν εἶναι καθόλου ταυτόσημη, μέ τό ὅτι ὁλόκληρο τό πρόσθετο προιόν ξοδεύεται γιά μισθούς παραγωγικῶν ἐργατῶν.

Μπορεί νά φανταστεί κανείς μιά τέτια περίπτωση: 'Ο ἐργοστασιάρχης μηχανών πουλάει τό ἐμπόρευμά του (ένα μέρος του) στόν παραγωγό, λ.χ. στόν παραγωγό ύφασμάτων. 'Ο τελευταῖος τόν πληρώνει μέ χρῆμα. Μέ τό χρῆμα αύτό ό ἐργοστασιάρχης μηχανών ἀγοράζει σίδερο, κάρβουνο χλπ. ἀντί μέσα συντήρησης. 'Ωστόσο, ἀν ἔξετάσουμε τό γενικό προτσές, είναι φανερό ὅτι οί παραγωγοί μέσων συντήρησης δέν μποροῦν νά ἀγοράσουν μηχανές ή πρώτες ὕλες γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου, ἀν οί παραγωγοί στοιχείων πού χρησιμεύουν γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέν ἀγοράσουν ἀπ' αύτούς τά μέσα συντήρησης πού ἔχουν παραγάγει, ἀν δηλαδή τό προτσές αύτό τῆς κυκλοφορίας δέν ἀποτελεῖ στήν ούσια ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ μέσα συντήρησης και σέ σταθερό κεφάλαιο. Μέ τόν χωρισμό τῶν πράξεων τῆς ἀγορᾶς και τῆς πούλησης μποροῦν νά σημειωθοῦν φυσικά πολύ οὐσιαστικές διαταράξεις και περιπλοκές σ' αύτά τά προτσές ταχτοποίησης τῶν λογαριασμῶν.

[704] "Οταν μιά χώρα δέν μπορεί νά προμηθεύσει μόνη της τόν ἀριθμό τῶν μηχανών πού τῆς δίνουν τή δυνατότητα νά κάνει συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου της, τότε τίς μηχανές αύτές τίς ἀγοράζει στό ἔξωτερικό. Τό ἴδιο γίνεται, ὅταν δέν μπορεί μόνη της νά προμηθεύσει τήν ἀπαραίτητη μάζα μέσων συντήρησης (γιά μισθούς) και τήν ἀπαραίτητη πρώτη ὕλη. 'Εδω, ἀπό τή στιγμή πού μεσολαβεῖ τό διεθνές ἐμπόριο γίνεται φῶς φανερό ὅτι ένα μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος τῆς χώρας — ἐφόσον προορίζεται γιά συσσώρευση — μετατρέπεται ὥχι σέ μισθό ἐργασίας, ἀλλά ἀμεσα σέ σταθερό κεφάλαιο. Τότε ὅμως παραμένει ἡ ἀντίληψη ὅτι ἔχει, στό ἔξωτερικό, τό χρῆμα πού διατίθεται ἔτσι ξοδεύεται ὄλοκληρο σέ μισθό ἐργασίας. "Έχουμε δεῖ ὅτι, κι ἀν ἀκόμα κάνουμε ἀφαίρεση τοῦ ἔξωτερικού ἐμπορίου, αύτό δέν γίνεται οὔτε μπορεῖ νά γίνει.

Ποιά είναι ἡ ἀναλογία, στήν ὁποία χωρίζεται τό πρόσθετο προιόν ἀνάμεσα σέ μεταβλητό και σταθερό κεφάλαιο, αύτό ἔξαρτιέται ἀπό τή μέση σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, και ὅσο πιό ἀναπτυγμένη είναι ἡ καπιταλιστική παραγωγή, τόσο πιό μικρό θά είναι σχετικά τό μέρος πού διατίθεται γιά μισθό ἐργασίας. 'Η ἀντίληψη ὅτι τό πρόσθετο προιόν, μόνο και μόνο ἐπειδή είναι προιόν τῆς κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους νεοπροσθεμένης ἐργασίας, μπορεῖ τώρα νά μετατραπεῖ μόνο σέ μεταβλητό κεφάλαιο, μπορεῖ νά διατεθεῖ μόνο γιά μισθό ἐργασίας, ἡ ἀντίληψη αύτή ἀνταποχρίνεται γενικά στή λαθεμένη ἀντίληψη ὅτι, ἐπειδή τό προιόν είναι μόνο ἀποτέλεσμα η ὑλοποίηση τῆς ἐργασίας, η ἀξία του

ἀναλύεται μονάχα σέ εἰσόδημα — σέ μισθό, κέρδος καί πρόσοδο. Πρόκειται γιά τή λαθεμένη ἀντίληψη τοῦ Σμίθ καί τοῦ Ρικάρντο.

Μεγάλο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, συγκεκριμένα τό πάγιο κεφάλαιο, μπορεῖ ν' ἀποτελεῖται ἀπό πράγματα πού μπαίνουν ἅμεσα στό προτσές παραγωγῆς γιά τήν παραγωγή μέσων συντήρησης, πρώτων ύλων κλπ. ή ἀπό πράγματα πού χρησιμεύουν εἴτε γιά τή συντόμευση τοῦ προτσές χυκλοφορίας λ.χ. ἀπό σιδηροδρόμους, δρόμους, διώρυγες γιά τή ναυσιπλοία, τηλεγραφικές γραμμές κλπ. εἴτε ἀπό πράγματα γιά τή διαφύλαξη καί ἀποθήκευση ἐμπορευμάτων, λ.χ. ἀπό δεξαμενές, ἀποθήκες κλπ., εἴτε πάλι ἀπό ἔργα πού μόνο ύστερα ἀπό μακρόχρονη περίοδο ἀναπαραγωγῆς μεγαλώνουν τήν εύφορία τῆς γῆς, λ.χ. ἀπό ἔργασίες ίσοπέδωσης, ἀπό ἀγωγούς ἀποστράγγισης κλπ. Ἀνάλογα μέτο ἄν ἔνα μεγαλύτερο ἥ μικρότερο μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος διατίθεται γιά ἔνα ἀπ' αὐτά τά εἶδη τοῦ πάγιου κεφαλαίου, θά είναι πολύ διαφορετικές οἱ ἐπόμενες ἅμεσες συνέπειες γιά τήν ἀναπαραγωγή μέσων συντήρησης.

[6. Τό πρόβλημα τῶν κρίσεων (εἰσαγωγικές παρατηρήσεις). Καταστροφή κεφαλαίου ἀπό τίς κρίσεις]

"Ἄν προυποτεθεῖ ὑπερπαραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου — δηλαδή μεγαλύτερη παραγωγή σταθεροῦ κεφαλαίου ἀπό ἐκείνη πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καί γιά τήν παραγωγή τῆς παλιᾶς ποσότητας μέσων συντήρησης — τότε δέν ἀντιμετωπίζει καμιά ἄλλη δυσκολία ἥ ὑπερπαραγωγή ἥ ἥ συσσώρευση στίς σφαίρες πού παράγουν μηχανές ἥ ἐπεξεργάζονται πρῶτες ύλες κλπ. "Ἄν ύπάρχει ἥ ἀπαιτούμενη πρόσθετη ἔργασία, τότε οἱ καπιταλιστές βρίσκουν στήν ἀγορά ὅλα τά μέσα γιά τόν σχηματισμό νέου κεφαλαίου, γιά τή μετατροπή τοῦ περισσευόμενου χρήματός τους σέ νέο κεφάλαιο.

"Ολο τό προτσές τῆς συσσώρευσης ὄμως ἀνάγεται πρίν ἀπ' ὅλα σέ ὑπερπαραγωγή, ἥ ὁποία ἀπό τή μιά ἀντιστοιχεῖ στή φυσική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀποτελεῖ μιά ἐσωτερική βάση γιά τά φαινόμενα πού παρουσιάζονται στίς κρίσεις. Τό μέτρο αὐτό τῆς ὑπερπαραγωγῆς είναι τό ἴδιο τό κεφάλαιο, ἥ ὑπάρχουσα κλίμακα τῶν ὄρων παραγωγῆς καί ἥ ἀπεριόριστη ροπή τῶν καπιταλιστῶν γιά πλουτισμό καί κεφαλαιοποίηση, σέ καμιά περίπτωση ὄμως τό μέτρο αὐτό δέν είναι ἥ κατανάλωση, ἥ ὁποία ύπονομεύεται ἐξαρχῆς, ἐπειδή, ἀπό τή μιά μεριά, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ἔργατικός πληθυσμός,

μπορεῖ νά αὐξάνει τήν κατανάλωσή του μόνο μέσα σέ πολύ στενά όρια, καί ἐπειδή, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στόν ίδιο βαθμό πού ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός, ἐλαττώνεται σχετικά ή ζήτηση ἐργασίας, παρά τό γεγονός ὅτι αὐξάνει ἀπόλυτα. Ἐδῶ προστίθεται τό γεγονός ὅτι οἱ ἔξισώσεις τῶν δυσαναλογιῶν είναι ὅλες τυχαῖες καί ὅτι οἱ ἀναλογίες στή χρησιμοποίηση τῶν κεφαλαίων στίς διάφορες ξεχωριστές σφαῖρες, παρ' ὅλον ὅτι ἔξισώνονται ἀπό ἓνα σταθερό προτσές, ή σταθερότητα ὅμως αὐτοῦ τοῦ ίδιου τοῦ προτσές προυποθέτει ἔξισου τή σταθερή δυσαναλογία, τήν όποια ὀφείλει νά ἔξισώνει, συχνά μάλιστα μέ τή βία.

Ἐδῶ ἔχουμε νά ἔξετάσουμε μόνο τίς μορφές πού παίρνει τό κεφάλαιο στίς διάφορες παραπέρα ἔξελίξεις του. Ἐπομένως, δέν ἀναπτύσσονται ἐδῶ οἱ πραγματικές σχέσεις, στά πλαίσια τῶν ὅποιων συντελεῖται τό πραγματικό προτσές παραγωγῆς. Ὕποτίθεται πάντα ὅτι τό ἐμπόρευμα πουλιέται στήν ἀξία του. Δέν ἔξετάζεται ὁ συναγωνισμός τῶν κεφαλαίων, τό ίδιο καί τό πιστωτικό σύστημα, τό ίδιο καί ή πραγματική σύνθεση τής κοινωνίας, ή όποια δέν ἀποτελεῖται καθόλου μόνο ἀπό τίς τάξεις τῶν ἐργατῶν καί τῶν βιομηχάνων καπιταλιστῶν καί στήν όποια ἐπομένως δέν ταυτίζονται οἱ καταναλωτές καί οἱ παραγωγοί. Ἡ πρώτη κατηγορία, ή κατηγορία τῶν καταναλωτῶν, (αὐτή πού τά εἰσοδήματά της είναι ἐνμέρει δευτερογενή, είναι μέρη τοῦ κέρδους καί τοῦ μισθοῦ καί ὅχι πρωτογενή) είναι πολύ πιό πλατιά ἀπό τή δεύτερη, [δηλ. ἀπό τήν κατηγορία τῶν παραγωγῶν] καί γι' αὐτό ὁ τρόπος μέ τόν όποιο ξοδεύει τό εἰσόδημά της, καθώς καί τό μέγεθος τοῦ εἰσοδήματός της, παρουσιάζουν πολύ μεγάλες παραλλαγές στόν οίκονομικό προυπολογισμό καί ίδιαίτερα στό προτσές κυκλοφορίας καί ἀναπαραγωγῆς. Όστόσο, ἂν ὅπως εἰδάμε κιόλας κατά τήν ἔξέταση τοῦ χρήματος^[84], τόσο τό χρήμα γενικά σάν μιά μορφή τοῦ ἐμπορεύματος διαφορετική ἀπό τή φυσική του μορφή, ὅσο καί μέ τή μορφή του σάν μέσου πληρωμῆς, ἐμπεριέχει τή δυνατότητα κρίσεων, τότε αὐτό προκύπτει ἀκόμα περισσότερο κατά τήν ἔξέταση τής γενικής φύσης τοῦ κεφαλαίου, προτού ἔνηγήσει ἀκόμα τίς παραπέρα πραγματικές σχέσεις, πού ὅλες ἀποτελοῦν προυποθέσεις τοῦ πραγματικοῦ προτσές παραγωγῆς.

[705] Ἡ υἱοθετημένη ἀπό τόν Ρικάρντο ἄποψη (πού ἀνήκει στήν πραγματικότητα στόν Τζαίημς Μίλλ) τοῦ ἀνούσιου Σαι (ἄποψη στήν όποια θά ἐπανέλθουμε, ὅταν θά μιλήσουμε γι' αὐτόν τό θλιβερό ἄνθρωπο), ὅτι δέν είναι δυνατή μιά ύπερπαραγωγή η τουλάχιστον ἓνα γενικό παραγέμισμα τής ἀγορᾶς, βασίζεται στή θέση, ὅτι ἀνταλλάσσονται προϊόντα μέ προϊόντα^[85] η, ὅπως τό είχε διατυπώσει ὁ Μίλλ,

στή «μεταφυσική ἴσορροπία τῶν πουλητῶν καὶ τῶν ἀγοραστῶν»^[86], ἄποψη πού ἔχει ἐξελιχθεῖ παραπέρα στήν ἄποψη τῆς ζήτησης πού καθορίζεται ἀπό τήν ἕδια τήν παραγωγή ἥ ἀκόμα ἀπό τήν ταυτότητα ζήτησης καὶ προσφορᾶς. Ἡ ἕδια θέση ὑπάρχει καὶ στήν ἕδιαίτερα στόν Ρικάρντο ἀρεστή μορφή ὅτι ὅποιοδήποτε ποσό κεφαλαίου μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ παραγωγικά σέ ὅποιαδήποτε χώρα.

Στό XXI κεφάλαιο γιά τίς «Ἐπιδράσεις τῆς συσσώρευσης στά κέρδη καὶ στόν τόκο» ὁ Ρικάρντο λέει: «Ο Σαί ἔχει... δείξει μέ πέρα γιά πέρα ἵκανοποιητικό τρόπο, ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα ποσό κεφαλαίου, πού νά μή μπορεῖ. νά χρησιμοποιηθεῖ σέ μιά χώρα, γιατί ἥ ζήτηση περιορίζεται μόνο ἀπό τήν παραγωγή. Κανένας δέν παράγει παρά μόνο γιά νά καταναλώσει ἥ γιά νά πουλήσει καὶ ποτέ δέν πουλάει παρά μόνο γιά ν' ἀγοράσει ἔνα ἄλλο ἐμπόρευμα, τό ὅποιο μπορεῖ εἴτε νά τοῦ είναι ὠφέλιμο, εἴτε νά συμβάλλει σέ μιά μελλοντική παραγωγή. Ἐτσι, ὅταν παράγει, γίνεται κατ' ἀνάγκην εἴτε καταναλωτής τοῦ δικοῦ του ἐμπορεύματος εἴτε ἀγοραστής καὶ καταναλωτής τῶν ἐμπορευμάτων κάποιου ἄλλου. Δέν μποροῦμε νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ παραγωγός γιά ἔνα μεγάλο χρονικό διάστημα θά είναι λαθεμένα πληροφορημένος γιά τά ἐμπορεύματα πού μπορεῖ νά τά παράγει μέ τό μεγαλύτερο ὄφελος, γιά νά πετύχει τόν προβλεπόμενο σκοπό, δηλαδή τήν ἀπόκτηση ἄλλων ἐμπορευμάτων. Γι' αὐτό δέν είναι πιθανό ὅτι θά παράγει διαρκῶς» (έδω δέν πρόκειται καθόλου γιά τήν αἰώνια ζωή) «ἔνα ἐμπόρευμα, γιά τό ὅποιο δέν ὑπάρχει ζήτηση» (σελ. 339, 340).

Ο Ρικάρντο, πού προσπαθεῖ νά είναι παντοῦ συνεπής, βλέπει ὅτι τό κύρος του παίζει ἔνα ἄσχημο παιχνίδι μέ τόν Σαί. Σέ μιά ὑποσημείωσή του στήν περικοπή πού μόλις ἀναφέραμε κάνει τήν ἔξης παρατήρηση:

«Μήπως αὐτό πού ἀκολουθεῖ είναι πέρα γιά πέρα σύμφωνο μέ τήν ἀρχή τοῦ Σαί; "Οσο περισσότερο τά διαθέσιμα κεφάλαια πλεονάζουν σέ σχέση μέ τήν ἔκταση τῆς δυνατότητας τοποθέτησής τους, τόσο περισσότερο θά πέφτει τό ἐπιτόχιο γιά δανεισμό κεφαλαίου» (Say, τομ. II, σελ. 108). «Ἄν σέ μιά χώρα μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ ἔνα κεφάλαιο ὅποιουδήποτε μεγέθους, πῶς μποροῦν νά λένε ὅτι πλεονάζει σέ σύγχριση μέ τίς ὑπάρχουσες δυνατότητες τοποθέτησης» (στό ἕδιο σελ. 340, ὑποσημείωση).

Καὶ ἐπειδή ὁ Ρικάρντο, ἐπικαλεῖται τόν Σαί, θά κριτικάρουμε οἱ ἕδιοι ἀργότερα τίς θέσεις τοῦ Σαί σ' αὐτή τήν ἀπάτη.

Ἐδῶ γιά τήν ὥρα μόνο τοῦτο: Κατά τήν ἀναπαραγωγή, ἀκριβῶς ὅπως καὶ κατά τή συσσώρευση κεφαλαίου, δέν πρόκειται μόνο γιά τήν ἀντικατάσταση στήν παλιά της ἥ σέ μιά διευρυμένη κλίμακα (κατά τή συσσώρευση) τής ἕδιας μάζας ἀξιῶν χρήσης, ἀλλά γιά τήν ἀντικατάσταση τής ἀξίας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου μέ τό συνηθισμένο ποσοστό τοῦ κέρδους (ὑπεραξία). Ἄν λοιπόν, λόγω κάποιου περιστατι-

κοῦ ἡ κάποιου συνδυασμοῦ περιστατικῶν, ἔπεσαν οἱ ἀγοραῖς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων (ὅλων ἡ τῶν περισσότερων, πράγμα πού δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία) πολύ κάτω ἀπό τίς τιμές κόστους τους, τότε, ἀπό τή μιά μεριά, θά περισταλεῖ ὅσο εἶναι δυνατό ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου. Ἀκόμα περισσότερο ὅμως ἀνακόπτεται ἡ συσσώρευση. Ἡ σωρευμένη μέ τή μορφή τοῦ χρήματος (σέ χρυσό ἢ σέ τράπεζογραμμάτια) ὑπεραξία θά μετατρεπόταν σέ κεφάλαιο μόνο μέ ἀπώλεια κεφαλαίου. Γι' αὐτό δρίσκεται ἀχρησιμοποίητο μέ τή μορφή θησαυροῦ στίς τράπεζες ἡ καὶ μέ τή μορφή πιστωτικοῦ χρήματος, πράγμα πού δέν ἀλλάζει κατά τίποτε τήν ἴδια τήν ὑπόθεση. Ἡ ἴδια ἀνακοπή τῆς συσσώρευσης θά μπορούσε νά σημειωθεῖ καὶ ἀπό ἀντίθετες αἰτίες, ἀν ἔλειπαν οἱ ύλικές προϋποθέσεις τῆς ἀναπαραγωγῆς (ὅπως στήν περίπτωση ἀνατίμησης τοῦ σιταριοῦ ἡ ἐπειδή δέν εἶχε συγκεντρωθεῖ ἀρκετό σταθερό κεφάλαιο σέ εἶδος). Παρουσιάζεται μιά στασιμότητα στήν ἀναπαραγωγή, ἐπομένως καὶ στή ροή τῆς κυκλοφορίας. Ἡ ἀγορά καὶ ἡ πούληση παγώνουν ἀμοιβαία καὶ τό ἀναπασχόλητο κεφάλαιο ἐμφανίζεται μέ τή μορφή τοῦ μή χρησιμοποιούμενου χρήματος. Τό ἴδιο φαινόμενο (καὶ αὐτό προηγεῖται συνήθως τῶν κρίσεων) μπορεῖ νά παρουσιαστεῖ, ἀν συντελεῖται πολύ γρήγορα ἡ παραγωγή τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, ἡ δέ ξαναμετατροπή του σέ παραγωγικό κεφάλαιο ἀνεβάζει τόσο τή ζήτηση τῶν στοιχείων του, ὥστε νά μή μπορεῖ νά συμβαδίζει ἡ πραγματική παραγωγή αὐτῶν τῶν στοιχείων, καὶ γι' αὐτό ἀνεβαίνουν οἱ τιμές ὅλων ἐκείνων τῶν ἐμπορευμάτων πού μπαίνουν στό σχηματισμό τοῦ κεφαλαίου. Στήν περίπτωση αὐτή πέφτει πολύ τό ἐπιτόκιο, ὃσοδήποτε κι ἀν ἀνέβει τό κέρδος, καὶ αὐτή ἡ πτώση τοῦ ἐπιτοκίου ὁδηγεῖ σέ συνέχεια στίς πιό τολμηρές κερδοσκοπικές ἐπιχειρήσεις. Τό σταμάτημα τῆς ἀναπαραγωγῆς ὁδηγεῖ στή μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, στήν πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καὶ στήν πτώση τῆς μάζας τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας. Ἡ πτώση αὐτή ἐπηρεάζει μέ τή σειρά της τίς τιμές καὶ προκαλεῖ νέα πτώση τους.

Δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνιέται ὅτι στήν καπιταλιστική παραγωγή δέν πρόκειται ἄμεσα γιά τήν ἀξία χρήσης, ἀλλά γιά τήν ἀνταλλακτική ἀξία καὶ εἰδικά γιά τήν αὔξηση τῆς ὑπεραξίας. Αὐτή ἡ αὔξηση εἶναι τό κίνητρο τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, καὶ ἀποτελεῖ ἔξωραισμό της ἡ ἀντίληψη πού, γιά νά ἐξορκίσει τίς ἀντιφάσεις τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, κάνει ἀφαίρεση ἀπό τή βάση της καὶ τήν μετατρέπει σέ παραγωγή πού ἀποβλέπει στήν ἄμεση κατανάλωση τῶν παραγωγῶν.

Παρακάτω: Καὶ ἐπειδή τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου δέν

εἶναι ἐφήμερο, ἀλλά ἀντίθετα ἐπεκτείνεται σέ πιό μακρόχρονες περίοδες, προτοῦ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπιστροφή τοῦ κεφαλαίου, καὶ ἐπειδὴ ἐπίσης ἡ περίοδος αὐτή συμπίπτει μέ τήν περίοδο στήν ὅποια οἱ ἀγοραίες τιμές [706] ἔξισώνονται μέ τίς τιμές κόστους, καὶ ἐπειδὴ κατά τή διάρκεια τῆς περιόδου αὐτῆς συντελοῦνται στήν ἀγορά μεγάλες ἀνατροπές καὶ ἀλλαγές, καὶ ἐπειδὴ σημειώνονται μεγάλες ἀλλαγές στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἐπομένως καὶ στήν πραγματική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, γι' αὐτό εἶναι πολύ σαφές ὅτι ἀπό τό σημεῖο ἀφετηρίας — τό προύποτιθέμενο κεφάλαιο — ὡς τήν ἐπιστροφή του, ὕστερα ἀπό μιά τέτια περίοδο, συντελοῦνται μεγάλες καταστροφές καὶ πρέπει νά σωρεύονται καὶ νά ἀναπτύσσονται στοιχεῖα τῆς κρίσης, τά ὅποια μέ κανένα τρόπο δέν παραμερίζονται μέ τήν κακομοιριασμένη φράση, ὅτι προιόντα ἀνταλλάσσονται μέ προϊόντα. Ἡ σύγκριση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος σέ μιά περίοδο μέ τήν ἀξία τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος σέ μιάν ἄλλη περίοδο, τήν ὅποια ὁ κ. Μπαίηλ^[87] τή θεωρεῖ σχολαστική φαντασιοπληξία, ἀποτελεῖ ἀντίθετα τή βασική ἀρχή τοῦ προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου.

"Οταν γίνεται λόγος γιά καταστροφή κεφαλαίου ἀπό τίς κρίσεις, πρέπει νά διακρίνουμε δύο πράγματα.

"Οταν σταματάει τό προτσές ἀναπαραγγῆς, ὅταν περιορίζεται ἡ σταματάει ποῦ καὶ ποῦ ὄλότελα τό προτσές ἐργασίας, τότε καταστρέφεται πραγματικό κεφάλαιο. Οἱ μηχανές πού δέν χρησιμοποιοῦνται δέν εἶναι κεφάλαιο. Ἡ ἐργασία πού δέν τήν ἐκμεταλλεύονται εἶναι χαμένη παραγωγή. Ἡ πρώτη ὑλη πού μένει ἀχρησιμοποίητη δέν εἶναι κεφάλαιο. Χτίρια πού εἴτε μένουν ἀχρησιμοποίητα (τό ἴδιο καὶ οἱ νεοκατασκευασμένες μηχανές) ἡ πού μένει ἀτέλειωτο τό χτίσιμό τους, ἐμπορεύματα πού σαπίζουν στίς ἀποθήκες, ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν καταστροφή κεφαλαίου. "Ολα αὐτά περιορίζονται στό σταμάτημα τοῦ προτσές ἀναπαραγγῆς καὶ στό ὅτι οἱ ὑπάρχοντες ὄροι παραγωγῆς δέν δροῦν πραγματικά σάν ὄροι τῆς παραγωγῆς, δέν μπαίνουν σέ ἐνέργεια. Στήν περίπτωση αὐτή πᾶνε κατά διαβόλου καὶ ἡ ἀξία χρήσης τους καὶ ἡ ἀνταλλακτική ἀξία τους.

Δεύτερο, ὅμως, ἡ καταστροφή τοῦ κεφαλαίου πού προκαλεῖται ἀπό τίς κρίσεις σημαίνει ὑποτίμηση μαζῶν ἀξίας, ἡ ὅποια τίς ἐμποδίζει νά ἀνανεώσουν πάλι ἀργότερα στήν ἴδια κλίμακα τό προτσές ἀναπαραγγῆς τους σάν κεφάλαιο. Πρόκειται γιά τήν καταστροφική πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐκεῖνα πού καταστρέφονται ἔτσι δέν εἶναι ἀξίες χρήσης. Αὐτό πού χάνει ὁ ἔνας τό κερδίζει ὁ ἄλλος. Σάν μάζες ἀξιῶν πού δροῦν σάν κεφάλαια ἐμποδίζονται νά ἀνανεωθοῦν σάν κεφά-

λαιο στό ίδιο χέρι. Οι παλιοί καπιταλιστές χρεωκοπούν. "Αν ή άξια τῶν ἐμπορευμάτων ἔνος καπιταλιστῆ, ἀπό τὴν πούληση τῶν ὅποιων ἀναπαράγει τό κεφάλαιό του = 12.000 λ., ἀπό τίς ὅποιες κάπου 2.000 λ. εἶναι κέρδος, καί ἂν ή άξια τους πέσει στίς 6.000 λ., τότε ὁ καπιταλιστής αὐτός δέν μπορεῖ νά πληρώσει οὔτε τίς ἀνειλημμένες μέ συμβόλαιο ὑποχρεώσεις του, οὔτε, στήν περίπτωση πού δέν θά είχε τέτιες ὑποχρεώσεις, θά μποροῦσε μέ τίς 6.000 λ. νά ξαναρχίσει τήν ἐπιχείρησή του στήν ίδια μέ πρίν κλίμακα, γιατί οι τιμές τῶν ἐμπορευμάτων ἀνεβαίνουν πάλι στό ύψος τῶν τιμῶν κόστους τους. Ἐτσι ἔχει ἐκμηδενιστεῖ ἔνα κεφάλαιο 6.000 λ., παρ' ὅλον ὅτι ὁ ἀγοραστής αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ἐπειδή τά ἀγόρασε στή μισή τιμή κόστους τους, μπορεῖ, ὅταν ξαναζωντανέψουν οι δουλιές, νά τά καταφέρει πολύ ώραια, ἀκόμα καί νά κερδίσει. Μεγάλο μέρος τοῦ ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου τῆς κοινωνίας, δηλαδή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου, ἔχει ἐκμηδενιστεῖ γιά πάντα, παρ' ὅλον ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ή ἐκμηδένιση, ἐπειδή δέν ἀφορᾶ τήν ἀξία χρήσης, μπορεῖ νά προωθήσει πολύ τή νέα ἀναπαραγωγή. Εἶναι ταυτόχρονα μιά περίοδος, στήν ὅποια οι καπιταλιστές τοῦ χρήματος πλουτίζουν σέ βάρος τῶν βιομηχάνων. "Οσον ἀφορᾶ τώρα τήν πτώση τοῦ πλασματικοῦ μόνο κεφαλαίου, τῶν κρατικῶν χρεωγράφων, τῶν μετοχῶν κλπ. — τότε — ἐφόσον δέν ὄδηγοῦν στή χρεωκοπία τοῦ κράτους καί τῆς μετοχικῆς ἑταιρίας, ἐφόσον ἀπ' αὐτό δέν ἐμποδίζεται γενικά ή ἀναπαραγωγή, ἐφόσον ἀπ' αὐτό κλονίζεται ή πίστη τῶν βιομήχανων καπιταλιστῶν, πού κρατοῦν τέτια χρεώγραφα — πρόκειται μόνα γιά μεταβίβαση τοῦ πλούτου ἀπό τό ἔνα χέρι στό ἄλλο καί συνολικά θά ἐπηρεάσει εύνοικά τήν ἀναπαραγωγή, ἐφόσον οι νεόπλουτοι (Parvenus), στά χέρια τῶν ὅποιων περιέρχονται σέ φτηνές τιμές αὐτές οι μετοχές η αὐτά τά χρεώγραφα, εἶναι συνήθως πιό δραστήριοι ἐπιχειρηματίες ἀπό τούς παλιούς κατόχους.

[7. Ἀνούσια ἄρνηση τῆς ὑπερπαραγωγῆς ἐμπορευμάτων μέ ταυτόχρονη παραδοχή τῆς ἀφθονίας τοῦ κεφαλαίου]

'Ο Ριχάρντο εἶναι πάντα συνεπής στίς θέσεις πού διατυπώνει ὁ ίδιος. Γι' αὐτόν λοιπόν ή θέση ὅτι δέν εἶναι δυνατή μιά ὑπερπαραγωγή (ἐμπορευμάτων) εἶναι ταυτόσημη μέ τή θέση, ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά σημειωθεῖ πληθώρα η ὑπεραφθονία κεφαλαίου*.

* Έδω πρέπει νά ξεχωρίσουμε τό έξής: "Οταν ο Σμίθ έξηγει τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοι

«Δέν μπορεῖ ἐπομένως σέ μιά χώρα νά ἔχει συσσωρευθεῖ ἔνα ποσό κεφαλαίου, πού νά μή μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ παραγωγικά, ὅσον καιρό οι μισθοί δέν θά ἔχουν ἀκόμα ἀνέβει τόσο πολύ, λόγω τῆς ἀνατίμησης τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν κατανάλωσης, μέ ἀποτέλεσμα νά περισσεύει τόσο λίγο γιά τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου, ὥστε νά παύει κάθε κίνητρο γιά συσσώρευση» (στό ἴδιο, σελ. 340). «'Απ' αὐτό προκύπτει... ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα ὄριο γιά τή ζήτηση καί κανένας περιορισμός γιά τή χρησιμοποίηση κεφαλαίου, ὅσον καιρό τό κεφάλαιο ἀποφέρει κέρδος καί ὅτι δέν ὑπάρχει ἄλλος ἐπαρκής λόγος γιά τήν πτώση τοῦ κέρδους ἀπό μιά αὔξηση τῶν μισθῶν, δποιαδήποτε κι ἀν είναι ή ἀφθονία τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου. Μπορεῖ νά προστεθεῖ ἀκόμα πώς ή μοναδικά ἀποτελεσματική καί μόνιμη αἰτία γιά τήν αὔξηση τῶν μισθῶν συνίσταται στήν αὔξανόμενη δυσκολία σ' ὅ,τι ἀφορά τήν προμήθεια εἰδῶν διατροφῆς καί ζωτικῆς σημασίας ἀγαθῶν κατανάλωσης [707] γιά τόν αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν ἐργατῶν» (σελ. 347, 348).

Τί θά ἔλεγε τότε ὁ Ρικάρντο γιά τήν ἡλιθιότητα τῶν διαδόχων του, οι ὅποιοι ἀρνοῦνται τήν ὑπερπαραγωγή μέ τή μιά μορφή (μέ τή μορφή τῆς ὑπερπλήρωσης τῆς ἀγορᾶς μέ ἐμπορεύματα) καί ὅχι μόνο τήν παραδέχονται μέ τήν ἄλλη μορφή σάν ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου, σάν πληθώρα κεφαλαίου, σάν ὑπεραφθονία κεφαλαίου, ἀλλά καί τήν κάνουν οὐσιαστικό σημεῖο τῆς διδασκαλίας τους;

Οὔτε ἔνας ἀξιόλογος οίκονομολόγος τῆς μεταριχαρντιανῆς περιόδου δέν ἀρνεῖται τήν πληθώρα κεφαλαίου. Ἀντίθετα, ὅλοι τους ἔξηγούν τίς κρίσεις μ' αὐτήν (ἐφόσον δέν τίς ἔξηγούν μέ πιστωτικές αἰτίες). Ἐπομένως, ὅλοι παραδέχονται τήν ὑπερπαραγωγή μέ τή μιά μορφή, τήν ἀρνοῦνται ὅμως μέ τήν ἄλλη μορφή. Ἀπομένει λοιπόν μόνο τό ἐρώτημα, πώς σχετίζονται μεταξύ τους οι δύο μορφές τῆς ὑπερπαραγωγῆς, ή μορφή μέ τήν ὅποια τήν ἀρνοῦνται, μέ τή μορφή μέ τήν ὅποια τήν παραδέχονται;

Ο ἴδιος ὁ Ρικάρντο δέν ἦξερε στήν οὐσία τίποτα γιά τίς κρίσεις, γιά τίς γενικές κρίσεις τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, πού προκύπτουν ἀπό τό ἴδιο τό προτσές παραγωγῆς. Τίς κρίσεις τῆς περιόδου 1800-1815 μπόρεσε νά τίς ἔξηγήσει μέ τήν ἀνατίμηση τῶν σιτηρῶν ἔξαιτίας τῶν κακῶν ἐσοδειῶν, μέ τήν ὑποτίμηση τοῦ χαρτονομίσματος, μέ τήν ὑποτίμηση τῶν ἀποικιακῶν ἐμπορευμάτων κλπ., ἐπειδή, λόγω τοῦ ἡπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, ή ἀγορά εἶχε συσταλεὶ βίαια ἀπό πολιτικούς καί

κέρδους μέ τήν ὑπεραφθονία κεφαλαίου, μέ τή συσσώρευστη, κεφαλαιού, τότε πρόκειται γιά μόνιμο ἀποτέλεσμα, αὐτό ὅμως είναι λαθεμένο. Ἀντίθετα, είναι κάτι τό διαφορετικό ή πρόσκαιρη, ὑπεραφθονία κεφαλαίου, ή ὑπερπαραγωγή, ή κρίση. Δέν ὑπάρχουν μόνιμες κρίσεις. ('Ἴποσημείωστη τοῦ Μάρξ).

όχι οίκονομικούς λόγους. Τίς χρίσεις ύστερα από τό 1815 μπόρεσε έπισης νά τίς έξηγήσει ένμέρει μέ ένα έτος ἀφορίας, μέ τή σιτοδεία, καί ένμέρει μέ τήν πτώση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν, ἐπειδή εἶχαν παύσει νά έπιδροῦν οἱ αἰτίες, οἱ ὄποιες, σύμφωνα μέ τή δική του θεωρία, ἔπρεπε νά ὠθοῦν πρός τά ἄνω τίς τιμές τῶν σιτηρῶν κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου καί τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Ἀγγλίας από τήν εὐρωπαϊκή ἥπειρο, ένμέρει λόγω περάσματος από τόν πόλεμο στήν εἰρήνη καί τίς προερχόμενες από τόν λόγο αὐτό «ἀπότομες ἀλλαγές στά κανάλια τοῦ ἐμπορίου». (Βλ. στό βιβλίο του «Principles», τό XIX κεφάλαιο: «On sudden Changes in the Channels of Trade»)

Τά κατοπινά ιστορικά φαινόμενα, ίδιαίτερα ή σχεδόν κανονική περιοδικότητα τῶν χρίσεων τής παγκόσμιας ἀγορᾶς, δέν ἔδιναν πιά στούς διαδόχους τοῦ Ρικάρντο τό δικαίωμα νά ἀρνοῦνται τά γεγονότα ή νά τά ἔρμηνεύουν σάν τυχαῖα γεγονότα. 'Αντί γι' αὐτό, ἔχουν ἐφεύρει — μέ έξαίρεση ἔκείνους. πού ὅλα τά έξηγοῦν μέ τήν Πίστη, γιά νά δηλώνουν σέ συνέχεια ὅτι οἱ ἴδιοι θά πρέπει νά προυποθέσουν τήν ὑπεραφθονία κεφαλαίου — τήν ὥραία διαφορά ἀνάμεσα στήν πληθώρα κεφαλαίου καί στήν ὑπερπαραγωγή. 'Ενάντια στήν τελευταία διατήρησαν τίς φράσεις καί τούς καλούς λόγους τοῦ Ρικάρντο καί τοῦ Σμίθ, ἐνώ μέ τήν πρώτη προσπαθοῦν νά έξηγήσουν τά κατά τά ἀλλα ἀνεξήγητα γι' αὐτούς φαινόμενα. 'Ορισμένες χρίσεις τίς έξηγει λ.χ. ὁ Ούιλσον μέ τήν πληθώρα πάγιου κεφαλαίου καί ἀλλες μέ τήν πληθώρα κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου. Τήν πληθώρα τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου τήν ἐπικαλοῦνται οἱ καλύτεροι οίκονομολόγοι (ὅπως ὁ Φουλάρτον) καί ἔγινε κιόλας τόσο διαδομένη προκατάληψη, ὥστε ή φράση αὐτή νά δρίσκεται στό ἐγχειρίδιο τοῦ σοφοῦ κ. Ρόσερ^[88] σάν κάτι τό αὐτονόητο.

Τίθεται λοιπόν τό ἐρώτημα, τί είναι πληθώρα κεφαλαίου καί σέ τί διαφέρει τό πράγμα αὐτό από τήν ὑπερπαραγωγή;

(Πάντως ή δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ νά σημειώσουμε ὅτι ἀλλοι οίκονομολόγοι, ὅπως ὁ Γιοῦρε, ὁ Κόρμπετ καί ἀλλοι, έξηγοῦν τήν ὑπερπαραγωγή σάν τήν κανονική κατάσταση τής μεγάλης βιομηχανίας, ἐφόσον πρόκειται γιά τήν ἐσωτερική ἀγορά. 'Επομένως, οἱ χρίσεις προκαλούνται κάτω ἀπό ὄρισμένες περιστάσεις, στίς ὄποιες συστέλλεται καί ή έξωτερική ἀγορά).

Σύμφωνα μέ τούς ἴδιους οίκονομολόγους, τό κεφάλαιο = χρῆμα η ἐμπορεύματα. 'Επομένως, ή ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου = ὑπερπαραγωγή χρήματος η ἐμπορευμάτων. Καί ὅμως τά δυό αὐτά φαινόμενα δέν πρέπει νά ἔχουν τίποτα τό κοινό μεταξύ τους. Οὔτε ἀκόμα καί ή ὑπερπαραγωγή χρήματος, γιατί γι' αὐτούς τό χρῆμα είναι ἐμπόρευμα,

ἔτσι ὥστε τό ὅλο φαινόμενο ἀνάγεται σέ ύπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων, τήν ὁποία τήν παραδέχονται μέ τή μιά ὄνομασία καὶ τήν ἀρνοῦνται μέ τήν ἄλλη ὄνομασία. "Αν λένε ἀκόμα ὅτι ἔχει γίνει ύπερπαραγωγή πάγιου κεφαλαίου ἡ χυκλοφοροῦντος κεφαλαίου, τότε στή βάση αὐτοῦ τοῦ ἴσχυρισμοῦ δρίσκεται τό γεγονός ὅτι ἐδῶ τά ἐμπορεύματα δέν ἔξετάζονται πιά μέ βάση αὐτό τόν ἀπλό καθορισμό, ἀλλά μέ βάση τόν καθορισμό τους σάν κεφαλαίου. "Ετσι ὅμως, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, παραδέχονται πάλι ὅτι στήν καπιταλιστική (708) παραγωγή καὶ στά φαινόμενά της — λ.χ. στήν ύπερπαραγωγή — δέν πρόκειται πιά μόνο γιά τήν ἀπλή σχέση, στήν ὁποία τό προιόν ἐμφανίζεται, καθορίζεται σάν ἐμπόρευμα, ἀλλά γιά κοινωνικούς καθορισμούς του, μέ τούς ὁποίους εἶναι κάτι παραπάνω καὶ ἀκόμα κάτι τό διαφορετικό ἀπό ἐμπόρευμα.

Γενικά: 'Ἐφόσον ἡ φράση πληθώρα κεφαλαίου, πού χρησιμοποιεῖται στή θέση τῆς φράσης ύπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων, δέν ἀποτελεῖ μιά λεκτική ύπεκφυγή ἡ μιά ἀσυναίσθητη ἀπερισκεψία, ἡ ὁποία τό ἴδιο τό φαινόμενο, τό παραδέχεται σάν κάτι τό ύπαρκτό καὶ τό ἀναγκαῖο, ὅταν ὄνομάζεται α, τό ἀρνεῖται ὅμως ὅταν ὄνομάζεται β. 'Ἐφόσον λοιπόν οἱ οίκονομολόγοι αὐτοί ἔχουν ἐνδοιασμούς καὶ δισταγμούς γιά τήν ὄνομασία τοῦ φαινομένου καὶ ὅχι γιά τό ἴδιο τό φαινόμενο, ἡ ὅταν ἀκόμα θέλουν νά ξεφύγουν ἀπό τή δυσκολία αὐτή, ἀπό τή δυσκολία νά ἐξηγήσουν τό φαινόμενο μέ τό ὅτι τό ἀρνοῦνται μέ τή μιά του μορφή (ὄνομασία), μέ τήν ὁποία ἀντιφάσκει στίς προκαταλήψεις τους καὶ τό παραδέχονται μέ μιά μορφή κενή ἀπό κάθε νόημα — ἂν παραβλέψουμε αὐτή τήν πλευρά τοῦ ζητήματος, τότε στό πέρασμα ἀπό τή φράση «ύπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων» στή φράση «πληθώρα κεφαλαίου» δρίσκεται πράγματι μιά πρόοδος. Σέ τί συνίσταται ἡ πρόοδος; Στό ὅτι οἱ παραγωγοί ἀντικρίζονται μεταξύ τους ὅχι σάν ἀπλοί κάτοχοι ἐμπορευμάτων, ἀλλά σάν καπιταλιστές.

[8. *"Αρνηση ἀπό τόν Ρικάρντο τής γενικῆς ύπερπαραγωγῆς. 'Η δυνατότητα τής κρίσης προκύπτει ἀπό τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις τοῦ ἐμπορεύματος καὶ τοῦ χρήματος]*

'Ἀκόμα μερικές θέσεις τοῦ Ρικάρντο:

«Παρασύρεται κανείς... νά παραδεχτεῖ, πώς ὁ "Ανταμ Σμίθ νομίζει ὅτι δρισκόμαστε κάτω ἀπό κάποιον ἔξαναγκασμό" (αὐτό γίνεται στήν πραγματικότητα) «νά παράγουμε ἕνα περίσσευμα σέ σιτηρά, σέ μαλλί καὶ σέ ἐμπορεύματα

ἀπό σίδερο καὶ ὅτι τό κεφάλαιο πού τά ἔχει παραγάγει δέν μπορεῖ νά ἐπενδυθεῖ διαφορετικά. Τό πῶς ὅμως πρόκειται νά χρησιμοποιηθεῖ ἓνα κεφάλαιο, εἶναι ζήτημα ἐπιλογῆς τοῦ κατόχου του καὶ γι' αὐτό δέν μπορεῖ ποτέ νά ύπάρχει γιά ἓνα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ἓνα περίσσευμα ὅποιουδήποτε ἐμπορεύματος. Ἐν ύπηρχε τό περίσσευμα, τότε ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος θά ἔπεφτε κάτω ἀπό τή φυσική του τιμή καὶ θά μεταφερόταν κεφάλαιο σέ μιάν ἄλλη ἐπιχερδέστερη ἐπένδυση» (σελ. 341, 342, Ὑποσημείωση).

«Τά προιόντα ἀγοράζονται πάντα μέ προιόντα ἡ μέ ύπηρεσίες. Τό χρῆμα εἶναι μόνο τό μέσο, μέ τό δποιο πραγματοποιεῖται ἡ ἀνταλλαγή».

(Αύτό σημαίνει ὅτι τό χρῆμα εἶναι μόνο μέσο κυκλοφορίας καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἀπλῶς μιά παροδική μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς προιόντων μέ προιόντα — πράγμα πού εἶναι λαθεμένο).

«Μπορεῖ νά παραχθεῖ μιά πολύ μεγάλη ποσότητα κάποιου συγκεκριμένου ἐμπορεύματος, ἀπό τό δποιο νά ύπαρχει σέ συνέχεια μιά τέτια ύπερπροσφορά στήν ἀγορά, ὥστε νά μή ἐπιστρέφει τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γι' αὐτό. Αύτό ὅμως δέν μπορεῖ νά γίνει γιά δλα τά ἐμπορεύματα» (στό ἴδιο, σελ. 341, 342). «Ἐν αὐτή ἡ αὐξημένη παραγωγή καὶ ἡ ζήτηση πού προκύπτει ἀπό τό γεγονός αὐτό θά κατεβάσουν ἡ ὄχι τό κέρδος, ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἄνοδο τῶν μισθῶν καὶ ἡ ἄνοδος τῶν μισθῶν, ἐκτός ἀπό ἓνα σύντομο χρονικό διάστημα, ἐξαρτιέται ἀπό τήν εύκολία τῆς παραγωγῆς τῶν μέσων διατροφῆς καὶ τῶν ἄλλων ἀναγκαίων μέσων κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη» (στό ἴδιο, σελ. 343). «Οταν οι ἐμποροι τοποθετοῦν τά κεφάλαιά τους στό ἔξωτερικό ἐμπόριο ἡ στίς μεταφορές, αὐτό γίνεται πάντα μέ δική τους ἐλεύθερη ἐπιλογή καὶ ποτέ μέ ἐξαναγκασμό. Αύτό γίνεται, γιατί στους κλάδους αὐτούς τό κέρδος τους θά εἶναι κατά κάτι μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι στό ἔσωτερικό ἐμπόριο» (σελ. 344).

«Οσο γιά τίς κρίσεις, τότε μέ τό δίκιο τους ὄλοι οί συγγραφεῖς πού περιγράφουν τήν πραγματική κίνηση τῶν τιμῶν, ἡ ὄλοι οί πρακτικοί πού γράφουν σέ δοσμένες στιγμές τῆς κρίσης, ἀγνοοῦν τή δῆθεν θεωρητική φλυαρία καὶ ἀρκοῦνται στό ὅτι αὐτό εἶναι σωστό στήν ἀφηρημένη θεωρία — ὅτι δηλαδή δέν εἶναι δυνατές ύπερπληρώσεις τῆς ἀγορᾶς κλπ. — στήν πράξη ὅμως εἶναι λαθεμένο. Ἡ τακτική ἐπανάληψη τῶν κρίσεων ἔχει πράγματι ύποβιβάσει τά κολοκύθια τοῦ Σαι κλπ. σέ μιά φρασεολογία, πού χρησιμοποιεῖται πιά μόνο σέ περίοδες εὐημερίας, πού ἐγκαταλείπεται ὅμως σέ περίοδες κρίσης.

[709] Στίς κρίσεις τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς οἱ ἀντιφάσεις καὶ οἱ ἀντιθέσεις τῆς ἀστικής παραγωγῆς ὁδηγοῦν στό ξέσπασμα. Ἀντί λοιπόν νά ἐξετάσουν σέ τί συνίστανται τά ἀντιτιθέμενα στοιχεῖα πού ξεσποῦν στήν καταστροφή, οἱ ἀπολογητές ἀρκοῦνται στό νά ἀρνοῦνται τήν ἴδια τήν καταστροφή καὶ μπρός στήν νομοτελειακή περιοδικότητά

τους νά ἐπιμένουν στό ὅτι, ἂν ἡ παραγωγή συμμορφωνόταν μέ τά σχολικά βιβλία, δέν θά ὀδηγοῦνταν ποτέ σέ κρίση. Ἡ ἀπολογητική συνίσταται στήν περίπτωση αὐτή στήν παραποίηση τῶν πιό ἀπλῶν οἰκονομικῶν σχέσεων καὶ εἰδικά στήν ἐμμονή στήν ἐνότητα ἔναντι τῆς ἀντίθεσης.

“Ἄν λ.χ. ἡ ἀγορά καὶ ἡ πούληση — ἡ ἡ κίνηση τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος — ἀποτελοῦν τήν ἐνότητα δύο προτσές ἡ μάλλον τήν πορεία ἐνός προτσές πού περνάει ἀπό δύο ἀντιτιθέμενες φάσεις, οἱ ὅποιες εἶναι ἐπομένως στήν ούσια ἡ ἐνότητα καὶ τῶν δύο φάσεων, τότε εἶναι ἔξισου ούσιώδης ὁ χωρισμός τους καὶ ἡ ἀμοιβαία ἀνεξαρτοποίησή τους. Μιά καὶ ἀνήκουν ὅμως μαζί, τότε ἡ ἀνεξαρτοποίηση τῶν στοιχείων πού ἀνήκουν μαζί μπορεῖ νά ἐμφανίζεται βίαια, σάν καταστροφικό προτσές. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ κρίση, στήν ὅποια ἐκδηλώνεται ἡ ἐνότητά τους, ἡ ἐνότητα τῶν διαφορετικῶν στοιχείων. Ἡ αὐτοτέλεια, τήν ὅποια, ἀποκτοῦν τά στοιχεῖα πού ἀνήκουν μαζί καὶ πού ἀλληλοσυμπληρώνονται, ἔχει ἐκμηδενιστεῖ βίαια. Ἡ κρίση ἐκδηλώνει λοιπόν τήν ἐνότητα τῶν στοιχείων πού ἔχουν ἀμοιβαία ἀνεξαρτοποιηθεῖ. Χωρίς αὐτή τήν ἐσωτερική ἐνότητα τῶν στοιχείων, πού φαινομενικά εἶναι ἀδιάφορα μεταξύ τους, δέν θά σημειωνόταν κρίση. Ὁ ἀπολογητής οἰκονομολόγος ὅμως λέει ὅχι. Καὶ ἐπειδή πραγματοποιεῖται ἡ ἐνότητα, δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ κρίση. Πράγμα πού μέ τή σειρά του δέν σημαίνει παρά μόνο ὅτι ἡ ἐνότητα ἀντιθέτων ἀποκλείει τήν ἀντίθεση.

Γιά νά ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ καπιταλιστική παραγωγή δέν μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ γενικές κρίσεις, ἀρνοῦνται ὅλους τούς ὄρους καὶ τούς καθορισμούς μορφῆς, ὅλες τίς ἀρχές καὶ τίς εἰδοποιές διαφορές, μέ δύο λόγια τήν ἴδια τήν καπιταλιστική παραγωγή, καὶ ἀποδείχνεται πράγματι πώς, ἂν ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς, ἀντί νά εἶναι μιά εἰδικά ἀναπτυγμένη, ἴδιότυπη μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, ἡταν ἔνας τρόπος παραγωγῆς πού βρισκόταν πίσω καὶ ἀπό τίς πιό πρωτόγονες ἀρχές της, δέν θά ὑπήρχαν οἱ ἴδιόμορφες γι' αὐτόν ἀντιθέσεις καὶ ἀντιφάσεις, ἐπομένως καὶ τό ξέσπασμά τους στίς κρίσεις.

«Τά προιόντα», λέει ὁ Ρικάρντο, ἀκολουθώντας τόν Σαί, «ἀγοράζονται πάντα μέ προιόντα ἡ μέ ὑπηρεσίες. Τό χρῆμα εἶναι μόνο τό μέσο, μέ τό ὅποιο πραγματοποιεῖται ἡ ἀνταλλαγή».

Ἐδῶ λοιπόν, πρῶτον, τό ἐμπόρευμα, στό ὅποιο ὑπάρχει ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀνταλλακτική ἀξία καὶ στήν ἀξία χρήσης, μετατρέπεται σέ ἀπλό προιόν (ἀξία χρήσης) καὶ γι' αὐτό ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευ-

μάτων μετατρέπεται σέ απλό ἀνταλλακτικό ἐμπόριο προϊόντων, ἀπλών ἀξιῶν χρήσης. Οἱ ἀπολογητές γυρνάνε ἔτσι ὅχι μόνο πιό πίσω ἀπό τὴν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀλλά ἀκόμα πιό πίσω καὶ ἀπό τὴν ἀπλή ἐμπορευματική παραγωγή καὶ μ' αὐτό τὸν τρόπο ἀρνοῦνται τὸ πιό περίπλοκο φαινόμενο τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς — τὴν κρίση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς — ἀρνοῦνται τὸν πρῶτο ὄρο τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, συγχεκριμένα ὅτι τὸ προϊόν πρέπει νά εἶναι ἐμπόρευμα καὶ γι' αὐτό πρέπει νά παρασταίνεται μέ τή μορφή τοῦ χρήματος καὶ νά διατρέχει τὸ προτσές τῆς μεταμόρφωσης. Ἐντί νά μιλᾶνε γιά μισθωτή ἐργασία, μιλᾶνε γιά «ύπηρεσίες» («services»), μιά λέξη στὴν ὁποία παραλείπεται πάλι ὁ εἰδικός προορισμός (Bestimmtheit) τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καὶ τῆς χρησιμοποίησής της — που εἶναι νά μεγαλώνει τὴν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων μέ τά ὅποια ἀνταλλάσσεται, νά παράγει ύπεραξία — καὶ ἔτσι ἀρνοῦνται τὴν εἰδική σχέση, μέ τὴν ὅποια χρῆμα καὶ ἐμπορεύματα μετατρέπονται σέ κεφάλαιο. «Ύπηρεσία» εἶναι ἡ ἐργασία, μόνο ἂν παρθεῖ σάν ἀξία χρήσης (που ἀποτελεῖ δευτερεύον ζήτημα στὴν κεφαλαιοκρατική παραγωγή), ἀκριβῶς ὥπως στή λέξη «προϊόν» συγκαλύπτεται ἡ ούσια τοῦ ἐμπορεύματος καὶ ἡ ἀντίφαση που ὑπάρχει σ' αὐτό. Στὴν περίπτωση αὐτή καὶ μέ πλήρη συνέπεια τὸ χρῆμα θεωρεῖται μόνο σάν μεσολαβητής τῆς ἀνταλλαγῆς προϊόντων καὶ ὅχι σάν οὐσιαστική καὶ ἀναγκαία μορφή ὑπαρξῆς τοῦ ἐμπορεύματος, τό ὅποιο ὄφείλει νά παρασταθεῖ σάν ἀνταλλακτική ἀξία — σάν γενική κοινωνική ἐργασία. Ἀφοῦ μέ τή μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος μόνο σέ ἀξία χρήσης (προϊόν) σβύνεται ἡ ούσια τῆς [710] ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, μπορεῖ μέ τὴν ἴδια εύκολία νά ἀρνηθοῦν ἡ μάλλον πρέπει νά ἀρνηθοῦν τὸ χρῆμα σάν οὐσιαστική καὶ στό προτσές τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος αὐτοτελή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος ἔνναντι τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του.

Ἐδῶ λοιπόν ξεφορτώνονται τίς κρίσεις μέ τό ὅτι ξεχνοῦν ἡ ἀρνοῦνται τίς πρῶτες προυποθέσεις τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, τὴν ὑπαρξή τοῦ προϊόντος μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, τὸν διχασμό τοῦ ἐμπορεύματος σέ ἐμπόρευμα καὶ χρῆμα, τά στοιχεία τοῦ χωρισμοῦ τους κατά τὴν ἀνταλλαγή τοῦ ἐμπορεύματος, τέλος τή σχέση τοῦ χρήματος ἡ τοῦ ἐμπορεύματος μέ τή μισθωτή ἐργασία.

Δέν ἔχουν ἔξαλλου καλύτερα τά πράγματα μέ τούς οίκονομολόγους (λ.χ. μέ τὸν Τζ. Στ. Μίλλ) που θέλουν νά ἔξηγήσουν τίς κρίσεις μέ ἔκεινες τίς ἀπλές δυνατότητες τῆς κρίσης, που περιλαβαίνονται στή μεταμόρφωση, τῶν ἐμπορευμάτων — ὥπως ὁ χωρισμός τῆς ἀγορᾶς ἀπό τὴν πούληση. Αὐτά τά περιστατικά, που ἔξηγοῦν τή δυνατότητα τῆς

χρίσης, δέν ἐξηγοῦν καθόλου τήν πραγματικότητά της, δέν ἐξηγοῦν γιατίοι φάσεις τοῦ προτσές συγχρούονται ἔτσι, ὥστε ἡ ἐσωτερική τους ἑνότητα μπορεῖ καὶ ἐπιβάλλεται μόνο μέ μιά χρίση, μέ ἓνα βίαιο προτσές. Ὁ χωρισμός αὐτὸς παρουσιάζεται στήν χρίση, εἶναι ἡ στοιχειώδης μορφή της. Τό νά ἐξηγεῖς τήν χρίση μ' αὐτή τή στοιχειώδη μορφή της εἶναι σάν νά ἐξηγεῖς τήν ὑπαρξη τῆς χρίσης μέ τό ὅτι ἐκφράζεις τήν ὑπαρξη της στήν ἀφηρημένη της μορφή, εἶναι δηλαδή σάν νά ἐξηγεῖς τήν χρίση μέ τήν χρίση.

«Κανένας», λέει ὁ Ρικάρντο* «δέν παράγει παρά μόνο γιά νά καταναλώσει ἡ γιά νά πουλήσει καὶ ποτέ δέν πουλάει παρά μόνο γιά ν' ἀγοράσει ἓνα ἄλλο ἐμπόρευμα, τό ὅποιο μπορεῖ νά εἶναι ἀμεσα ὠφέλιμο γι' αὐτόν ἡ νά συμβάλλει σέ μιά μελλοντική παραγωγή. Ἐτσι, ὅταν παράγει, γίνεται κατ' ἀνάγκην εἴτε ὁ καταναλωτής τῶν δικῶν του ἀγαθῶν» (goods) «εἴτε ὁ ἀγοραστής καὶ καταναλωτής τῶν ἐμπορευμάτων κάποιου ἄλλου προσώπου. Δέν μποροῦμε νά ύποθέσουμε ὅτι ὁ παραγωγός γιά ἓνα μεγάλο χρονικό διάστημα δέν θά εἶναι πληροφορημένος γιά τά ἐμπορεύματα πού μπορεῖ νά τά παράγει μέ τό μεγαλύτερο ὄφελος, γιά νά πετύχει τόν σκοπό πού ἐπιδιώκει δηλαδή, τήν ἀπόκτηση ἄλλων ἀγαθῶν, καὶ γι' αὐτό δέν εἶναι πιθανό ὅτι θά παράγει διαρκῶς» (continually) «ἔνα ἐμπόρευμα, γιά τό ὅποιο δέν ύπάρχει ζήτηση» (στό ἴδιο, σελ. 339, 340).

Πρόκειται γιά παιδιακίσια φλυαρία, πού ταιριάζει σ' ἓναν Σαί, ὅχι ὅμως σ' ἓναν Ρικάρντο. Πρώτον, κανένας καπιταλιστής δέν παράγει, γιά νά καταναλώσει τό προιόν του. Καὶ ὅταν μιλάμε γιά τήν καπιταλιστική παραγωγή, μποροῦμε δικαιολογημένα νά λέμε: «Κανένας δέν παράγει μέ σκοπό νά καταναλώνει ὁ ἴδιος τό προιόν του», ἀκόμα καὶ στήν περίπτωση πού χρησιμοποιεῖ πάλι γιά τήν βιομηχανική παραγωγή μέρη τοῦ προιόντος του. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. Προηγούμενα είχε ξεχαστεῖ ὅτι τό προιόν εἶναι ἐμπόρευμα. Τώρα ξεχνοῦν ἀκόμα καὶ τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Σέ καταστάσεις, στίς ὅποιες οἱ ἄνθρωποι παράγουν γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους, δέν ύπάρχουν πράγματι χρίσεις, δέν ύπάρχει ὅμως καὶ καπιταλιστική παραγωγή. Δέν ἀκούσαμε ἐπίσης ποτέ ὅτι οἱ ἀρχαίοι μέ τή δουλοκτητική παραγωγή τους γνώρισαν ποτέ χρίσεις, παρ' ὅλον ὅτι ξεχωριστοί παραγωγοί χρεωκοπούσαν καὶ στούς ἀρχαίους. Τό πρώτο μέρος τοῦ διλήμματος (Alternative) [ἄν σκοπός εἶναι ἡ κατανάλωση ἡ ἡ πούληση]** εἶναι ἀνοησία. Τό ἴδιο καὶ τό δεύτερο. Ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει παραγάγει δέν ἔχει [στίς συνθήκες τῆς καπιταλιστικής παραγωγῆς]

* Βλέπε σέ τούτο τόν τόμο, σελ. 575.

** (Οἱ φράσεις μέτα στίς ἀγχύλες ύπάρχουν στή, ρωσική, μετάφραση. — Στ.μ. μετ.

τή δυνατότητα νά έπιλέξει, ἂν θά πουλήσει η ὅχι. Είναι ύποχρεωμένος νά πουλήσει. Στίς χρίσεις ὅμως σημειώνεται ἀκριβῶς τό γεγονός ὅτι δέν μπορεῖ νά πουλήσει παρά μόνο ἂν πουλήσει κάτω ἀπό τήν τιμή κόστους ή ἂν ύποχρεωθεῖ νά πουλήσει ἐν γνώσει του μέ ζημιά. Ποιό είναι τό ὄφελος γι' αὐτόν η γιά μᾶς, τό ὅτι ἔχει παραγάγει γιά νά πουλήσει; Τό ζήτημα είναι ἀκριβῶς νά ξέρουμε τί είναι αὐτό πού ματαιώνει αὐτή τήν ἀγαθή πρόθεσή του.

Ἐπίσης:

«Κανένας δέν πουλάει παρά μόνο γιά ν' ἀγοράσει ἔνα ἄλλο ἐμπόρευμα, τό όποιο μπορεῖ νά είναι ἀμεσα ὡφέλιμο γι' αὐτόν η νά συμβάλλει σέ μιά μελλοντική παραγωγή».

Τί βολική διακήρυξη τών ἀστικῶν σχέσεων! Ὁ Ρικάρντο ξεχνάει ἀκόμα καὶ τό ὅτι μπορεῖ κάποιος νά πουλήσει γιά νά πληρώσει καὶ ὅτι αὐτές οἱ ἀναγκαστικές πουλήσεις παιζουν στίς χρίσεις ἔναν πολύ σημαντικό ρόλο. Ἡ ἐπόμενη πρόθεση τοῦ καπιταλιστῆ, ὅταν πουλάει, είναι νά ξαναμετατρέψει τό ἐμπόρευμά του η μάλλυν τό ἐμπορευματικό του κεφάλαιο σέ χρηματικό κεφάλαιο, γιά νά πραγματοποιήσει ἔτσι τό κέρδος του. Ἡ κατανάλωση — τό εἰσόδημα — δέν ἀποτελεῖ ἐδῶ καθόλου γνώμονα γιά τό προτσές αὐτό, ἀποτελεῖ ὅμως γνώμονα γι' αὐτόν πού πουλάει ἐμπορεύματα μόνο καὶ μόνο, γιά νά τά μετατρέψει σέ μέσα συντήρησης. Αὐτό ὅμως δέν γίνεται στήν καπιταλιστική παραγωγή, στήν όποια τό εἰσόδημα ἐμφανίζεται σάν ἀποτέλεσμα καὶ ὅχι σάν καθοριστικός σκοπός. Πουλάει ὁ καθένας πρίν ἀπ' ὅλα γιά νά πουλήσει, δηλ. γιά νά μετατρέψει ἐμπόρευμα σέ χρήμα.

[711] Κατά τή διάρκεια τής χρίσης μπορεῖ ὁ ἄνθρωπός μας νά είναι πολύ εὐχαριστημένος, ὅταν ἔχει πουλήσει, χωρίς νά χρειάζεται νά σκεφτεῖ ἂν θ' ἀγοράσει ἀμέσως. Πάντως, ἂν η πραγματοποιημένη ἀξία πρόκειται νά ξαναλειτουργήσει σάν κεφάλαιο, θά πρέπει νά περάσει ἀπό τό προτσές τής ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή ν' ἀνταλλαχθεῖ πάλι μέ ἐργασία καὶ ἐμπορεύματα. Ἡ χρίση ὅμως είναι ἀκριβῶς η στιγμή τής διατάραξης καὶ τής διακοπῆς τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Καὶ η διατάραξη αὐτή δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τό ὅτι δέν συμβαίνει σέ περιόδους, στίς όποιες δέν ὑπάρχει χρίση. Δέν ύπάρχει καθόλου ἀμφιβολία, ὅτι κανένας «δέν θά παράγει διαρκῶς ἔνα ἐμπόρευμα, γιά τό όποιο δέν ὑπάρχει ζήτηση» (σελ. 339, 340), ἀλλά κανένας δέν μιλάει γιά μιά τόσο ἀνούσια ὑπόθεση. Δέν ἔχει ἐπίσης καμιά δουλιά μέ τήν ὑπόθεσή μας. Πρώτα, ὁ σκοπός τής κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς δέν είναι «ἡ ἀπόκτηση ἄλλων ἀγαθῶν», ἀλλά η ἴδιοποίηση ἀξίας, χρήματος, ἀφηρημένου πλούτου.

Στόν Ρικάρντο ύπάρχει έδω στή βάση ή θέση^[86] τοῦ Τζαίημς Μίλλ, πού τήν ἀποσαφήνισα πιό πάνω, γιά τή «μεταφυσική ίσορροπία τῶν ἀγορῶν καί τῶν πουλήσεων» — μιά ίσορροπία, πού διέπει μόνο τήν ἐνότητα, ὥχι ὅμως τόν χωρισμό στά προτσές τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης. "Ετοι ἔξηγεῖται καί ὁ ισχυρισμός τοῦ Ρικάρντο (σύμφωνα μέ τόν Τζαίημς Μίλλ):

«Μπορεῖ νά παραχθεῖ μιά πολύ μεγάλη ποσότητα κάποιου συγκεκριμένου ἐμπορεύματος, ἀπό τό όποιο νά ύπαρχει σέ συνέχεια μιά τέτια ὑπερπροσφορά στήν ἀγορά, ὥστε νά μήν ἐπιστρέψει τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γι' αὐτό. Αύτό ὅμως δέν μπορεῖ νά γίνει γιά δλα τά ἐμπορεύματα» (σελ. 341, 342).

Τό χρῆμα δέν είναι μόνο «τό μέσο μέ τό όποιο συντελεῖται ή ἀνταλλαγή» (σελ. 341), ἀλλά είναι ταυτόχρονα τό μέσο μέ τό όποιο ή ἀνταλλαγή προιόντος μέ προιόν ἀναλύεται σέ δυό μεταξύ τους ἀνεξάρτητες καί χωρισμένες στό χρόνο καί στό χῶρο πράξεις. Αύτή ή λαθεμένη ὅμως ἀντίληψη γιά τό χρῆμα βασίζεται στόν Ρικάρντο στό ὅτι διέπει γενικά μόνο τόν ποσοτικό καθορισμό τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, καί συγκεκριμένα ὅτι είναι ἵση μέ μιά καθορισμένη ποσότητα ἐργάσιμου χρόνου, ἐνώ ἀντίθετα ξεχνάει τόν ποιοτικό καθορισμό, ὅτι ή ἀτομική ἐργασία ὀφείλει νά παρασταθεῖ μόνο μέ τήν ἀλλοτρίωσή (alienation) τῆς σάν ἀφηρημένη γενική κοινωνική ἐργασία*.

Ο ισχυρισμός ὅτι μόνο δρισμένα εἶδη καί ὥχι ὅλα τά εἶδη τῶν ἐμπορευμάτων μποροῦν νά «παραγεμίζουν τήν ἀγορά», καί γι' αὐτό ή ὑπερπαραγωγή μπορεῖ νά είναι μόνο μερική, ἀποτελεῖ μιάν ἄθλια ὑπεκφύγή. Πρῶτον, ἀν κοιτάξουμε μόνο τή φύση τοῦ ἐμπορεύματος, δέν ἀντίκειται τίποτα στό ὅτι ὅλα τά ἐμπορεύματα δρίσκονται πληθωρικά στήν ἀγορά καί γι' αὐτό ὅλα πέφτουν κάτω ἀπό τήν τιμή τους. Έδω πρόκειται μόνο γιά τό στοιχείο τῆς κρίσης. "Οτι δηλ. ὅλα τά ἐμπορεύματα, ἐκτός ἀπό τό χρῆμα, μποροῦν νά ύπάρχουν πληθωρικά. Ή ἀνάγκη πού ύπάρχει γιά τό ἐμπόρευμα νά ἐκφράζεται μέ τή μορφή τοῦ χρήματος θά πει μόνο ὅτι: ή ἀνάγκη αὐτή ύπάρχει γιά ὅλα τά ἐμπορεύματα. Καί ἐφόσον ύπάρχει ή δυσκολία γιά ἔνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα νά περά-

* [718] ("Οτι ο Ρικάρντο διέπει τό χρῆμα μόνο σάν μέσο κυκλοφορίας, είναι τό ἴδιο μέ τό ὅτι διέπει τήν ἀνταλλακτική ἀξία μόνο σάν παροδική μορφή, γενικά σάν κάτι τό τυπικό μόνο γιά τήν ἀστική ή τήν καπιταλιστική παραγωγή, καί γι' αὐτό αὐτή ή τελευταία δέν ισχύει σάν ἔνας εἰδικά καθορισμένος τρόπος παραγωγῆς, ἀλλά σάν ὁ τρόπος παραγωγῆς γενικά) [718] — (Γιοσημείωση τοῦ Μάρξ).

σει ἀπ' αὐτή τή μεταμόρφωση, ή δυσκολία αὐτή μπορεῖ νά ύπάρχει γιά ὅλα τά ἐμπορεύματα. Ή γενική φύση τής μεταμόρφωσης τῶν ἐμπορευμάτων — πού περικλείει τόν χωρισμό τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης ἔξισου μέ τήν ἐνότητά τους, ἀντί νά ἀποκλείει τή δυνατότητα μιᾶς γενικής ύπερπλήρωσης τῆς ἀγορᾶς — ἀποτελεῖ ἀντίθετα τή δυνατότητα μιᾶς γενικής ύπερπλήρωσης.

Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι στό βάθος τῶν ρικαρντιανῶν καί ἄλλων παρόμοιων ἐπιχειρηματολογιῶν ύπάρχει ὅχι μόνο ἡ σχέση ἀγορᾶς καί πούλησης, ἀλλά καί ἡ σχέση ζήτησης καί προσφορᾶς, πού θά τήν ἀναπτύξουμε κατά τήν ἔξέταση τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν κεφαλαίων. "Οπως λέει ὁ Μίλλ, ἂν ἡ ἀγορά εἶναι πούληση κλπ., τότε καί ἡ ζήτηση εἶναι προσφορά καί ἡ προσφορά ζήτηση, ἔξισου ὅμως χωρίζονται ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη καί μποροῦν νά ἀποκτήσουν αὐτοτέλεια ἡ μιά ἀπέναντι στήν ἄλλη. Ή προσφορά ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων μπορεῖ μιά δοσμένη στιγμή νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή ζήτηση γιά ὅλα τά ἐμπορεύματα, ἐπειδή ἡ ζήτηση γιά τό γενικό ἐμπόρευμα, γιά τό χρῆμα, γιά τήν ἀνταλλακτική ἀξία, εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή ζήτηση γιά ὅλα τά ιδιαίτερα ἐμπορεύματα ἡ ἐπειδή ἡ τάση νά ἐκφραστεῖ τό ἐμπόρευμα σάν χρῆμα, νά πραγματοποιήσει τήν ἀνταλλακτική του ἀξία, ύπερισχύει ἀπό τήν τάση νά ξαναμετατραπεῖ τό ἐμπόρευμα σέ ἀξία χρήσης.

"Αν ἡ σχέση ζήτησης καί προσφορᾶς κατανοθεῖ πιό πλατιά καί πιό συγκεκριμένα, τότε συμπεριλαβαίνεται ἐδῶ καί ἡ σχέση παραγγῆς καί κατανάλωσης. Ήά ἔπειτε ἐδῶ πάλι νά προσεχτεῖ ἡ ἐνότητα αὐτῶν τῶν δύο τάσεων, ἡ ὅποια ύπάρχει αὐτή καθεαυτή καί πού ἀκριβῶς στήν κρίσῃ ἐπιβάλλεται βίαια ἐνάντια στόν χωρισμό καί τήν ἀντίθεση πού ύπάρχουν ἔξισου καί πού χαρακτηρίζουν μάλιστα τήν ἀστική παραγωγή.

"Οσον ἀφορᾶ τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στή μερική καί στή γενική ύπερπαραγωγή, ἐφόσον δηλαδή πρόκειται μόνο γιά τήν παραδοχή τῆς πρώτης, τῆς μερικής ύπερπαραγωγῆς, καί τήν ἀποφυγή τῆς δεύτερης, τῆς γενικής ύπερπαραγωγῆς, τότε σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό πρέπει νά παρατηρηθεῖ τό ἔξης:

Πρώτον: Συνήθως προηγεῖται ἀπό τίς κρίσεις μιά γενική ἄνοδος τῶν τιμῶν σέ ὅλα τά εἰδη πού ἀνήκουν στήν καπιταλιστική παραγωγή. Γί' αὐτό ὅλα συμμετέχουν στό κράχ πού ἀκολουθεῖ καί μέ τίς τιμές πού εἶχαν πρίν ἀπό τό κράχ παραφορτώνουν τήν ἀγορά. Ή ἀγορά μπορεῖ ν' ἀπορροφήσει μιά μάζα ἐμπορευμάτων σέ τιμές πού πέφτουν, σέ τιμές πού ἔπεσαν κάτω ἀπό τίς τιμές κόστους τους, ἐμπορεύματα τά ὅποια δέν θά μποροῦσε νά τά ἀπορροφήσει στίς προηγούμενες ἀγοραίες

τιμές τους. Ἡ παραπανήσια μάζα τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι πάντα σχετική, δηλαδή παραπανήσια μάζα μέ όρισμένες τιμές. Οἱ τιμές στὶς ὅποιες ἀπορροφοῦνται ἔπειτα τά ἐμπορεύματα εἶναι καταστροφικές γιά τὸν παραγωγό ἥ γιά τὸν ἐμπορο.

[712] Δεύτερο:

Γιά νά εἶναι μιά χρίση (έπομένως καὶ ἡ ὑπερπαραγωγή) γενική, φτάνει νά ἀγκαλιάσει τά χύρια εἰδη τοῦ ἐμπορίου.

[9. Ἡ λαθεμένη ἄποψη τοῦ Ρικάρντο
γιά τή σχέση ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση
στὶς συνθῆκες τοῦ καπιταλισμοῦ]

Θέλουμε νά δοῦμε ἀπό πιό χοντά, πῶς ὁ Ρικάρντο προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τήν ἄρνηση τῆς γενικῆς ὑπέρπλήρωσης τῆς ἀγορᾶς:

«Μπορεῖ νά ἔχει παραχθεῖ πάρα πολὺ μεγάλη ποσότητα ἐνός καθορισμένου ἐμπορεύματος, ἔτσι πού νά ὑπάρχει στήν ἀγορά μιά τέτια ὑπερπροσφορά ἀπ' αὐτό, ὥστε νά μή ἐπιστρέφει τό χεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά τήν παραγωγή του. Αύτό ὅμως δέν μπορεῖ νά συμβεῖ γιά ὅλα τά ἐμπορεύματα. Ἡ ζήτηση σιταριοῦ περιορίζεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν στομάτων πού πρόκειται νά τό φάνε, καὶ ἡ ζήτηση ὑποδημάτων καὶ ἐνδυμάτων ἀπό τόν ἀριθμό τῶν προσώπων πού πρόκειται νά τά φορέσουν. Παρ' ὅλον ὅμως ὅτι μιά κοινότητα ἥ ἔνα μέρος μιᾶς κοινότητας μπορεῖ νά ἔχει τόσο σιτάρι, τόσα καπέλα καὶ παπούτσια, ὅσα εἶναι σέ θέση καὶ θέλει νά καταναλώσει, δέν μπορεῖ τό ἴδιο νά εἰπωθεῖ γιά κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα πού παράγεται μέ φυσικό ἥ τεχνητό τρόπο. Μερικοί θά κατανάλωναν περισσότερο χρασί, ἀν εἶχαν τή δυνατότητα νά τό προμηθευτοῦν. Ἀλλοι, πού ἔχουν ἀρκετό χρασί, θά ἐπιθυμούσαν νά ἀγοράσουν περισσότερα ἐπιπλα ἥ νά βελτιώσουν τήν ποιότητά τους. Ἀλλοι πάλι θά τίθελαν νά ὀμορφύνουν τό κτῆμα τους ἥ νά μεγαλώσουν τά σπίτια τους. Ἡ ἐπιθυμία νά τά φτιάξουν ὅλα ἥ μερικά ἀπ' αὐτά βρίσκεται στήν καρδιά τοῦ καθενός. Τίποτα ἄλλο δέν χρειάζεται γιά τόν σκοπό αὐτό ἐκτός ἀπό τά μέσα καὶ τίποτα ἄλλο σέν μπορεῖ νά προμηθεύσει τά μέσα ἐκτός ἀπό μιά αὐξηση τῆς παραγωγῆς» (στό ἴδιο, σελ. 341, 342).

Μπορεῖ ἄραγε νά ὑπάρχει πιό παιδιακίσια ἐπιχειρηματολογία; Αὐτό θά πεῖ: 'Από ἔνα ἰδιαίτερο ἐμπόρευμα μπορεῖ νά παραχθοῦν περισσότερα ἀπ' ὅσα μποροῦν νά καταναλωθοῦν. Αύτό ὅμως δέν μπορεῖ νά ἴσχυει ταυτόχρονα γιά ὅλα τά ἐμπορεύματα, ἐπειδή οἱ ἀνάγκες πού ἵκανοποιοῦνται μέ ἐμπορεύματα δέν γνωρίζουν ὄρια καὶ δέν ἱκανοποιοῦνται ταυτόχρονα ὅλες αὐτές οἱ ἀνάγκες. Ἀντίθετα, ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης μετατρέπει μιάν ἄλλη ἀνάγκη ἃς πούμε σέ λανθάνου-

σα ἀνάγκη. Δέν ἀπαιτεῖται λοιπόν τίποτα ἄλλο παρά μόνο τά μέσα, γιά νά ίχανοποιήσουν αύτές τίς ἀνάγκες και τά μέσα αύτά μποροῦν νά τά προμηθευτοῦν μόνο μέ μιάν αὔξηση τῆς παραγωγῆς. "Αρα, δέν εἶναι δυνατή μιά γενική ύπερπαραγωγή.

Πρός τί ὅλα αύτά; Τόν καιρό τῆς ύπερπαραγωγῆς μεγάλο μέρος τοῦ ἔθνους (ἰδίως ἡ ἐργατική τάξη) ἐφοδιάζεται λιγότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά μέ σιτάρι, μέ παπούτσια χλπ., χωρίς νά γίνεται καθόλου λόγος γιά τό κρασί και τά ἔπιπλα. "Αν ἡ ύπερπαραγωγή θά μποροῦσε νά σημειωθεῖ μόνον ἀφοῦ θά είχαν πρώτα ίχανοποιηθεῖ ἔστω μονάχα οἱ πιό ἀπαραίτητες ἀνάγκες ὅλων τῶν μελών τοῦ ἔθνους, δέν θά μποροῦσε στήν ὡς τώρα ίστορία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας νά σημειωθεῖ ὅχι μόνο γενική, ἄλλα οὔτε και μερική ύπερπαραγωγή. "Αν λ.χ. ἡ ἀγορά ἦταν παραγεμισμένη μέ παπούτσια ἡ μέ τσίτια ἡ μέ κρασιά ἡ μέ ἀποικιακά προϊόντα, μήπως αύτό δέν θά σήμαινε ὅτι γιά τά $\frac{4}{5}$ τοῦ ἔθνους είχε ύπερχορεστεῖ ἡ ἀνάγκη τους σέ παπούτσια, τσίτια χλπ.; Τί δουλιά ἔχει ἡ ύπερπαραγωγή γενικά μέ τίς ἀπόλυτες ἀνάγκες; "Έχει νά κάνει μόνο μέ τίς ἀνάγκες πού μποροῦν νά πληρωθοῦν. Δέν πρόκειται γιά ἀπόλυτη ύπερπαραγωγή — γιά ύπερπαραγωγή αύτή καθεαυτή σέ σχέση μέ τίς ἀπόλυτες ἀνάγκες ἡ μέ τήν ἐπιθυμία γιά ἀπόκτηση τῶν ἐμπορευμάτων. Μέ τήν ἔννοια αύτή δέν ύπάρχει οὔτε μερική οὔτε γενική ύπερπαραγωγή. Και δέν ἀποτελοῦν ἀπολύτως καμιά ἀντίθεση μεταξύ τους.

"Ομως, θά πεῖ ὁ Ριχάρντο, ἂν ύπάρχει πλῆθος ἀνθρώπων πού χρειάζονται παπούτσια και τσίτι, γιατί δέν προμηθεύονται τά μέσα γιά νά τά ἀποκτήσουν, παράγοντας κάτι, μέ τό όποιο θά μποροῦν ν' ἀγοράσουν παπούτσια και τσίτι; Δέν θά ἦταν ἀπλούστερο νά πεῖ: Γιατί δέν παράγουν παπούτσια και τσίτι γιά τόν έαυτό τους; Και κάτι πού εἶναι ἀκόμα πιό παράξενο σχετικά μέ τήν ύπερπαραγωγή εἶναι ὅτι οἱ καθεαυτό παραγωγοί τῶν ἴδιων ἐμπορευμάτων, πού παραγεμίζουν τήν ἀγορά — οἱ ἐργάτες — στεροῦνται τά ἐμπορεύματα αύτά. 'Εδω δέν μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι θά ἔπρεπε νά παράγουν τά πράγματα, γιά νά τά ἀποκτήσουν, γιατί τά ἔχουν παραγάγει και ομως δέν τά κατέχουν. Δέν μπορεῖ ἐπίσης νά εἰπωθεῖ ὅτι τό συγχεκριμένο ἐμπόρευμα παραγεμίζει τήν ἀγορά, ἐπειδή δέν ύπάρχει ἀνάγκη γι' αύτό. "Αν λοιπόν ἀκόμα ἡ μερική ύπερπαραγωγή δέν μπορεῖ νά ἔξηγηθεῖ μέ τό ὅτι τά ἐμπορεύματα, τά όποια ύπερπληροῦν τήν ἀγορά, ύπερκαλύπτουν τήν ἀνάγκη γι' αύτά, αύτό δέν θά πεῖ ὅτι μπορεῖ νά ἔξορκιστεὶ ἡ γενική ύπερπαραγωγή μέ τό ὅτι γιά πολλά ἀπό τά ἐμπορεύματα πού βρίσκονται στήν ἀγορά ύπάρχουν ἀνάγκες ἀνικανοποίητες.

"Ἄς μείνουμε στό παράδειγμα τοῦ ἐργοστασιάρχη πού παράγει τσίτι*. "Οσον καιρό συνεχιζόταν χωρίς διακοπή ἡ ἀναπαραγωγή — ἐπομένως καὶ ἡ φάση ἐκείνη αὐτῆς τῆς ἀναπαραγωγῆς, στήν ὅποια τό προιόν ὑπάρχει σάν ἐμπόρευμα, σάν ἐμπόρευμα γιά πούλημα, ὅσον καιρό τό τσίτι ξαναμετατρεπόταν σέ χρῆμα σύμφωνα μέ τήν ἀξία του — ὅλον αὐτό τόν καιρό κατανάλωναν καὶ οἱ ἐργάτες πού παράγουν τό τσίτι ἄς ποῦμε ἔνα μέρος ἀπό τό τσίτι αὐτό, καὶ μέ τή διεύρυνση τῆς ἀναπαραγωγῆς — δηλαδή μέ τή συσσώρευση — κατανάλωναν ὅλο καὶ περισσότερο ἀπ' αὐτό, ἡ τραβήχτηκαν ἐπίσης περισσότεροι ἐργάτες στήν παραγωγή τοῦ τσιτιοῦ, πού είναι ταυτόχρονα ἐνμέρει καταναλωτές του.

[10. Μετατροπή τῆς δυνατότητας τῆς κρίσης σέ πραγματικότητα. Ἡ κρίση σάν ἐκδήλωση ὅλων τῶν ἀντιφάσεων τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας]

Προτοῦ ὅμως προχωρήσουμε κατά ἔνα ἀκόμα βῆμα, σημειώνουμε τοῦτο:

Μέ τόν χωρισμό τοῦ προτσές παραγωγῆς (τῆς ἄμεσης παραγωγῆς) ἀπό τό προτσές κυκλοφορίας ὑπάρχει πάλι, καὶ ἔχει ἀναπτυχθεῖ παραπέρα, ἡ δυνατότητα τῆς κρίσης πού φάνηκε στήν ἀπλή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος^[89]. Ἀπό τή στιγμή πού τά δυό προτσές δέν περνοῦν ὁμαλά τό ἔνα στό ἄλλο, ἄλλα ἀνεξαρτητοποιούνται τό ἔνα ἀπέναντι στό ἄλλο, ἀπό τή στιγμή αὐτή ἡ κρίση ὑπάρχει.

Κατά τή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος ἡ δυνατότητα τῆς κρίσης παρουσιάζεται ὡς ἔξης:

Πρῶτον, τό ἐμπόρευμα, πού ὑπάρχει πραγματικά σάν ἀξία χρήσης, καὶ ἴδεατά στήν τιμή σάν ἀνταλλακτική ἀξία, πρέπει νά μετατραπεῖ σέ χρῆμα: E-X. "Οταν θά ἔχει λυθεῖ αὐτή ἡ δυσκολία, ἡ πούληση, τότε ἡ ἀγορά, X-E, δέν παρουσιάζει πιά καμιά δυσκολία, ἐπειδή τό χρῆμα είναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ ὅλα. Ἀπαραίτητη προυπόθεση ἀποτελεῖ ἐδῶ ἡ ὑπαρξη τῆς ἀξίας χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ὠφελιμότητα τῆς περιεχόμενης σ' αὐτό ἐργασίας, διαφορετικά δέν πρόκειται καθόλου γιά ἐμπόρευμα. "Εχει ἀκόμα προυποτεθεῖ, ὅτι ἡ ἀτομική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος είναι ἵση μέ τήν κοινωνική του ἀξία, ὅτι ὁ ὑλοποιη-

* Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο σελ. 556-559.

μένος σ' αὐτό χρόνος ἐργασίας είναι ἵσος μέ τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος. Ἐπομένως, ἡ δυνατότητα τῆς κρίσης, ἐφόσον παρουσιάζεται στήν ἀπλή μορφή τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος, προκύπτει μόνο ἀπό τό ὅτι οἱ διαφορές μορφῆς — οἱ φάσεις — πού διατρέχει τό ἐμπόρευμα στήν κίνησή του, είναι, πρῶτον, μορφές καὶ φάσεις πού ἀπαραίτητα ἀλληλοσυμπληρώνονται, καὶ πού, δεύτερο, παρ' ὅλην αὐτή τήν ἀναγκαία ἐσωτερική συνάφειά (Zusammengehorigkeit) τους, είναι μέρη τοῦ προτσές καὶ μορφές πού ὑπάρχουν ἀδιάφορα ἡ μιά ἀπέναντι στήν ἄλλη, πού δέν συμπίπτουν στόν χρόνο καὶ στόν χῶρο, πού μποροῦν νά χωριστοῦν καὶ είναι χωρισμένες. Ἡ δυνατότητα τῆς κρίσης ὀφείλεται λοιπόν μόνο στόν χωρισμό τῆς πούλησης καὶ τῆς ἀγορᾶς. Ἐγκειται μόνο στή μορφή πού παίρνει τό ἐμπόρευμα, τό γεγονός ὅτι τό ἐμπόρευμα ἔχει νά περάσει ἐδῶ ἀπ' αὐτήν τή δυσκολία. Μόλις τό ἐμπόρευμα πάρει τή μορφή τοῦ χρήματος, ἔχει πιά ξεπεράσει τή δυσκολία αὐτή. Παραπέρα ὅμως κι αὐτή ἀνάγεται στόν χωρισμό τῆς πούλησης καὶ τῆς ἀγορᾶς. Ἄν τό ἐμπόρευμα δέν θά μποροῦσε νά ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν κυκλοφορία μέ τή μορφή τοῦ χρήματος ἡ νά ἀναβάλει τήν ἐπαναμετατροπή του σέ ἐμπόρευμα — ὅπως γίνεται στό ἄμεσο ἀνταλλακτικό ἐμπόριο — ἄν συνέπιπταν ἡ ἀγορά καὶ ἡ πούληση, τότε κάτω ἀπό τίς δοσμένες προυποθέσεις θά ἐξέλειπε ἡ δυνατότητα τῆς κρίσης. Καὶ αὐτό γιατί ἔχει προϋποτεθεῖ ὅτι τό ἐμπόρευμα είναι μιά ἀξία χρήσης γιά ἄλλους κατόχους ἐμπορευμάτων. Στή μορφή τοῦ ἄμεσου ἀνταλλακτικοῦ ἐμπορίου τό ἐμπόρευμα μπορεῖ νά μήν είναι ἀνταλλάξιμο μόνο, ἄν δέν ἀποτελεῖ ἀξία χρήσης γιά τήν ἄλλη πλευρά ἡ ἄν στήν ἄλλη πλευρά δέν ὑπάρχουν ἄλλες ἀξίες χρήσης, γιά ν' ἀνταλλαχθοῦν μ' αὐτό. Ἐπομένως, μόνο κάτω ἀπό αὐτούς τούς δυό ὄρους δέν είναι ἀνταλλάξιμο τό ἐμπόρευμα: Εἴτε ἄν στή μιά πλευρά παραγόταν κάτι τό μή ὥφελιμο, εἴτε ἄν στήν ἄλλη πλευρά δέν παράγεται τίποτα τό ὥφελιμο γιά ν' ἀνταλλαχθεῖ σάν ισοδύναμο μέ τήν πρώτη ἀξία χρήσης. Καὶ στίς δυό περιπτώσεις ὅμως δέν θά γινόταν ἀπολύτως καμιά ἀνταλλαγή. Ἐφόσον δημιουργία θά γινόταν ἀνταλλαγή, δέν θά χωρίζονταν τά στοιχεία της. Ὁ ἀγοραστής θά ἦταν πουλητής καὶ ὁ πουλητής ἀγοραστής. Ἐπομένως, θά ἐξέλειπε τό κρίσιμο στοιχείο, πού προκύπτει ἀπό τή μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς — ἐφόσον πρόκειται γιά κυκλοφορία — καὶ ὅταν λέμε ὅτι ἡ ἀπλή μορφή τῆς μεταμόρφωσης συμπεριλαβαίνει τή δυνατότητα τῆς κρίσης, τότε λέμε μόνο πώς σ' αὐτή τήν ἴδια τή μορφή δρίσκεται ἡ δυνατότητα τῆς ρήξης καὶ τοῦ χωρισμοῦ ἀλληλοσυμπληρωνώμενων στοιχείων.

Αύτό ὅμως ἀφορᾶ καὶ τό περιεχόμενο. Στό ἄμεσο ἀνταλλακτικό ἐμπόριο τό μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς ἀποβλέπει, ἀπό τήν πλευρά τοῦ παραγωγοῦ, στήν ἵκανοποίηση τῶν δικῶν του ἀναγκῶν ἥ, στήν περίπτωση ἑνός κάπως εὐρύτερου καταμερισμοῦ τῆς ἔργασίας, στήν ἵκανοποίηση γνωστῶν σ' αὐτόν ἀναγκῶν τῶν συμπαραγωγῶν του. Αύτό πού προορίζεται νά ἀνταλλαχθεῖ μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι περίσσευμα καὶ παραμένει ἐπουσιῶδες τό ἄν τό περίσσευμα αὐτό θ' ἀνταλλαχθεῖ ἥ ὅχι. Στήν ἐμπορευματική παραγωγή ἥ μετατροπή τοῦ προιόντος σέ χρῆμα, ἥ πούληση, ἀποτελεῖ *conditio sine qua non* (ἀπαραίτητο ὄρο). Ἐξαλείφεται ἥ ἄμεση παραγωγή γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ. "Ἄν μείνουν ἀπούλητα τά ἐμπορεύματα, θά ἔχουμε χρίση. Ἡ δυσκολία νά μετατραπεῖ τό ἐμπόρευμα — αὐτό τό ἴδιαίτερο προιόν τῆς ἀτομικῆς ἔργασίας — σέ χρῆμα, στό ἀντίθετό του, στήν ἀφηρημένη γενική, χοινωνική ἔργασία, συνίσταται στό ὅτι τό χρῆμα δέν ἐμφανίζεται σάν ἴδιαίτερο προιόν ἀτομικῆς ἔργασίας, στό ὅτι αὐτός πού ἔχει πουλήσει καὶ πού κατέχει ἔτσι τό ἐμπόρευμα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος δέν εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀγοράσει πάλι ἀμέσως, νά μετατρέψει πάλι τό χρῆμα σέ ἓνα ἴδιαίτερο προιόν ἀτομικῆς ἔργασίας. Στό ἄμεσο ἀνταλλακτικό ἐμπόριο δέν ὑπάρχει αὐτή ἥ ἀντίθεση. Στό ἐμπόριο αὐτό δέν μπορεῖ κανένας νά εἶναι πουλητής, χωρίς νά εἶναι καὶ ἀγοραστής, οὔτε μπορεῖ νά εἶναι ἀγοραστής, χωρίς νά εἶναι καὶ πουλητής. Ἡ δυσκολία τοῦ πουλητῆ — μέ τήν προυπόθεση ὅτι τό ἐμπόρευμά του εἶναι ἀξία χρήσης — προέρχεται ἀπλούστατα ἀπό τήν εύκολία τοῦ ἀγοραστῆ νά ἀναβάλλει τήν ἐπαναμετατροπή τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα. Ἡ δυσκολία νά μετατραπεῖ τό ἐμπόρευμα σέ χρῆμα, ἥ δυσκολία νά πουληθεῖ, προέρχεται μόνο ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ἐμπόρευμα πρέπει νά μετατραπεῖ ἀμέσως σέ χρῆμα, ἐνώ τό χρῆμα δέν χρειάζεται νά μετατραπεῖ ἀμέσως σέ ἐμπόρευμα, ἀπό τό γεγονός δηλαδή ὅτι ἥ πούληση καὶ ἥ ἀγορά μποροῦν νά χωριστοῦν ἥ μιά ἀπό τήν ἄλλη. Ἐχουμε πεῖ ὅτι αὐτή ἥ μορφή, συμπεριλαβαίνει τή δυνατότητα τῆς κρίσης, δηλ. τή δυνατότητα στοιχεῖα πού ἀνήκουν μαζί, πού εἶναι συνδεμένα ἀδιαχώριστα τό ἓνα μέ τό ἄλλο, νά χωρίζονται καὶ γι' αὐτό νά ἐνώνονται βίαια, ἥ δέ συνοχή τους ἐπιβάλλεται μέ τή βία πού ἀσκεῖται στήν ἀμοιβαία αὐτοτέλειά τους [714]. Ἡ δέ κρίση δέν εἶναι παρά ἥ βίαιη ἐπιβολή τῆς ἐνότητας φάσεων τοῦ προτσές παραγωγῆς πού ἔχουν αὐτοτελοποιηθεῖ ἥ μιά ἀπό τήν ἄλλη.

Ἡ γενική, ἀφηρημένη δυνατότητα τῆς κρίσης — δέν σημαίνει παρά μόνο τήν πιό ἀφηρημένη μορφή τῆς κρίσης, χωρίς περιεχόμενο, χωρίς περιεκτικό κίνητρο γιά τήν πρόκληση τῆς κρίσης. Ἡ πούληση

καὶ ἡ ἀγορά μπορεῖ νά χωριστοῦν. Εἶναι δηλαδή δυνάμει (potentia) κρίση καὶ ἡ ἔνωσή τους παραμένει πάντα κρίσιμο σημεῖο γιά τό ἐμπόρευμα. Μποροῦν ὅμως νά περάσουν καὶ όμαλά ἡ μιά στήν ἄλλη. Παραμένει λοιπόν ὅτι ἡ πιό ἀφηρημένη μορφή τῆς κρίσης (καὶ ἐπομένως ἡ τυπική δυνατότητα τῆς κρίσης) εἶναι ἡ ἴδια ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος, στήν ὅποια περιέχεται μόνο σάν ἀναπτυγμένη κίνηση τῆς ἀντίφασης ἀνάμεσα στήν ἀνταλλακτική ἀξία καὶ στήν ἀξία χρήσης, καὶ παραπέρα ἀνάμεσα στό χρήμα καὶ στό ἐμπόρευμα, ἀντίφασης πού περιλαβαίνεται στήν ἑνότητα τοῦ ἐμπορεύματος. Μέ τί τρόπο ὅμως αὐτή ἡ δυνατότητα τῆς κρίσης μετατρέπεται σέ κρίση, δέν περιλαβαίνεται σ' αὐτή τήν ἴδια τή μορφή. Περιλαβαίνεται μόνο στό ὅτι ύπάρχει ἐδῶ ἡ μορφή γιά μιά κρίση.

Καὶ αὐτό εἶναι τό σπουδαιότερο, ὅταν ἔξετάζει κανείς τήν ἀστική οἰκονομία. Οἱ κρίσεις τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς πρέπει νά κατανοηθοῦν σάν ἡ πραγματική συνένωση καὶ βίαιη ἔξομάλυνση ὅλων τῶν ἀντίφασεων τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας. Γι' αὐτό τά ἔχωριστά στοιχεία, πού συνενώνονται ἔτσι στίς κρίσεις αὐτές πρέπει συνεπῶς νά προβάλλονται καὶ νά ἀναπτύσσονται στήν κάθε σφαίρα τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, καὶ ὅσο περισσότερο διεισδύουμε σ' αὐτήν, πρέπει, ἀπό τή μιά μεριά, ν' ἀναπτύσσονται νέοι καθορισμοί αὐτής τῆς ἀντίφασης καὶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ν' ἀποδείχνεται ὅτι οἱ πιό ἀφηρημένες μορφές της ἐπαναλαβαίνονται καὶ περιέχονται στίς πιό συγκεκριμένες μορφές της.

Μπορεῖ λοιπόν νά πεῖ κανείς ὅτι ἡ κρίση στήν πρώτη της μορφή εἶναι ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος, ὁ χωρισμός τῆς ἀγορᾶς ἀπό τήν πούληση.

Ἡ κρίση στή δεύτερή της μορφή εἶναι ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς, στήν ὅποια τό χρήμα ἐμφανίζεται σέ δυό διαφορετικές καὶ χρονικά χωρισμένες στιγμές, σέ δυό διαφορετικές λειτουργίες. Αὐτές οἱ δύο μορφές εἶναι ἀκόμα ἐντελῶς ἀφηρημένες, παρ' ὅλον ὅτι ἡ δεύτερη εἶναι πιό συγκεκριμένη ἀπό τήν πρώτη.

Κατά τήν ἔξεταση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου (πού συμπίπτει μέ τήν κυκλοφορία του) πρέπει πρώτα ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι ἔχεινες οἱ πιό πάνω μορφές ἀπλῶς ἐπαναλαβαίνονται ἢ μάλλον μόνο ἐδῶ ἀποκτοῦν ἔνα περιεχόμενο, μιά βάση πάνω στήν ὅποια μποροῦν νά ἐκδηλώνονται.

"Ἄς ἔξετάσουμε τήν κίνηση πού διαγράφει τό κεφάλαιο, ἀπό τή στιγμή πού μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος ἐγκαταλείπει τό προτσές παραγωγῆς, γιά νά διεί πάλι ἀπ' αὐτό μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. "Αν κάνουμε ἐδῶ ἀφαίρεση ἀπ' ὅλους τούς παραπέρα καθορισμούς

τοῦ περιεχομένου, τότε όλόκληρο τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο καὶ κάθε ἔχωριστό ἐμπόρευμα ἀπό τά ὅποια ἀποτελεῖται πρέπει νά περάσει ἀπό τό προτσές Ε-Χ-Ε, ἀπό τή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος. Ἐτσι, ἡ γενική δυνατότητα τῆς κρίσης, πού περιέχεται σ' αὐτήν τή μορφή — ὁ χωρισμός τῆς ἀγορᾶς ἀπό τήν πούληση — περιέχεται στήν κίνηση τοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον τό κεφάλαιο εἶναι ἐπίσης ἐμπόρευμα καὶ μόνο ἐμπόρευμα. Ἀπό τή συνάρτηση τῶν μεταμορφώσεων τῶν ἐμπορευμάτων μεταξύ τους προκύπτει ἀκόμα ὅτι ἔνα ἐμπόρευμα μετατρέπεται σέ χρήμα, ἐπειδή ἔνα ἄλλο ξαναμετατρέπεται ἀπό τή μορφή τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα. Ἐπομένως, ὁ χωρισμός τῆς ἀγορᾶς ἀπό τήν πούληση ἐμφανίζεται ἐδῶ παραπέρα ἔτσι, ὥστε στή μετατροπή τοῦ ἑνός κεφαλαίου ἀπό τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος στή μορφή τοῦ χρήματος πρέπει ν' ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐπαναμετατροπή τοῦ ἄλλου κεφαλαίου ἀπό τή μορφή τοῦ χρήματος στή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ πρώτη μεταμόρφωση τοῦ ἑνός κεφαλαίου πρέπει ν' ἀντιστοιχεῖ στή. Δεύτερη μεταμόρφωση τοῦ ἄλλου, στήν ἐγκατάλειψη τοῦ προτσές παραγωγῆς ἀπό τό ἔνα κεφάλαιο πρέπει ν' ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἄλλου κεφαλαίου στό προτσές παραγωγῆς. Αὐτή ἡ ἄλλη λοσύμφυση καὶ περιπλοκή τῶν προτσές ἀναπαραγωγῆς ἡ κυκλοφορίας διάφορων κεφαλαίων εἶναι, ἀπό τή μιά μεριά, ἀναγκαία λόγω τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι τυχαία, καὶ ἔτσι διευρύνεται κιόλας ὁ καθορισμός τοῦ περιεχομένου τῆς κρίσης.

Δεύτερον ὅμως, ὅσον ἀφορᾷ τή δυνατότητα τῆς κρίσης πού πηγάζει ἀπό τή μορφή τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς, παρουσιάζεται ἥδη στό κεφάλαιο μιά πολύ πιό ρεαλιστική βάση γιά τήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς δυνατότητας. Λογουχάρη, ὁ ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης πρέπει νά πληρώσει ὅλο τό σταθερό κεφάλαιο, τά στοιχεία τοῦ ὅποίου τά προμήθευσαν ὁ νηματουργός ἐργοστασιάρχης, ὁ ἀγρότης παραγωγός λιναριοῦ, ὁ μηχανουργός ἐργοστασιάρχης, οἱ ἐργοστασιάρχες σίδερου καὶ ξύλου, ὁ καρβουνοπαραγωγός κλπ. Στό μέτρο πού οἱ τελευταῖοι ἐργοστασιάρχες πού παράγουν σταθερό κεφάλαιο, τό ὅποιο μπαίνει μόνο στήν παραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, χωρίς νά μπαίνει στό τελικό ἐμπόρευμα, στό ὑφαντό, στό ἴδιο μέτρο ἀντικατασταίνουν τούς δικούς τους ὄρους παραγωγῆς μέ τήν ἀνταλλαγή κεφαλαίου. Ο ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης [715] πουλάει τώρα πρός 1.000 λ. τό ὑφαντό στόν ἐμπόρο, ὅμως τό πουλάει ἔναντι μιάς συναλλαγματικής, ἔτσι πού τό χρῆμα παρουσιάζεται σάν μέσο πληρωμῆς. Ο ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης μέ τή σειρά του πουλάει τή συναλλαγματική στόν τραπεζίτη, στόν ὅποιο, ἂν θέλετε, πληρώνει μ' αὐτήν κάποιο χρέος ἡ ὁ ὅποιος τοῦ

προεξοφλεῖ ἐπίσης τή συναλλαγματική. Ὁ ἀγρότης λιναροπαραγωγός ἔχει πουλήσει στόν νηματουργό ἐργοστασιάρχη τό λινάρι ἐναντί μιᾶς συναλλαγματικῆς, ὁ νηματουργός στόν ὑφαντουργό, τό ἴδιο ὁ ἐργοστασιάρχης μηχανῶν στόν ὑφαντουργό, τό ἴδιο ὁ ἐργοστασιάρχης σίδερου καὶ ξύλου στόν ἐργοστασιάρχη μηχανῶν, τό ἴδιο ὁ χαρβουνοπαραγωγός στόν νηματουργό, στόν ὑφαντουργό, στόν μηχανουργό ἐργοστασιάρχη, στόν παραγωγό σίδερου καὶ ξύλου. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, οἱ παραγωγοί σίδερου, χάρβουνου, ξύλου, λιναριοῦ πληρώθηκαν μεταξύ τους μέ συναλλαγματικές. Ἄν τώρα δέν πληρώσει ὁ ἔμπορος, τότε ὁ ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης δέν μπορεῖ νά πληρώσει τή συναλλαγματική του στόν τραπεζίτη.

Ὁ ἀγρότης παραγωγός λιναριοῦ τράβηξε μιά συναλλαγματική πληρωτέα ἀπό τόν νηματουργό. Ὁ ἐργοστασιάρχης μηχανῶν τράβηξε συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό τόν ὑφαντουργό καὶ τόν νηματουργό ἐργοστασιάρχη. Ὁ νηματουργός ἐργοστασιάρχης δέν μπορεῖ νά πληρώσει, ἐπειδή δέν μπορεῖ νά πληρώσει ὁ ὑφαντουργός, καὶ οἱ δυό δέν μποροῦν νά πληρώσουν τόν μηχανουργό ἐργοστασιάρχη, αὐτός μέ τή σειρά δέν μπορεῖ νά πληρώσει τόν σιδερά, τόν ξυλέμπορο, τόν χαρβουνοπαραγωγό. Καὶ ὅλοι αὐτοί, πού δέν πραγματοποιοῦν τήν ἀξία τοῦ ἔμπορεύματός τους, δέν μποροῦν ν' ἀντικαταστήσουν τό μέρος ἐκείνο πού ἀντικαταστάινει τό σταθερό κεφάλαιο. Ἐτσι δημιουργεῖται γενική κρίση. Αὐτό δέν είναι τίποτα ἄλλο ἀπό τή δυνατότητα τής κρίσης, πού ἀναπτύσσεται ὅταν τό χρήμα παίζει τόν ρόλο τοῦ μέσου πληρωμῆς, ἐδῶ ὅμως, στήν καπιταλιστική παραγωγή, βλέπουμε κιόλας μιά συνάρτηση τῶν ἀμοιβαίων χρεωστικῶν ἀπαιτήσεων καὶ ὑποχρεώσεων, τῶν ἀγορῶν καὶ τῶν πουλήσεων, στήν ὅποια ἡ δυνατότητα μπορεῖ νά ἔξελιχθεῖ σέ πραγματικότητα.

Κάτω ἀπό ὅλες τίς περιστάσεις ἔχουμε τό ἔξης: "Οταν ἡ ἀγορά καὶ ἡ πούληση δέν παγώνουν ἀμοιβαία καὶ γι' αὐτό δέν χρειάζεται νά ἔξισθοῦν δίαια — ὅταν, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό χρήμα σάν μέσο πληρωμῆς λειτουργεῖ ἔτσι ὥστε νά ἀλληλοαιρούνται οἱ χρεωστικές ἀπαιτήσεις, ὅταν δηλαδή δέν πραγματοποιεῖται ἡ ἀντίφαση πού αὐτή καθεαυτή ὑπάρχει δυνάμει στό χρήμα σάν μέσο πληρωμῆς — ὅταν δηλαδή αὐτές οἱ δυό ἀφηρημένες μορφές τής κρίσης δέν ἐμφανίζονται πραγματικά σάν τέτιες, τότε δέν ὑπάρχει κρίση. Λέν μπορεῖ νά ὑπάρξει κρίση, χωρίς νά ἔχουν χωριστεῖ ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη καὶ νά ἔχουν ἔρθει σέ ἀντίθεση ἡ ἀγορά καὶ ἡ πούληση ἡ χωρίς νά ἐκδηλωθοῦν οἱ ἀντιφάσεις πού περιέχονται στό χρήμα σάν μέσο πληρωμῆς, χωρίς λοιπόν νά προβάλει ταυτόχρονα ἡ κρίση στήν ἀπλή μορφή — στήν ἀντίφαση, ἀγοράς

καὶ πούλησης, στήν ἀντίφαση τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς. Αὐτές ὅμως εἶναι ἐπίσης ἀπλές μορφές — γενικές δυνατότητες τῶν κρίσεων, καὶ γι' αὐτό εἶναι μορφές, ἀφηρημένες μορφές τῆς πραγματικῆς κρίσης. Σ' αὐτές ἐμφανίζεται ἡ ὑπαρξη τῆς κρίσης στίς πιό ἀπλές μορφές της καὶ στό πιό ἀπλό περιεχόμενό της, ἐφόσον αὐτή ἡ ἴδια ἡ μορφὴ εἶναι τό πιό ἀπλό περιεχόμενό της. Τό περιεχόμενο αὐτό ὅμως δέν εἶναι ἀκόμα βάσιμο. Ἡ ἀπλή κυκλοφορία τοῦ χρήματος, ἀκόμα καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς — καὶ οἱ διο παρουσιάζονται πολύ πρίν ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, χωρίς νά σημειώνονται κρίσεις — εἶναι δυνατές καὶ πραγματοποιήσιμες χωρίς κρίσεις. Γιατί λοιπόν οἱ μορφές αὐτές νά ἐκδηλώνουν τήν κρίσιμη πλευρά τους, γιατί ἡ ἀντίφαση πού ὑπάρχει δυνάμει σ' αὐτές νά ἐμφανίζεται πραγματικά σάν τέτια, αὐτό δέν μπορεῖ νά ἔξηγηθεῖ μόνο μέτις μορφές αὐτές.

Γι' αὐτό Өλέπουμε τήν τεράστια προστυχιά τῶν οἰκονομολόγων, οἱ ὄποιοι, μή μπορώντας νά δικαιολογήσουν ἄλλο τήν ἄρνηση τοῦ φαινομένου τῆς ὑπερπαραγωγῆς καὶ τῶν κρίσεων, καθησυχάζουν τούς ἑαυτούς τους μέ τό ὅτι στίς μορφές ἐκείνες ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά σημειωθοῦν κρίσεις, ἐπομένως εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι δέν σημειώνονται καὶ ἔτσι ἡ ἴδια ἡ πραγματοποίησή τους ἐμφανίζεται σάν ἀπλή σύμπτωση.

Οἱ ἀναπτυγμένες στήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων καὶ παραπέρα στήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος ἀντιφάσεις — ἐπομένως οἱ δυνατότητες τῆς κρίσης — ἀναπαράγονται ἀπό μόνες τους στό κεφάλαιο, ἐπειδή πράγματι μόνο πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαίου πραγματοποιεῖται ἀναπτυγμένη κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων καὶ κυκλοφορία τοῦ χρήματος.

Πρόκειται ὅμως τώρα μόνο γιά τήν παρακολούθηση τῆς παραπέρα ἀνάπτυξης τῆς δυνάμει κρίσης — ἡ πραγματική κρίση μπορεῖ νά προκύψῃ μόνο ἀπό τήν πραγματική κίνηση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, τοῦ συναγωνισμοῦ καὶ τῆς Πίστης — ἐφόσον προκύπτει ἀπό τούς καθορισμούς μορφῆς τοῦ κεφαλαίου, πού τό χαρακτηρίζουν σάν κεφάλαιο καὶ δέν περιλαβαίνονται στήν ἀπλή του ὑπαρξη σάν ἐμπορεύματος καὶ χρήματος.

[716] Αὐτό καθεαυτό τό ἀπλό προτσές παραγωγῆς (τό ἄμεσο) τοῦ κεφαλαίου δέν μπορεῖ νά προσθέσει τίποτα τό καινούργιο. Γιά νά μπορεῖ γενικά νά ὑπάρχει τό προτσές παραγωγῆς, προυποτέθηκε ἡ ὑπαρξη τῶν ὄρων του. Γι' αὐτό στό πρώτο τμῆμα γιά τό κεφάλαιο — στό τμῆμα ὅπου γίνεται λόγος γιά τό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς — δέν

προστίθεται κανένα νέο στοιχεῖο τῆς κρίσης. Αύτό καθεαυτό περιέχεται στό κεφάλαιο, ἐπειδή τό προτσές παραγωγῆς εἶναι προτσές ίδιοποίηστρις, ἐπομένως καὶ παραγωγῆς ύπεραξίας. Αύτό ὅμως δέν μπορεῖ νά φανεῖ στό προτσές παραγωγῆς, ἐφόσον σ' αὐτό δέν πρόκειται γιά τήν πραγματοποίηση μόνο τῆς ἀναπαραγμένης ἀξίας, ἀλλά καὶ τῆς ύπεραξίας.

Τό ζήτημα μπορεῖ νά προβάλει μόνο στό προτσές κυκλοφορίας, πού αὐτό καθεαυτό εἶναι ταυτόχρονα προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Ἐδῶ πρέπει ἀκόμα νά παρατηρηθεῖ ὅτι ὁφείλουμε νά ἔκθεσουμε τό προτσές κυκλοφορίας ἡ τό προτσές ἀναπαραγωγῆς, προτοῦ ἔκθεσουμε τό ἔτοιμο κεφάλαιο — κεφάλαιο καὶ κέρδος — ἐπειδή πρέπει νά ἔκθεσουμε ὅχι μόνο πῶς παράγει τό κεφάλαιο, ἀλλά καὶ πῶς παράγεται τό κεφάλαιο. Ἡ πραγματική κίνηση ὅμως ξεκινάει ἀπό τό ύπάρχον ἥδη κεφάλαιο — πραγματική κίνηση εἶναι ἔχεινη ἡ ὅποια συντελεῖται πάνω στή βάση τῆς ἀναπτυγμένης καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, πού ξεκινάει ἀπό τόν ίδιο τόν ἔαυτό της, πού προυποτίθεται ἀπό μόνη της. Γι' αὐτό τό προτσές ἀναπαραγωγῆς καὶ οἱ παραπέρα σ' αὐτό ἀναπτυγμένες δύνατότητες τῆς κρίσης ἔκθέτονται ἀτελῶς μόνο σ' αὐτή τήν ίδια τή ρουμπρίκα καὶ χρειάζεται νά συμπληρωθοῦν στό κεφάλαιο: «Κεφάλαιο καὶ κέρδος»^[190].

Τό συνολικό προτσές κυκλοφορίας ἡ τό συνολικό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ ἐνότητα τῆς φάσης τῆς παραγωγῆς του καὶ τῆς φάσης τῆς κυκλοφορίας του, ἓνα προτσές πού περνάει ἀπό τά δύο αὐτά προτσές μέ τή μορφή τῶν φάσεών του. Ἐδῶ δρίσκεται μιά παραπέρα ἀναπτυγμένη δύνατότητα ἡ μιά ἀφηρημένη μορφή τῆς κρίσης. Οἱ οἰκονομολόγοι πού ἀρνοῦνται τήν κρίση πιάνονται γιά τόν λόγο αὐτό μόνο ἀπό τήν ἐνότητα αὐτῶν τῶν δύο φάσεων. "Αν ἡταν μόνο χωρισμένες, χωρίς ν' ἀποτελοῦν μιάν ἐνότητα, τότε δέν θά ἡταν δύνατός ἔνας δίαιος χωρισμός, ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ πάλι τήν κρίση. Ἡ κρίση εἶναι ἡ δίαιη ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητας τῶν αὐτοτελοποιημένων στοιχείων καὶ ἡ δίαιη αὐτοτελοποίηση στοιχείων πού στήν ούσια ἀποτελοῦν μιά ἐνότητα. [716]

[11. Γιά τίς μορφές τῆς κρίσης]

[770α]. Στή σελίδα 716.

"Ετσι:

1) Ἡ γενική δύνατότητα τῶν κρίσεων ύπάρχει στό ίδιο τό προτσές

τῆς μεταμόρφωσης τοῦ κεφαλαίου καὶ μάλιστα διπλή, ἐφόσον τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς — ὑπάρχει στὸν χωρισμό τῆς ἀγορᾶς ἀπό τὴν πούληση. Ἐφόσον τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς, ὅπότε δρᾶ σέ δυό διαφορετικές στιγμές, σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν καὶ σάν πραγματοποίηση τῆς ἀξίας. Αὐτές οἱ δυό στιγμές χωρίζονται. "Ἄν στό ἐνδιάμεσο αὐτῶν τῶν δύο στιγμῶν ἔχει ἀλλάξει ἡ ἀξία, τότε τό ἐμπόρευμα τή στιγμή τῆς πούλησής του δέν ἀξίζει τόσο ὥστε ἀξιζετή στιγμή πού τό χρῆμα λειτουργοῦσε σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν, ἐπομένως καὶ τῶν ἀμοιβαίων ὑποχρεώσεων, δέν μπορεῖ μέ τό εἰσπραγμένο ἀπό τὴν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος ποσό νά καλυφθεῖ ἡ ὑποχρέωση καὶ γι' αὐτό δέν μπορεῖ νά ἔχωφληθεῖ ὅλη ἡ σειρά τῶν συναλλαγῶν, πού μέ τή σειρά τους ἔξαρτιῶνται ἀπ' αὐτή μόνο τή συναλλαγή. "Ἄν τό ἐμπόρευμα δέν μπορεῖ νά πουληθεῖ, ἔστω καὶ μόνο μέσα σ' ἔνα καθορισμένο χρονικό διάστημα, ἀκόμα καὶ στήν περίπτωση πού δέν ἀλλάξει ἡ ἀξία του, δέν μπορεῖ τό χρῆμα νά λειτουργήσει σάν μέσο πληρωμῆς, ἐπειδή ὁφείλει νά λειτουργήσει σάν τέτιο μέσα σέ καθορισμένη, προϋποτεθειμένη προθεσμία. Ἐπειδή ὅμως τό ἴδιο χρηματικό ποσό λειτουργεῖ ἐδῶ γιά πολλές ἀμοιβαίες συναλλαγές καὶ ὑποχρεώσεις, παρουσιάζεται ἐδῶ ἀδυναμία πληρωμῆς ὥχι μόνο σέ ἔνα, ἀλλά σέ πολλά σημεῖα, καὶ ἀπ' ὅλα αὐτά προκαλεῖται ἡ κρίση.

Αὐτές εἶναι οἱ τυπικές δυνατότητες τῆς κρίσης. Ἡ πρώτη εἶναι δύνατή χωρίς τήν τελευταία — δηλαδή χρίσεις χωρίς Πίστη, χωρίς τό χρῆμα νά λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς. Ἡ δεύτερη ὅμως δέν εἶναι δύνατή χωρίς τήν πρώτη, δηλ. χωρίς νά χωριστοῦν ἡ ἀγορά καὶ ἡ πούληση. Στήν τελευταία περίπτωση ὅμως ἡ κρίση δέν προκαλεῖται μόνο, ἐπειδή δέν μπορεῖ νά πουληθεῖ τό ἐμπόρευμα, ἀλλά ἐπειδή δέν μπορεῖ νά πουληθεῖ σέ καθορισμένο χρονικό διάστημα, καὶ ἡ κρίση δημιουργεῖται καὶ ἔλκει τόν χαρακτήρα της ὥχι μόνο ἀπό τό ὅτι δέν μπόρεσε νά πουληθεῖ τό ἐμπόρευμα, ἀλλά ἀπό τή μή πραγματοποίηση μᾶς σειρᾶς πληρωμῶν, οἱ ὅποιες βασίζονται στήν πούληση αὐτοῦ τοῦ συγχεκριμένου ἐμπορεύματος σ' αὐτήν τή συγχεκριμένη προθεσμία. Αὐτή εἶναι ἡ καθεαυτό μορφή τῶν χρηματικῶν κρίσεων.

"Ἄν σημειωθεῖ λοιπόν κρίση, ἐπειδή χωρίζονται ἡ ἀγορά καὶ ἡ πούληση, τότε ἡ κρίση ἀναπτύσσεται σάν χρηματική κρίση, ἀπό τή στιγμή πού τό χρῆμα ἔχει ἀναπτυχθεῖ σάν μέσο πληρωμῆς, καὶ αὐτή ἡ δεύτερη μορφή τῶν κρίσεων κατανοεῖται ἀπό μόνη της, ἀπό τή στιγμή πού σημειώνεται ἡ πρώτη. Ἐπομένως κατά τή διερεύνηση τοῦ ζητήματος, γιατί γίνεται πραγματικότητα ἡ γενική δυνατότητα τῆς κρίσης, εἶναι ὄλοτελα περιττό νά νοιαζόμαστε γιά τή μορφή τῆς κρίσης κατά τή

διερεύνηση τῶν ὅρων τῆς κρίσης, πού πηγάζουν ἀπό τήν ἐξέλιξη τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς. Ἀκριβώς γιά τόν λόγο αὐτό ἀφέσει στούς οἰκονομολόγους νά προβάλλουν σάν αἰτία τῶν κρίσεων αὐτή τήν αὐτονόητη μορφή. (Ἐφόσον ἡ ἀνάπτυξη τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς σχετίζεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς Πίστης καί τήν ἐξόγκωσή της, πρέπει βέβαια νά ἐξηγηθοῦν τά αἴτια τῆς τελευταίας, πράγμα ὅμως πού δέν ἔχει τή θέση του ἐδῶ).

2) Ἐφόσον οἱ κρίσεις προκύπτουν ἀπό ἄλλαγές καί ἐπαναστάσεις στίς τιμές, πού δέν συμπίπτουν μέ τίς ἄλλαγές στήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, δέν μποροῦν φυσικά νά ἐξηγηθοῦν κατά τήν ἐξέταση τοῦ κεφαλαίου γενικά, κατά τήν όποια προυποτίθενται τιμές ταυτόσημες μέ τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων.

3) Ἡ γενική δυνατότητα τῶν κρίσεων εἶναι ἡ ἴδια ἡ τυπική μεταμόρφωση τοῦ κεφαλαίου, ὁ χωρισμός στό χρόνο καί στό χῶρο τῆς ἀγορᾶς ἀπό τήν πούληση. Αὐτός ὅμως δέν εἶναι ποτέ ἡ αἰτία τῆς κρίσης. Γιατί δέν εἶναι παρά μόνο ἡ πιό γενική μορφή τῆς κρίσης, δηλαδή ἡ ἴδια ἡ κρίση στήν πιό γενική ἔκφρασή της. Δέν μπορεῖ ὅμως νά πεῖ κανείς ὅτι ἡ ἀφηρημένη μορφή τῆς κρίσης εἶναι ἡ αἰτία τῆς κρίσης. Ἀν ρωτήσει κανείς γιά τήν αἰτία της, ἐκεῖνο πού θέλει ἀκριβώς νά μάθει εἶναι γαιτί ἡ ἀφηρημένη της μορφή, ἡ μορφή τῆς δυνατότητας τῆς κρίσης, μετατρέπεται ἀπό τή δυνατότητα σέ πραγματικότητα.

4) Οἱ γενικοί ὅροι τῶν κρίσεων, ἐφόσον εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπό τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν, (ἀδιάφορο ἂν σχετίζονται ἡ ὅχι μέ τό πιστωτικό σύστημα) — οἱ όποιες διαφέρουν ἀπό τίς διακυμάνσεις τῶν ἀξιῶν — πρέπει νά ἐξηγηθοῦν ἀπό τούς γενικούς ὄρους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. [770α]

[716] (Ἡ κρίση μπορεῖ νά προκύψει: 1) κατά τήν ἐπαναμετατροπή [χρήματος] σέ παραγωγικό κεφάλαιο, 2) ἀπό ἄλλαγές στίς ἀξίες τῶν στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἵδιας τῆς πρώτης ὕλης, λ.χ. ἂν μειωθεῖ ἡ μάζα τῆς σοδιᾶς τοῦ βαμβακιοῦ, πράγμα πού ἀνεβάζει τήν ἀξία του. Ἐδῶ δέν ἔχουμε ἀκόμα νά κάνουμε μέ τιμές, ἀλλά μέ ἀξίες.) [716]

[770α] Πρώτος συντελεστής (Moment). Ἐπαναμετατροπή χρήματος σέ κεφάλαιο. Προυποτίθεται μιά ὄρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς ἡ τῆς ἀναπαραγωγῆς. Τό πάγιο κεφάλαιο μπορεῖ νά θεωρεῖται ἐδῶ σάν κάτι τό δοσμένο, τό ἀμετάβλητο, σάν κάτι πού δέν μπαίνει στό προτισές ἀξιοποίησης. Καί ἐπειδή ἡ ἀναπαραγωγή τῆς πρώτης ὕλης δέν ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τήν ἐργασία πού ξοδεύτηκε γι' αὐτήν, ἀλλά καί ἀπό τήν παραγωγικότητά της πού συνδέεται μέ φυσικούς

δρους, μπορεῖ νά μειωθεῖ ἡ ἴδια ἡ μάζα, [XIV - 771a] ἡ μάζα τοῦ προιόντος τῆς ἴδιας ποσότητας ἐργασίας (σέ περίπτωση κακῆς σοδιᾶς). Ἐπομένως ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὑλῆς ἀνεβαίνει, ἡ μάζα της μειώνεται ἢ ἔχει διαταραχθεῖ ἡ ἀναλογία στήν ὅποια τό χρῆμα θά ἔπρεπε νά ἐπαναμετατραπεῖ στά διάφορα συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου, γιά νά συνεχιστεῖ ἡ παραγωγή στήν παλιά χλίμακα. Πρέπει νά ξοδευτοῦν περισσότερα γιά πρώτη ὑλη, ἐπομένως μένουν λιγότερα γιά τήν ἐργασία καί δέν μπορεῖ ν' ἀπορροφηθεῖ ἡ ἴδια ὥπως καί προηγούμενα μάζα ἐργασίας. Πρῶτον, δέν μπορεῖ ἀπό φυσική ἀποψη, ἐπειδή μειώθηκε ἡ πρώτη ὑλη. Δεύτερο, ἐπειδή ἔνα μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πρέπει νά μετατραπεῖ σέ πρώτη ὑλη καί ἐπομένως ἔνα μικρότερο μέρος του μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ μεταβλητό κεφάλαιο. Ἡ ἀναπαραγωγή δέν μπορεῖ νά ἐπαναληφθεῖ στήν ἴδια χλίμακα. "Ἐνα μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου μένει ἀχρησιμοποίητο, ἔνα μέρος τῶν ἐργατῶν πετιέται στό δρόμο. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει, ἐπειδή ἀνέβηκε ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μεταβλητό καί χρησιμοποιεῖται λιγότερο μεταβλητό κεφάλαιο. Μένουν ἴδια τά πάγια ἔξοδα — τόκοι, πρόσοδοι — πού ἔχουν προκαταβολικά καθοριστεῖ πάνω στή βάση ἐνός μή μεταβαλλόμενου ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, καί ἔνα μέρος τους δέν μπορεῖ νά πληρωθεῖ. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ κρίση, κρίση ἐργασίας καί κρίση κεφαλαίου. Πρόκειται λοιπόν γιά διαταραχή τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς λόγω αὕξησης τῆς ἀξίας τοῦ ἐνός μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν ἀξία τοῦ προιόντος. Σημειώνεται ἀκόμα ἀνατίμηση τοῦ προϊόντος, παρά τό γεγονός ὅτι πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. "Αν τό προιόν αὐτό μπαίνει σάν μέσο παραγωγῆς σέ ἄλλες σφαίρες παραγωγῆς, τότε ἡ ἀνατίμησή του προκαλεῖ ἐδῶ τήν ἴδια διαταραχή στήν ἀναπαραγωγή. "Αν μπαίνει σάν μέσο συντήρησης στή γενική κατανάλωση, τότε μπαίνει ταυτόχρονα ἡ ὅχι στήν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν. "Αν συμβαίνει τό πρῶτο, τότε οἱ ἐπενέργειές του συμπίπτουν μέ τή διαταραχή στό μεταβλητό κεφάλαιο, γιά τήν ὅποια θά μιλήσουμε ἀργότερα. Ἐφόσον ὅμως τό προιόν μπαίνει γενικά στή γενική κατανάλωση, μπορεῖ (ἄν γιά τό λόγο αὐτό δέν πέφτει ἡ κατανάλωση) νά μειωθεῖ ἔτσι ἡ ζήτηση ἄλλων προιόντων καί νά διαταραχθεῖ ἔτσι καί νά παρεμποδιστεῖ γιά τόν λόγο αὐτό ἡ ἐπαναμετατροπή τους σέ χρῆμα, σέ ἔκταση πού νά ἀνταποκρίνεται στήν ἀξία τους, καί νά διαταραχθεῖ ἔτσι ἡ ἄλλη πλευρά τῆς ἀναπαραγωγῆς τους, ὅχι ἡ ἐπαναμετατροπή χρήματος σέ παραγωγικό κεφάλαιο, ἀλλά ἡ ἐπαναμετατροπή ἐμπορεύματος σέ χρῆμα. Πάντως μειώνεται ἡ μάζα τοῦ κέρδους καί ἡ μάζα τοῦ μοσθοῦ

έργασίας στόν κλάδο αύτό, έπομένως καί ἔνα μέρος τῶν ἀναγκαίων εἰσπράξεων γιά τήν πούληση ἐμπορευμάτων ἄλλων κλάδων παραγωγῆς.

Αὐτή ἡ ἀνεπάρκεια ὅμως τῆς πρώτης ὕλης μπορεῖ νά ἐπισυμβεῖ καί χωρίς τήν ἐποχική ἐπίδραση ἡ τήν ἀπό φυσικούς δρους καθοριζόμενη παραγωγικότητα τῆς ἔργασίας, ἡ ὅποια προμηθεύει τήν πρώτη ὕλη. "Αν δηλαδή ἔχει διατεθεῖ σ' αὐτόν τόν κλάδο ἔνα ὑπερβολικά μεγάλο μέρος τῆς ὑπεραξίας, τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου γιά μηχανές κλπ., τότε, παρ' ὅλον ὅτι ἡ πρώτη ὕλη θά ἥταν ἀρκετή γιά τήν παλιά κλίμακα παραγωγῆς, θά είναι ἀνεπαρκής γιά τήν νέα. Αύτο προκύπτει λοιπόν ἀπό δυσανάλογες μεταβολές τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου στά διάφορα στοιχεῖα του. Πρόκειται γιά μιά περίπτωση ὑπερπαραγωγῆς πάγιου κεφαλαίου, ἡ ὅποια προκαλεῖ ἀπολύτως τά ἴδια φαινόμενα, ὅπως στήν πρώτη περίπτωση. (Βλέπε τήν τελευταία σελίδα). [XIV - 771α].

[XIV - 861α] [...]*

"Η βασίζονται στήν ὑπερπαραγωγή πάγιου κεφαλαίου, έπομένως στή σχετική ὑποπαραγωγή κυκλοφορούντος κεφαλαίου.

Καί ἐπειδή τό πάγιο κεφάλαιο, ὅπως καί τό κυκλοφοροῦν, ἀποτελεῖται ἀπό ἐμπορεύματα, δέν ὑπάρχει πιό γελοίο πράγμα ἀπό τό ὅτι οἱ ἴδιοι οίκονομολόγοι πού παραδέχονται τήν ὑπερπαραγωγή πάγιου κεφαλαίου, ἀρνοῦνται τήν ὑπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων.

5) Κρίσεις πού προκύπτουν ἀπό διαταράξεις τῆς πρώτης φάσης τῆς ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή ἀπό τή διαταραγμένη, μετατροπή, τῶν ἐμπορευ-

* Στό χειρόγραφο τοῦ Μάρκ λείπει ἀπό αὐτή, τή, σελίδα 861α ἡ ἀριστερή, ἀνω γωνια. Γί: αὐτό ἀπό τίς πρώτες ἐννέα σειρές τοῦ κειμένου ἐμειναν οἱ δεξιές ἀκρες ἐξι σειρών, πού δέν προσφέρουν τή, δυνατότητα ν' ἀποκατασταθεὶ ὀλοκληρωτικά τό κείμενο, ἐπιτρέπουν ὅμως νά ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ Μάρκ μιλάει ἐδώ γιά κρίσεις, πού προέρχονται «ἀπό τήν ἀξιακή, ἐπανάσταστ, τοῦ μεταβλητού κεφαλαίου». Η «ἀνατίμηση, τῶν αναγκαίων μέσων συντήρησης» πού προκλήθηκε λ.χ. λόγω μιάς κακής σοδιάς, ὀδτγει στήν ἀνοδο τῶν ἔξοδων γιά τούς ἔργατες, πού «τίθενται σέ κίνηστ, ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο». «Ἄυτή, τή, ἀνοδος ὀδτγει ταυτόχρονα» στήν πτώστ, τής ζήτησης; γιά «ὅλα τά ἄλλα ἐμπορευματα, γιά ὅλα τά ἐμπορεύματα πού δέν μπαίνουν στήν κατανάλωστ» τῶν ἔργατών. Γί: αὐτό είναι ἀδύνατο νά πουληθούν στήν ἀξία τους, είναι ἀδύνατη, τή, πρωτη, φάση, τής ἀναπαραγωγῆς τους», διαταράσσεται τή, μετατροπή, τοῦ ἐμπορευμάτος σε χρήμα. Ἐπομένως ἡ ἀνατίμηση, τῶν μέσων συντήρησης ὀδτγει σέ «κρίση, σέ ἄλλους κλάδους» τής παραγωγῆς.

Στίς δυό τελευταίες σειρές τοῦ καταστραμμένου μέρους τής σελίδας περιεχεται τή, σκέψη, πού συνοψίζει ὅλον αὐτό τόν συλλογισμό, ὅτι μποροῦν νά προκληθούν κρίσεις σάν ἀποτέλεσμα τής ἀνατίμησης τῶν πρώτων ύλων, «ἀδιάφορο ἐν αύτες οι πρώτες ύλες μπαίνουν σάν ύλικά στό σταθερό κεφάλαιο τή, σάν μέσα συντήρησης» στήν κατανάλωστ, τῶν ἔργατών.

μάτων σέ χρῆμα ἢ ἀπό τή διατάραξη τῆς πούλησης. Στίς κρίσεις τοῦ πρώτου εἴδους ἡ κρίση προκύπτει ἀπό διαταράξεις στήν ἐπιστροφή τῶν στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. [XIV — 861α].

**[12. Ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στήν παραγωγή
καὶ τήν κατανάλωση στίς συνθῆκες τοῦ καπιταλισμοῦ.
Μετατροπή τῆς ὑπερπαραγωγῆς βασικῶν κατανάλωσης
στή γενική ὑπερπαραγωγή]**

[XIII - 716] Προτοῦ περάσουμε τώρα στίς νέες μορφές τῆς κρίσης¹⁹¹¹], ξαναγυρίζουμε πάλι στόν Ρικάρντο καὶ στό πιό πάνω παράδειγμα.

[716] "Οσον καιρό ὁ ὑφαντουργός ἐργοστασιάρχης ἀναπαράγει καὶ συσσωρεύει οἱ δικοί του ἐργάτες ἀγοράζουν ἔνα μέρος τοῦ προιόντος του, ξοδεύουν στό τσίτι ἔνα μέρος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τους. Ἀχριθῶς, ἐπειδὴ ὁ ἐργοστασιάρχης παράγει, ἔχουν οἱ ἐργάτες τά μέσα γιάν' ἀγοράζουν ἔνα μέρος τοῦ προιόντος του, τοῦ δίνουν δηλαδή ἐνμέρει τά μέσα, γιάν' νά τό πουλήσει. Ὁ ἐργάτης μπορεῖ ν' ἀγοράσει — νά ἐμφανιστεῖ σάν ἐκπρόσωπος τῆς ζήτησης — μονάχα ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση, ἐπειδὴ δέν ἀξιοποιεῖ ὁ ἴδιος τήν ἐργασία του καὶ δέν κατέχει λοιπόν ὁ ἴδιος τούς ὄρους τῆς ἀξιοποίησής της — μέσα ἐργασίας καὶ ύλικά ἐργασίας. Τό γεγονός αὐτό λοιπόν ἀποκλείει ηδη τό μεγαλύτερο μέρος τῶν παραγωγῶν (τούς ἴδιους τούς ἐργάτες, ἐκεῖ ὅπου ἡ παραγωγή είναι καπιταλιστικά ἀναπτυγμένη) σάν καταναλωτές, σάν ἀγοραστές μέσων ἐργασίας καὶ ύλικών ἐργασίας. Δέν ἀγοράζουν οὔτε πρώτη ύλη, οὔτε μέσα ἐργασίας, ἀγοράζουν μόνο μέσα συντήρησης (ἐμπορεύματα πού μπαίνουν ἀμεσα στήν ἀτομική κατανάλωση). Γι' αὐτό δέν ὑπάρχει πιό γελοιο πράγμα ἀπό τό νά μιλᾶς γιά ταύτιση παραγωγῶν καὶ καταναλωτῶν, ἐφόσον γιάν' ἔνα ἔξαιρετικά μεγάλο ἀριθμό κλάδων — γιάν' ὅλους τούς κλάδους πού δέν παράγουν εἰδη ἀμεσης κατανάλωσης — οἱ μάζες πού συμμετέχουν στήν παραγωγή ἀποκλείονται ἀπολύτως ἀπό τήν ἀγορά τῶν δικῶν τους προιόντων. Δέν είναι ποτέ ἀμεσοι καταναλωτές ἡ ἀγοραστές αὐτοῦ τοῦ μεγάλου μέρους τῶν δικῶν τους προιόντων, παρά τό γεγονός ὅτι ἔνα μέρος τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν προιόντων τό πληρώνουν γιά τά εἰδη κατανάλωσης πού ἀγοράζουν. Ἐδώ φαίνεται καὶ τό διφορούμενο τής λέξης καταναλωτές καὶ τό λάθος τής ταύτισής της μέ τή λέξη ἀγοραστής. Μέ τήν εννοια τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης είναι ἀκριβῶς οἱ ἐργάτες πού καταναλώνουν μηχανές καὶ πρώτες ύλες, πού τίς χρησιμοποιοῦν στό προτσές ἐργασίας. Δέν τίς χρησιμοποιοῦν ὄμως γιά

τόν έαυτό τους. Γι' αύτό δέν είναι έπισης ἀγοραστές τους. Γι' αύτούς δέν είναι ἀξίες χρήσης, ἐμπορεύματα, ἀλλά οἱ ἀντικειμενικοὶ ὄροι ἐνός προτσές, γιά τό ὅποιο αὐτοί οἱ ἴδιοι είναι οἱ ὑποκειμενικοὶ ὄροι.

[717] Μπορεῖ ὅμως νά εἰπωθεῖ ὅτι ὁ ἐπιχειρηματίας πού ἀπασχολεῖ τούς ἐργάτες, τούς ἀντιπροσωπεύει κατά τήν ἀγορά μέσων ἐργασίας καὶ ύλικῶν ἐργασίας. Τούς ἀντιπροσωπεύει ὅμως κάτω ἀπό ὄρους διαφορετικούς ἀπό ἐκείνους, πού θά ὑπῆρχαν ἢν ἀντιπροσώπευαν οἱ ἴδιοι τόν έαυτό τους. Δηλαδή στήν ἀγορά. Θά πρέπει νά πουλήσει μιά ποσότητα ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελεῖται ἀπό ὑπεραξία, ἀπό ἀπλήρωτη δουλιά. Ἐνώ οἱ ἐργάτες θά ἔπρεπε νά πουλήσουν μόνο μιά ποσότητα ἐμπορευμάτων, ή ὅποια θά ἀναπαρῆγε τήν προκαταβλημένη στήν παραγωγή ἀξία, — τήν ἀξία τῶν μέσων ἐργασίας, τῶν ύλικῶν ἐργασίας καὶ τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Γι' αύτό ὁ καπιταλιστής χρειάζεται μιά εὔρυτερη ἀγορά ἀπό τήν ἀγορά πού θά χρειάζονται οἱ ἐργάτες. Παραπέρα ὅμως ἔξαρτιέται ἀπό τόν καπιταλιστή καὶ ὅχι ἀπό τούς ἐργάτες, ἢν θά θεωρήσει τίς συνθήκες τῆς ἀγορᾶς ἀρκετά εύνοικές, γιά ν' ἀρχίσει τήν ἀναπαραγωγή.

Ἐτσι, οἱ ἐργάτες είναι παραγωγοί, χωρίς νά είναι καταναλωτές — ἀκόμα καὶ στήν περίπτωση πού δέν διαταράσσεται τό προτσές ἀναπαραγωγής — γιά ὅλα ἐκείνα τά εἶδη πού πρέπει νά καταναλωθούν ὅχι ἀτομικά, ἀλλά παραγωγικά.

Ἐπομένως, δέν ὑπάρχει πιό ἀνούσιος τρόπος ἄρνησης τῶν κρίσεων ἀπό τόν ἰσχυρισμό ὅτι στήν καπιταλιστική παραγωγή ταυτίζονται οἱ καταναλωτές (ἀγοραστές) καὶ οἱ παραγωγοί (πουλητές). Είναι ἐντελῶς χωρισμένοι ὁ ἔνας ἀπό τόν ἄλλο. Μόνο, ἐφόσον συντελεῖται τό προτσές ἀναπαραγωγής, μπορεῖ νά ισχυριστεῖ κανείς ὅτι ὑπάρχει ἡ ταύτιση αὐτή γιά τόν ἔνα σέ κάθε 3.000 παραγωγούς, συγχεκριμένα γιά τόν καπιταλιστή. Τό ἴδιο λαθεμένος είναι ὁ ἀντίστροφος ἰσχυρισμός, ὅτι οἱ καταναλωτές είναι παραγωγοί. Ο λόρδος γαιοκτήμονας (πού εἰσπράττει γαιοπρόσοδο) δέν παράγει καὶ ὅμως καταναλώνει. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά ὅλους τούς ἐκπροσώπους τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Οἱ ἀπολογητικές φράσεις πού ἀποβλέπουν στήν ἄρνηση τῶν κρίσεων ἔχουν κατά τοῦτο σημασία, ὅτι ἀποδείχνουν πάντα τό ἀντίθετο ἀπό ἐκείνο πού θέλουν ν' ἀποδείξουν. Γιά νά ἀρνηθούν τήν κρίση οἱ ἀπολογητές μιλούν γιά ἐνότητα, ἐκεὶ ὅπου ὑπάρχει ἀντίθεση καὶ ἀντίφαση. Ἐχουν λοιπόν σημασία οἱ ἀπολογητικές φράσεις μόνο ἐφόσον μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι: ἀποδείχνουν πώς, ἢν πράγματι δέν ὑπῆρχαν οἱ ἀντιφάσεις πού τίς ἐξάλειψαν μέ τή φαντασία τους οἱ ἐπινοητές αὐτῶν τῶν φράσεων, τότε δέν θά ὑπῆρχε καὶ ἡ κρίση. Στήν πραγματικότητα

ὅμως ἡ χρίση ὑπάρχει, ἐπειδὴ ὑπάρχουν ἔκεινες οἱ ἀντιφάσεις. Κάθε λόγος πού προβάλλουν οἱ ἀπολογητές ἐνάντια στήν ὑπαρξη τῆς χρίσης εἶναι μιά ἀντιφαση πού τήν ἐξάλειψαν μέ τή φαντασία τους, ἄρα μιά πραγματική ἀντιφαση, ἐπομένως εἶναι ἔνας λόγος ὑπαρξης τῆς χρίσης. Ἡ ἄρνηση τῶν ἀντιφάσεων μέ τή φαντασία εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν ἀντιφάσεων πού ὑπάρχουν πραγματικά καὶ πού, σύμφωνα μέ τούς εὔσεβεῖς πόθους τους, δέν πρέπει νά ὑπάρχουν.

Αὐτό πού πραγματικά παράγουν οἱ ἐργάτες εἶναι ὑπεραξία. "Οσο τήν παράγουν ἔχουν αὐτό, μέ τό ὅποιο μποροῦν νά καταναλώνουν. Μόλις σταματήσει ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, σταματάει ἡ κατανάλωσή τους, ἐπειδὴ σταματάει ἡ παραγωγή τους. Δέν εἶναι ὅμως καθόλου σωστό ὅτι ἔχουν νά καταναλώνουν, ἐπειδὴ παράγουν ἔνα ἰσοδύναμο γιά τήν κατανάλωσή τους. Ἀντίθετα, ἀπό τή στιγμή πού παράγουν μόνο ἔνα τέτιο ἰσοδύναμο, σταματάει ἡ κατανάλωσή τους, δέν ἔχουν ἔνα ἰσοδύναμο γιά νά καταναλώσουν. Ἡ ἐργασία τους εἴτε σταματάει, εἴτε περιορίζεται, εἴτε μειώνεται κάτω ἀπό ὅλες τίς περιστάσεις ὁ μισθός τους. Στήν τελευταία περίπτωση — ὅταν ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς παραμένει ἴδια — δέν καταναλώνουν ἔνα ἰσοδύναμο γιά τήν παραγωγή τους. Στήν περίπτωση αὐτή ὅμως τούς λείπουν αὐτά τά μέσα καὶ αὐτό γίνεται ὅχι γιατί δέν παράγουν ἀρκετά, ἀλλά γιατί παίρνουν πολύ λίγο ἀπό τό προιόν τους.

"Οταν λοιπόν τή σχέση αὐτή οἱ ἀπολογητές τήν ἀνάγουν στή σχέση ἀνάμεσα στούς καταναλωτές καὶ στούς παραγωγούς, ξεχνοῦν ὅτι ὁ μισθωτός ἐργάτης πού παράγει καὶ ὁ καπιταλιστής πού παράγει εἶναι δύο παραγωγοί ἐντελῶς διαφορετικοῦ εἰδους, χωρίς νά γίνεται λόγος γιά τούς καταναλωτές ἔκεινους, πού δέν παράγουν καθόλου. Ἐδώ ἀρνοῦνται πάλι τήν ἀντίθεση, κάνοντας ἀφαίρεση ἀπό μιά ἀντίθεση πού πράγματι ὑπάρχει στήν παραγωγή. Ἡ ἀπλή σχέση μισθωτοῦ ἐργάτη καὶ καπιταλιστῆ περιλαβαίνει:

1) ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῶν παραγωγῶν (οἱ ἐργάτες) εἶναι μή καταναλωτές (μή ἀγοραστές) ἐνός μεγάλου μέρους τοῦ προιόντος τους, συγχεκριμένα τῶν μέσων ἐργασίας καὶ τῶν ύλικῶν ἐργασίας,

2) ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῶν παραγωγῶν, οἱ ἐργάτες, μποροῦν νά καταναλώνουν ἔνα ἰσοδύναμο γιά τό προιόν τους μόνον ὅσον καιρό παράγουν περισσότερα ἀπό τό ἰσοδύναμο αὐτό — τήν ὑπεραξία ἡ τό πρόσθετο προιόν. Είναι ύποχρεωμένοι νά εἶναι πάντα ὑπερπαραγωγοί (Überproduzenten), νά παράγουν περισσότερα ἀπό τίς ἀνάγκες τους, γιά νά μποροῦν νά εἶναι καταναλωτές ἡ ἀγοραστές μέσα στά πλαίσια τῶν [718] ὄρίων τῶν ἀναγκῶν τους^[92].

Σ' αύτή λοιπόν τήν τάξη τῶν παραγωγῶν ή ἐνότητα ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση προβάλλει πάντως ἀπό πρώτη ματιά σάν λαθεμένη.

"Οταν ὁ Ριχάρντο λέει ὅτι τό μοναδικό ὄριο τῆς ζήτησης εἶναι ή ἴδια ή παραγωγή, καί ὅτι ή ζήτηση αὐτή περιορίζεται ἀπό τό κεφάλαιο*, τότε αὐτό στήν πράξη, ὅταν ἀπορριφθούν οἱ λαθεμένες προυποθέσεις, σημαίνει μόνο ὅτι ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή δρίσκει τό μέτρο της μόνο στό κεφάλαιο, ὅπότε ὅμως στήν ἔννοια κεφάλαιο συμπεριλαβαίνεται ταυτόχρονα ή (ἀγορασμένη ἀπό τό κεφάλαιο) ἐργατική δύναμη, ή ἐνσωματωμένη στό κεφάλαιο σάν ἑνας ἀπό τούς ὄρους παραγωγῆς του. Γεννιέται ἀκριβῶς τό ἐρώτημα, ἂν τό κεφάλαιο σάν τέτιο ἀποτελεῖ ἐπίσης ταυτόχρονα τό ὄριο γιά τήν κατανάλωση. Πάντως ἀποτελεῖ ἑνα τέτιο ὄριο μέ τήν ἀρνητική ἔννοια, δηλ. δέν μπορεῖ νά καταναλώνονται περισσότερα ἀπ' ὅσα παράγονται. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι, ἂν ἀποτελεῖ ἑνα ὄριο μέ τήν θετική ἔννοια, ἂν μπορεῖ καί ἂν πρέπει νά καταναλώνονται τόσα, ὅσα παράγονται πάνω στή βάση τῆς καπιταλιστικής παραγωγῆς. "Αν ή θέση τοῦ Ριχάρντο ἀναλυθεῖ σωστά, λέει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπό ἐκεῖνο πού πρέπει νά πεῖ, συγκεκριμένα ὅτι ή παραγωγή δέν γίνεται, παίρνοντας ύπόψη τούς ύπάρχοντες περιορισμούς τῆς κατανάλωσης, ἀλλά ὅτι περιορίζεται μόνο ἀπό τό ἴδιο τό κεφάλαιο. Καί αὐτό εἶναι πάντως χαρακτηριστικό γι' αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς.

Σύμφωνα λοιπόν μέ ὅσα ἔχουν προυποτεθεῖ, ή ἀγορά εἶναι λ.χ. παραγεμισμένη μέ βαμβακερά ύφασματα, ἔτσι πού ἐνμέρει δέν μποροῦν νά πουληθοῦν, δέν μποροῦν καθόλου νά πουληθοῦν ή μποροῦν νά πουληθοῦν μόνο πολύ πιό κάτω ἀπό τήν τιμή τους. ("Ἄς χρησιμοποιήσουμε γιά τήν ώρα τόν ὄρο ἀξία, ἐπειδή κατά τήν ἐξέταση τῆς χυκλοφορίας η τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς ἔχουμε ἀκόμα νά κάνουμε μέ τήν ἀξία, δέν ἔχουμε ὅμως ἀκόμα νά κάνουμε μέ τήν τιμή κόστους καί ἀκόμα λιγότερο μέ τήν ἀγοραία τιμή").

"Ἐξάλλου, σ' ὅλην αὐτή τήν ἀνάλυση εἶναι αὐτονόητο τό ἐξῆς: Δέν θά πρέπει νά ἀρνηθεῖ κανείς ὅτι σέ ὄρισμένες σφαίρες παραγωγῆς μπορεῖ νά σημειωθεῖ ύπερπαραγωγή καί γιά τόν λόγο αὐτό σέ ἄλλες νά σημειωθεῖ ύποπαραγωγή. "Οτι ἐπομένως μερικότερες κρίσεις μποροῦν νά πηγάζουν ἀπό μιά δυσανάλογη παραγωγή (ή παραγωγή ὅμως σύμφωνα μέ τίς ἀπαιτούμενες ἀναλογίες εἶναι πάντα μόνο τό ἀποτέλεσμα τῆς δυσανάλογης παραγωγῆς πάνω στή βάση τοῦ συναγωνισμοῦ) καί μιά

* Βλέπε σέ τούτο τόν τόμο σελ. 575-578.

γενική μορφή αὐτῆς τῆς δυσανάλογης παραγωγῆς μπορεῖ νά εἶναι ἀπό τύμια, ή ὑπερπαραγωγή πάγιου ἢ ἀπό τήν ἄλλη, ή ὑπερπαραγωγή κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου*. "Οπως ἀποτελεῖ ὅρο γιά τά ἐμπορεύματα νά πουλιοῦνται στήν ἀξία τους, νά περιέχεται σ' αὐτά μόνο ό κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας; τό ἴδιο γιά μιάν όλοκληρη σφαίρα παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ ὅρο νά ἔχει διατεθεῖ σ' αὐτή τήν ἴδιαιτερη σφαίρα ἀπό τόν συνολικό χρόνο ἐργασίας τῆς κοινωνίας μονάχα τό ἀναγκαῖο μέρος του, μονάχα ό χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ίκανοποίηση τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης (τῆς ζήτησης). "Αν διατεθεῖ περισσότερος, τότε μπορεῖ βέβαια τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα νά περιέχει μόνο τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, τό σύνολο όμως τῶν ἐμπορευμάτων περιέχει περισσότερο ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, ἀπαράλλακτα ὥπως τό ἔνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἔχει μέν ἀξία χρήσης, τό σύνολο όμως τῶν ἐμπορευμάτων χάνει κάτω ἀπό τίς δοσμένες προυποθέσεις ἔνα μέρος τῆς ἀξίας χρήσης του.

'Άλλα ἐδῶ δέν μιλάμε γιά τήν κρίση, ή όποια βασίζεται στή δυσανάλογη παραγωγή ὅηλ. στή δυσανάλογία πού προκαλεῖται κατά τήν κατανομή τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας μεταξύ τῶν διάφορων σφαιρῶν παραγωγῆς. Γι' αὐτήν μπορεῖ νά γίνεται λόγος μονάχα, ὅταν γίνεται λόγος γιά τόν συναγωνισμό τῶν κεφαλαίων. 'Έχουμε κιόλας πεῖ ἐδῶ** πώς ή ἄνοδος ἡ ἡ πτώση, τῆς ἀγοραίας ἀξίας, ἐξαιτίας αὐτής τῆς δυσανάλογίας, συνεπιφέρει τή μεταφορά ἡ τήν ἀπόσυρση κεφαλαίου ἀπό τόν ἔναν κλάδο στόν ἄλλο, τή μετανάστευση, τοῦ κεφαλαίου ἐνός κλάδου σ' ἔναν ἄλλο. Σ' αὐτή τήν ἴδια τήν ἐξίσωση όμως ύπαρχει ῥὸη ὅτι προυποθέτει τό ἀντίθετο τῆς ἐξίσωσης καί ὅτι μπορεῖ ἐπομένως νά συμπεριλαβαίνει μιά κρίση, ὅτι ἡ ἴδια ἡ κρίση, μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ μιά μορφή τῆς ἐξίσωσης. Αὐτό τό είδος τῆς κρίσης όμως τό παραδέχεται ό Ρικάρντο κλπ.

"Οταν ἔξετάσαμε τό προτσές παραγωγῆς εἴδαμε^{19,31}, πώς ὅλη, ή ροπή, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς συνίσταται στό νά σφετερίζεται ὅσο τό δυνατό περισσότερη πρόσθετη, ἐργασία, δηλαδή μέ ἔνα δοσμένο κεφάλαιο νά ὑλοποιεῖ ὅσο τό δυνατό περισσότερο ἄμεσο χρόνο ἐργασίας, εἴτε μέ τήν παράταση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, εἴτε μέ τή συντόμευση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας, μέ τήν ἀνάπτυξη, τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, μέ τήν ἐφαρμογή τῆς συνεργασίας

* [720] ('Οταν είχε ἐφευρεθεῖ ἡ κλωστική μηχανή, σημειώθηκε ύπερπαραγωγή νήματος σέ σχέση, μέ τά ύφαντουργεία. Η δυσανάλογία αὐτή, ἐξαλείφθηκε ἀπό τή στιγμή, πού είχαν εισαχθεῖ στήν παραγωγή, οι μηχανοκίνητοι ἀργαλοί). [720] (Σημ. τοῦ Μάρξ).

** Κλέπτε σέ τούτο τόν τόμο σελ. 241-245.

(Kooperation), τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, μέ τή χρησιμοποίηση μηχανῶν κλπ., κοντολογῆς μέ τήν παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, δηλαδή μέ τή μαζική παραγωγή. Ή ούσια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς συνίσταται λοιπόν στήν παραγωγή χωρίς νά παίρνονται ύπόψη τά ὄρια τῆς ἀγορᾶς.

Κατά τήν ἀναπαραγωγή προυποτίθεται πρίν ἀπ' ὅλα ὅτι μένει ἀμετάβλητη ἡ μέθοδος τῆς παραγωγῆς, καί μένει ἀμετάβλητη γιά ἔνα χρονικό διάστημα, ὅταν διευρύνεται ἡ παραγωγή. Έδω αὐξάνει ἡ μάζα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων, ἐπειδή χρησιμοποιεῖται περισσότερο κεφάλαιο καί ὥχι ἐπειδή χρησιμοποιεῖται πιό παραγωγικά. Ή ἀπλή ὅμως ποσοτική αὔξηση τοῦ [719] κεφαλαίου συμπεριλαβαίνει ταυτόχρονα ὅτι αὐξάνει ἡ παραγωγική δύναμη του. "Αν ἡ ποσοτική αὔξηση τοῦ κεφαλαίου είναι συνέπεια τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικῆς δύναμης, τότε καί ἀντίστροφα αὐτή ἡ παραγωγική δύναμη, ἀναπτύσσεται μέ τή σειρά της μέ τήν προυπόθεση μιᾶς πλατύτερης, διευρυμένης καπιταλιστικῆς βάσης. Έδω γίνεται ἀλληλοεπίδραση. Γι' αὐτό ἡ ἀναπαραγωγή σέ πλατύτερη βάση, ἡ συσσώρευση, μολονότι στήν ἀρχή ἐμφανίζεται μόνο σάν ποσοτική διεύρυνση, τῆς παραγωγῆς — μέ περισσότερο κεφάλαιο κάτω ἀπό τούς ἴδιους ὄρους παραγωγῆς — σ' ἔνα ὄρισμένο σημείο παρουσιάζεται πάντα καί ποιοτικά μέ τή μορφή μεγαλύτερης ἀποδοτικότητας τῶν ὄρων κάτω ἀπό τούς όποιους συντελεῖται ἡ ἀναπαραγωγή. Από δῶ ἡ αὔξηση, τῆς μάζας τῶν προϊόντων ὥχι μόνο στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν όποια ἔχει αὐξηθεῖ τό κεφάλαιο στή διευρυνόμενη ἀναπαραγωγή, δηλ. στή συσσώρευση.

"Ας γυρίσουμε λοιπόν στό παράδειγμά μας μέ τό τσίτι.

Η στασιμότητα στήν ἀγορά, πού είναι παραγεμισμένη, μέ τσίτια, διαταράσσει τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ύφαντουργοῦ ἐργοστασιάρχη. Ή διατάραξη αὐτή πλήττει πρίν ἀπ' ὅλα τούς ἐργάτες του. Αὐτοί λοιπόν οἱ ἐργάτες είναι τώρα σέ μικρότερη, ἀναλογία ἡ καί καθόλου καταναλωτές τοῦ ἐμπορεύματός του — τοῦ τσιτιοῦ — καθώς καί ἄλλων ἐμπορευμάτων, πού ἔμπαιναν στήν κατανάλωσή τους. Χρειάζονται βέβαια τσίτια, ὅμως δέν μποροῦν νά τά ἀγοράσουν, γιατί δέν ἔχουν τά μέσα, καί δέν ἔχουν τά μέσα, ἐπειδή δέν μποροῦν νά συνεχίσουν νά παράγουν, καί δέν μποροῦν νά συνεχίσουν νά παράγουν, ἐπειδή πάρα πολλά τσίτια, ἐπειδή πάρα πολλά τσίτια παραγεμίζουν τήν ἀγορά. Τούς ἐργάτες δέν μπορεῖ νά τους βοηθήσει οὔτε ἡ συμβουλή τοῦ Ρικάρντο* νά αὐξήσουν τήν παραγωγή τους, οὔτε ἡ συμβουλή νά

* Βλέπε σέ τούτο τόν τόμο, σελ. 575 καί 586 καί 589-590.

παράγουν κάτι ἄλλο. Ἀποτελούν τώρα μέρος τοῦ προσωρινοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ὑπερπαραγωγή ἐργατῶν, στήν περίπτωση αὐτή παραγωγῶν τσιτιοῦ, ἐπειδὴ ὑπάρχει ὑπερπαραγωγή τσιτιῶν στήν ἀγορά.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τοὺς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται ἀμεσα ἀπό τό ἐπενδυμένο στό βαμβακουφαντουργεῖο χεφάλαιο, ἢ στασιμότητα στήν ἀναπαραγωγή τοῦ τσιτιοῦ πλήττει πολλούς ἄλλους παραγωγούς: νηματουργούς, βαμβακοπαραγωγούς (οἱ cotton cultivators), μηχανουργούς (παραγωγούς ἀδραχτιῶν καὶ ἀργαλειῶν κλπ.), παραγωγούς σίδερου, κάρβουνου κλπ. Ὁλοι αὗτοί θά διαταράσσονται ἐπίσης στήν ἀναπαραγωγή τους, μιὰ καὶ ἡ ἀναπαραγωγή τῶν τσιτιῶν ἀποτελεῖ ὄρο γιά τή δική τους ἀναπαραγωγή. Αὐτό θά συνέβαινε ἀκόμα καὶ στήν περίπτωση, πού στίς δικές τους σφαίρες δέν θά σημειωνόταν ὑπερπαραγωγή, ὅτι. παραγωγή, πέρα ἀπό τό μέτρο πού θά καθόριζε καὶ θά δικαιολογοῦσε μιὰ ὁμαλά ἐργαζόμενη βαμβακοβιομηχανία. Ὁλες αὗτές οἱ βιομηχανίες ἔχουν τώρα τό χοινό, ὅτι τό εἰσόδημά τους (μισθοί καὶ κέρδος, ἐφόσον αὐτό τό τελευταῖο καταναλώνεται σάν εἰσόδημα καὶ δέν συσταρεύεται) δέν καταναλώνεται στό δικό τους προιόν, ἀλλά στό προιόν τῶν σφαιρῶν ἐκείνων πού παράγουν εἰδὴ κατανάλωσης, ἀνάμεσα στά ὅποια περιλαβαίνονται καὶ τά τσίτια. Ἐτσι πέφτει ἡ κατανάλωση καὶ ἡ ζήτηση τσιτιοῦ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ στήν ἀγορά ὑπάρχει πάρα πολύ ἀπ' αὐτό. Ηέφτει ὅμως καὶ ἡ ζήτηση, ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων, στά ὅποια σάν εἰδὴ κατανάλωσης ξοδεύεται τό εἰσόδημα αὐτῶν τῶν ἔμμεσων παραγωγῶν τσιτιοῦ. Τά μέσα τους γιά ν' ἀγοράζουν τσίτι καὶ ἄλλα εἰδὴ κατανάλωσης περιορίζονται, συστέλλονται, ἐπειδὴ στήν ἀγορά ὑπάρχουν πάρα πολλά τσίτια. Αὐτό ἀφορά καὶ τά ἄλλα ἐμπορεύματα (εἰδὴ, κατανάλωσης). Τώρα ξαφνικά ἀποκαλύπτεται ὅτι ὑπάρχει σχετική ὑπερπαραγωγή καὶ γι' αὐτό, ἐπειδὴ ἔχουν συσταλεῖ τά μέσα μέ τά ὅποια ἀγοράζονται, ἐπομένως καὶ ἡ ζήτηση γι' αὐτά. Ἀκόμα καὶ ἂν δέν σημειώθηκε ὑπερπαραγωγή στίς σφαίρες αὗτές, τώρα ὑπάρχει σ' αὗτές ὑπερπαραγωγή.

Ἄν λοιπόν ἡ ὑπερπαραγωγή σημειώθηκε ὥχι μόνο στά τσίτια, ἀλλά καὶ στά λινά, τά μεταξωτά καὶ τά μάλλινα, τότε καταλαβαίνει κανείς πῶς ἡ ὑπερπαραγωγή σ' αὐτά τά λίγα ἀλλά βασικά εἰδη προκαλεῖ μιὰ λίγο-πολύ γενική (σχετική) ὑπερπαραγωγή σ' ὅλη τήν ἀγορά. Στήν μιὰ πλευρά ὑπάρχει ἀφθονία στήν ἀγορά ὅλων τῶν ὄρων ὑπερπαραγωγῆς καὶ ἀφθονία ὅλων τῶν εἰδῶν ἀπούλητων ἐμπορευμάτων. Στήν ἄλλη, πλευρά ὑπάρχουν χρεωκοπημένοι καπιταλιστές καὶ πρίν ἀπ' ὅλα ἀπογυμνωμένες καὶ στερούμενες τῶν πάντων ἐργατικές μάζες.

Τό ἐπιχείρημα αὐτό ὅμως στοχεύει πρός δυό κατευθύνσεις. "Αν εἶναι εὔχολονόητο, μέ ποιόν τρόπο ἡ ὑπερπαραγωγή σέ μερικά βασικά εἰδη κατανάλωσης συνεπάγεται ύποχρεωτικά τό φαινόμενο μιᾶς λιγόπολύ γενικῆς ὑπερπαραγωγῆς, αὐτό δέν θά πει καθόλου ὅτι ἔγινε κατανοητό μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ νά παρουσιαστεῖ ἡ ὑπερπαραγωγή σ' αὐτά τά εἰδη. Αὐτό συμβαίνει, γιατί τό φαινόμενο τῆς γενικῆς ὑπερπαραγωγῆς εἶναι ἐπακόλουθο τῆς ἀλληλοεξάρτησης τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται ἀμεσα στίς βιομηχανίες αὐτές καὶ τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται σ' ὅλους τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας, οἱ ὅποιοι παράγουν τά προστάδια τοῦ προιόντος τους, τό σταθερό κεφάλαιό τους στίς διάφορες φάσεις του. Γι' αὐτούς τούς τελευταίους ἡ ὑπερπαραγωγή εἶναι ἀποτέλεσμα. 'Από ποῦ ὅμως ἔρχεται στούς πρώτους; Αὐτό γίνεται, γιατί οἱ τελευταίοι συνεχίζουν (go on) νά παράγουν, ὅσον καιρό συνεχίζουν νά παράγουν (on gehn) οἱ πρώτοι, καὶ μ' αὐτή τή συνέχιση νά παράγουν (On gehn)* φαίνεται ὅτι ἔξασφαλίζεται μιά γενική αὔξηση τοῦ εἰσοδήματος, ἐπομένως καὶ τῆς δικῆς τους κατανάλωσης¹⁹⁴¹. [719].

[13. Ἡ ἀγορά μένει πίσω ἀπό τήν αὐξανόμενη παραγωγή.
Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ρικάρντο γιά τήν ἀπεριόριστη ζήτηση
καὶ τήν ἀπεριόριστη χρησιμοποίηση κεφαλαίου]

[720] "Αν ἥθελαν ν' ἀπαντήσουν, ὅτι ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη παραγωγή {ἡ ὁποία αὐξάνει κάθε χρόνο γιά δυό λόγους, πρώτα, ἐπειδή αὐξάνει σταθερά τό τοποθετημένο στήν παραγωγή κεφάλαιο, δεύτερο, ἐπειδή τό κεφάλαιο αὐτό χρησιμοποιεῖται όλοένα καὶ πιό παραγωγικά. Κατά τή διάρκεια τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ τῆς συσσώρευσης σωρεύονται διαρκῶς μικρές δελτιώσεις, οἱ ὅποιες ἔχουν ἀλλάξει τελικά ὅλη τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς. Συντελεῖται μιά ἐπισώρευση τῶν δελτιώσεων, μιά συσσωρευόμενη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων} χρειάζεται μιά διαρκῶς διευρυνόμενη ἀγορά καὶ ὅτι ἡ παραγωγή διευρύνεται γρηγορότερα ἀπό τήν ἀγορά, ὅπότε ἔχουμε τό φαινόμενο πού πρέπει νά ἔξηγηθεί, μόνο πού ἐκφράζεται διαφορετικά καὶ ὅχι στήν ἀφηρημένη, ἀλλά στήν πραγματική του μορφή. Ἡ ἀγορά διευρύνεται

* (1) Μάρξ διατυπώνει ἐδώ ἔναν ὄρο πού ἀποτελεῖται ἀπό μιά ἀγγλική, καὶ μιά γερμανική, λέξη, — Σημ. τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης

πιό ἀργά ἀπό τήν παραγωγή, ἢ στὸν κύκλο πού διαγράφει τό κεφάλαιο κατά τήν ἀναπαραγωγή του — ἔνας κύκλος στὸν ὅποιο δέν ἀναπαράγεται μόνο στήν ἵδια, ἀλλά σέ διευρυμένη κλίμακα, στὸν ὅποιο δέν διαγράφει μιά ἀπλή κυκλική περιστροφή, ἀλλά μιά σπείρα — ἔρχεται μιά στιγμή, ὅπου ἡ ἀγορά ἀποκαλύπτεται πολὺ στενή γιά τήν παραγωγή. Αὐτό συμβαίνει στό τέλος του κύκλου. Αὐτό ὅμως σημαίνει μόνο ὅτι: ἡ ἀγορά εἶναι παραγεμισμένη. Ἡ ύπερπαραγωγή εἶναι ἔκθηλη. "Αν ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς συμβάδιζε μέ τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς, τότε δέν θά σημειωνόταν ύπερπλήρωση τῆς ἀγορᾶς, δέν θά σημειωνόταν ύπερπαραγωγή.

Μετόσο, μέ τήν ἀπλή ὁμολογία, ὅτι μαζί μέ τήν παραγωγή πρέπει νά διευρύνεται ἡ ἀγορά, θά ξαναομολογιόταν ἥδη, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ δύνατότητα μιᾶς ύπερπαραγωγῆς, ἐπειδή ἡ ἀγορά ἔχει ἐξωτερικά γεωγραφικά ὄρια, ἡ ἐσωτερική ἀγορά παρουσιάζεται περιορισμένη ἐναντὶ μιᾶς ἀγορᾶς πού εἶναι καὶ ἐσωτερική καὶ ἐξωτερική, ἡ τελευταία μέ τή σειρά τῆς ἐναντὶ τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, ἡ ὅποια ὅμως σέ κάθε στιγμή εἶναι μέ τή σειρά τῆς περιορισμένη καὶ αὐτή καθεαυτή ἔχει τήν ίκανότητα νά διευρύνεται. Γί' αὐτό, ἂν ὁμολογεῖται ὅτι ἡ ἀγορά πρέπει νά διευρυνθεῖ, γιά νά μή σημειωθεῖ ύπερπαραγωγή, τότε ὁμολογεῖται ἐπίσης ὅτι μπορεῖ νά σημειωθεῖ ύπερπαραγωγή, γιατί τότε εἶναι δύνατό, μιά καὶ ἡ ἀγορά καὶ ἡ παραγωγή εἶναι δύο ἀδιάφορα μεταξύ τους στοιχεῖα, ὅτι ἡ διεύρυνση τοῦ ἐνός δέν ἀντιστοιχεῖ στή διεύρυνση τοῦ ἄλλου, ὅτι τά ὄρια τῆς ἀγορᾶς δέν διευρύνονται ἀρκετά γρήγορα γιά τήν παραγωγή ἡ ὅτι νέες ἀγορές — νέες ἐπεκτάσεις τῆς ἀγορᾶς — μποροῦν γρήγορα νά ξεπεραστοῦν ἀπό τήν παραγωγή, ἔτσι πού ἡ διευρυμένη ἀγορά νά ἐμφανίζεται τώρα ἐξίσου σάν ἓνα ὄριο, ὅπως παρουσιάζόταν προηγούμενα ἡ στενότερη ἀγορά.

Γί' αὐτό ὁ Ρικάρντο ἀρνεῖται μέ συνέπεια τήν ἀνάγκη μιᾶς διεύρυνσης τῆς ἀγορᾶς, μέ τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς καὶ τήν αὕξηση τοῦ κεφαλαίου. "Ολο τό κεφάλαιο πού ύπάρχει σέ μιά χώρα μπορεῖ ἐπίσης νά χρησιμοποιηθεῖ μέ ὄφελος στή χώρα αὐτή. Γιά τό λόγο αὐτό καταπολεμάει τόν Λ. Σμίθ, ὁ ὄποιος, ἀπό τή μιά μεριά, ἔχει διατυπώσει τήν ἄποφή του (τήν ἵδια μέ τοῦ Ρικάρντο) καὶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ τό συνηθισμένο του συνετό ἔνστικτο, τήν ἔχει ἐπίσης ἀντικρούσει. "Ο Σμίθ δέν γνωρίζει ἀκόμα τό φαινόμενο τῆς ύπερπαραγωγῆς, τίς κρίσεις λόγω ύπερπαραγωγῆς. Αὐτό πού γνώριζε ἦταν ἀπλές πιστωτικές καὶ χρηματικές κρίσεις, πού παρουσιάζονται ἀπό μόνες τους μαζί μέ τό πιστωτικό καὶ τραπεζικό σύστημα. Πράγματι στή συσσώρευση, τοῦ κεφαλαίου βλέπει όπωσδήποτε αὐξηση, τοῦ γενικοῦ λαϊκοῦ πλούτου

καὶ τῆς λαικῆς εὐημερίας. Ἐξάλλου τὴν ἀπλήν ἀνάπτυξη, τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς σέ εἴσωτερική, ἀποικιακή, καὶ παγκόσμια ἀγορά τὴν ἀντιλαμβάνεται σάν ἀπόδειξη μιὰς σάν νά λέμε σχετικῆς (δύναμει) ὑπερπαραγωγῆς στὴν ἐσωτερική ἀγορά. Ἀξίζει νά ἀναφέρουμε ἐδώ τὴν πολεμική τοῦ Ριχάρντο ἐνάντια στὸν Σμίθ:

«(Οταν οἱ ἔμποροι τοποθετοῦν τά κεφάλαιά τους στό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἢ στὴν ναυσιπλοία, αὐτό γίνεται πάντα μέ δική τους ἐλεύθερη, ἐπιλογή, καὶ ποτέ μέ ἔξαναγκασμό. Αὐτό γίνεται ἐπειδή στοὺς χλάδους αὐτούς τὸ χέρδος τους θά είναι κατά κάτι μεγαλύτερο ἀπ' ὅ, τι στό ἐσωτερικό ἐμπόριο. Ο "Ανταμ Σμίθ ἔχει σωστά διαπιστώσει, ὅτι ἡ ζήτηση μέσων διατροφῆς σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους περιορίζεται ἀπό τὴν περιορισμένη, χωρτικότητα τοῦ ἀνθρώπινου στομαχιού».

{(Ι) Α. Σμίθ πλανιέται ἐδώ πολύ, ἐπειδή ἀποκλείει τά εἰδη, πολυτελείας τῆς γεωργίας},

«ἡ ἐπιθυμία γιά ἀπολαύσεις καὶ ἔξωραισμό τῶν χτιρίων, γιά ἐνδύματα, ἀμάξια καὶ ἐπιπλα φαίνεται ὅμως νά είναι ἀτέλειωτη, καὶ χωρίς καθορισμένα ὅρια. Ἡ φύση λοιπόν ἔχει» (συνεχίζει ὁ Ριχάρντο) «περιορίζει κατ' ἀνάγκην τὸ μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού μπορεῖ σέ ὄποιοδήποτε χρόνο νά ἐπενδυθεῖ μέ κέρδος στήν ἀγροτική οἰκονομία».

{Γ' αὐτό λοιπόν ύπάρχουν λαοί, πού ἔξαγουν γεωργικά προϊόντα; Λές καὶ δέν μπορεῖ κανείς σέ πείσμα τῆς φύσης νά τοποθετήσει στὴν γεωργία ὄποιοδήποτε κεφάλαιο, γιά νά παράγει στὴν Ἀγγλία λ.χ. πεπόνια, σύκα, σταφύλια κλπ., ἀνθρ. κλπ., καὶ πουλερικά καὶ θηράματα κλπ. Ἡ λές καὶ οἱ πρώτες ὕλες τῆς βιομηχανίας δέν παράγονταν ἀπό τὸ γεωργικό κεφάλαιο; (Βλέπε λ.χ. τὸ κεφάλαιο πού τοποθετούσαν οἱ Ρωμαῖοι μόνο στήν τεχνητή ἰχθυοτροφία)},

«δέν ἔχει ὅμως χαράξει ὅρια (λές καὶ ἔχει ἡ φύση, καμιά δουλιά μέ τὴν ύπόθεση) στό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τὴν προμήθεια "τῶν ἀντικειμένων μέ τά ὄποια εὔκολύνεται καὶ ὅμορφαίνει" ἡ ζωή. Ἡ ἀπόκτηση, αὐτῶν τῶν ἀπολαύσεων στὴν πιό μεγάλη τους ἀφθονία είναι δὲ περιδιωκόμενος στόχος, καὶ μόνον ἐπειδή τὸ ἐξωτερικό ἐμπόριο καὶ ἡ ναυσιπλοία πετυχαίνουν καλύτερα τὸν στόχο αὐτό, ἀσχολοῦνται περισσότερο μ' αὐτά παρά μέ τὴν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων μανουφακτούρας γιά τά ὄποια ύπάρχει ζήτηση, ἡ ἐνός ἀντικατάστατου γι' αὐτά στό ἐσωτερικό. Ἄν ὅμως ὄρισμένα περιστατικά μᾶς ἐμποδίζουν τή χρησιμοποίηση, κεφαλαίου στό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἢ στὴν ναυσιπλοία, τότε τό κεφάλαιο αὐτό θά τό τοποθετήσουμε στό ἐσωτερικό, ἀν καὶ μέ μικρότερο ὄφελος. "Οσον καιρό δέν ύπάρχει κανένας περιορισμός στήν ἀπόκτηση, "ἀνέσεων, στόν ἔξωραισμό τῶν χτιρίων, τῶν ἐνδύματων, τῶν ἀμάξιων καὶ [721] τῶν ἐπίπλων" δέν μπορεῖ νά ύπάρχει ὅριο γιά τό κεφάλαιο πού μπορεῖ νά

χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν παραγωγή τους, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνο πού περιορίζει τήν ίκανότητά μας νά δροῦμε τούς ἐργάτες οἱ δποῖοι πρόκειται νά τά παράγουν.

Ο "Ἀνταμ Σμίθ μιλάει ώστόσο γιά τή ναυσιπλοία σάν νά μή διεξάγεται μέ ελεύθερη βούληση, ἀλλά ἀπό ἀνάγκη, σάν νά ἔμενε ἀναπασχόλητο τό κεφάλαιο πού δρᾶ σ' αὐτήν, ἀν δέν χρησιμοποιόταν μ' αὐτόν τόν τρόπο, σάν νά μπορούσε νά ὑπάρχει πάρα πολύ κεφάλαιο στό ἐσωτερικό ἐμπόριο. Ο Σμίθ, λέει: ,ἀπό τή στιγμή πού τό κεφάλαιο αὔξηθει σέ τέτιο βαθμό, ὥστε νά μή μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ὄλοκληρο γιά τήν κάλυψη τῆς κατανάλωσης καί γιά τή συντήρηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας αὐτῆς τῆς συγχεκτιμένης χώρας» {αὐτό τό σημείο τῆς περικοπῆς τό ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος ὁ Ρικάρντο} «ἔτσι τό περισσευούμενο μέρος στρέφεται φυσικά πρός τή ναυσιπλοία καί χρησιμοποιεῖται γιά τόν σκοπό αὐτό, γιά νά προσφέρει τίς ἴδιες ὑπηρεσίες σέ ἄλλες χώρες... Μήπως ὅμως αὐτό τό μέρος τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας στή Μεγάλη Βρετανία δέν θά χρησιμοποιόταν γιά τήν παραγωγή μιᾶς ἄλλης κατηγορίας ἐμπορευμάτων μέ τά ὅποια θά ἀγοράζεται κάτι, γιά τό ὅποιο ὑπάρχει μεγαλύτερη, ζήτηση στό ἐσωτερικό; Κι ἀν δέν μπορούσε νά γίνει αὐτό, θά μπορούσαμε αὐτή τήν παραγωγική ἐργασία, ἔστω καί μέ μικρότερο ὄφελος, νά τή χρησιμοποιήσουμε, γιά νά παράγουμε στό ἐσωτερικό τά ἐμπορεύματα αὐτά, τή τουλάχιστον ἔνα ἀντικατάστατο γι' αὐτά; Ἀν ἐπιθυμούμε βελούδο, δέν θά μπορούσαμε νά παράγουμε βελούδο, καί στήν περίπτωση, πού δέν θά τό πετυχαίναμε, δέν θά μπορούσαμε μήπως νά παράγουμε περισσότερο μάλλινο υφασμα τή, κάτι ἀλλο ἐπιθυμητό γιά μᾶς;

Παράγουμε ἐμπορεύματα καί μ' αὐτά ἀγοράζουμε ἄλλα ἐμπορεύματα στό ἐξωτερικό, ἐπειδή παίρνουμε ἀπό ἐκεῖ μιά μεγαλύτερη ποσότητα » {ή, ποιοτική διαφορά δέν ὑπάρχει!} «ἀπό ἐκείνη, πού μπορούμε νά παράγουμε στό ἐσωτερικό. Ἀν μᾶς ἀφαιρεθεῖ αὐτό τό ἐμπόριο, τότε θα παράγουμε ἀμέσως πάλι γιά μᾶς τούς ἴδιους. Η γνώμη, τοῦ Ἀνταμ Σμίθ, ὅμως, ἀποκλίνει ἀπό ὅλες τίς γενικές θέσεις του γιά τό θέμα αὐτό. ,Ἀν'» {ό Ρικάρντο παραθέτει τώρα τά λόγια τοῦ Σμίθ} «,μιά ἄλλη χώρα μπορεῖ νά μᾶς προμηθεύει ἔνα ἐμπόρευμα πιό φτηνά ἀπ' ὅ, τι θά τό παρήγαμε ἐμεῖς, τότε είναι συμφερότερο νά τό ἀγοράζουμε ἀπ' αὐτήν ἐναντί ἐνός μέρους τῆς παραγωγῆς τῆς δικῆς μᾶς ἐργασίας, τό ὅποιο τό χρησιμοποιούμε ἔτσι μέ ἔνα τρόπο πού ἀποκομίζουμε ὄφελος. Η γενική παραγωγική δραστηριότητα τῆς χώρας που είναι πάντα ἀνάλογη, σέ πολύ διαφορετικές ἀναλογίες, μέ τό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο » {ό Ρικάρντο ὑπογραμμίζει πάλι τήν τελευταία φράστη} «δέν περιορίζεται μέ τόν τρόπο αὐτό, ἀλλά ἀπομένει σ' αὐτήν νά δρει τόν τρόπο, μέ τόν ὅποιο μπορεῖ νά ἀσχηθεῖ μέ τό μεγαλύτερο, δύνατό ὄφελος».

Πάλι: ,Ἐκείνοι πού διαθέτουν περισσότερα μέσα διατροφῆς ἀπό ὅσα μπορούν νά καταναλώσουν οἱ ἴδιοι, είναι πάντα πρόθυμοι τό περίσσευμα τή, πράγμα πού είναι τό ἴδιο, τήν τιμή, του νά τήν ἀνταλλάξουν μέ ἀνέσεις ἄλλου είδους. Λύτο πού ἀπομένει υστερα ἀπό τήν ίκανοποίηση, τών περιορισμένων ἀναγκῶν χρησιμοποιεῖται γιά τήν ίκανοποίηση, ἐκείνων τών ἐπιθυμιών, ποιί δέν μπορούν νά ίκανοποιηθούν καί πού φαίνονται νά είναι απολυτα απεριόριστες Γιά ν' ἀποκτή-

σουν μέσα διατροφής, πασχίζουν οι φτωχοί νά ίκανοποιήσουν τά γούστα ἔχεινα τῶν πλουσίων, καί, γιά νά ἀποκτήσουν πιό σίγουρα τά μέσα διατροφής συναγωνίζονται μεταξύ τους στό νά προσφέρουν πιό φτηνά καί σέ καλύτερη ποιότητα τήν ἐργασία τους. "Οταν μεγαλώνει ἡ ποσότητα μέσων διατροφῆς ἢ ὅταν αὔξανει ἡ βελτίωση καί ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς, τότε μεγαλώνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν, καί μιά πού τό εἶδος τῆς δραστηριότητάς τους ἐπιτρέπει τόν πιό λεπτομερειακό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, αὔξανει ἡ ποσότητα τῶν ύλικων πού μποροῦν νά ἐπεξεργάζονται σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό ἀπό τόν ἀριθμό τους. "Ἐτσι προχύπτει ζήτηση κάθε λογῆς ύλικων, πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό τό ἐφευρετικό πνεύμα τοῦ ἀνθρώπου μέ ωφέλιμο τρόπο ἢ γιά νά γίνουν πιό ώραια τά χτίρια, τά ἐνδύματα, τά ἀμάξια ἢ τά ἔπιπλα, καθώς καί ζήτηση ἀπολιθωμάτων καί ὄρυκτῶν, εὐγενῶν μετάλλων καί πολύτιμων λίθων".

"Ἀπ' αὐτές τίς ὁμολογίες προκάπτει ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα ὄριο στή ζήτηση καί κανένας περιορισμός στή χρησιμοποίηση κεφαλαίου, ὅσον καιρό τό κεφάλαιο ἀποφέρει κέρδος, καί ὅτι δέν ὑπάρχει κανένας ἄλλος ἐπαρκής λόγος γιά τήν πτώση τοῦ κέρδους ἐκτός ἀπό μιά αὔξηση τῶν μισθῶν, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο ἀφθονο κεφάλαιο μπορεῖ νά ὑπάρχει. Μπορεῖ νά προσθέσει κανείς ἀκόμα, ὅτι ἢ μόνη, ἀποτελεσματική καί σταθερή αἰτία γιά τήν αὔξηση, τῶν μισθῶν συνίσταται στήν αὔξανόμενη, δυσκολία τοῦ κεφαλαίου νά προμηθεύει μέσα διατροφῆς καί ζωτικῆς σημασίας εἶδος, κατανάλωσης γιά τόν αὔξανόμενο ἀριθμό τῶν ἐργατῶν» (Στό ἴδιο, σελ. 344-348).

[14. Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα
στήν ἀκατάπαυστη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων
καί στόν περιορισμένο χαρακτήρα τῆς κατανάλωσης
σάν βάση τῆς ὑπερπαραγωγῆς.

‘Ο ἀπολογητικός χαρακτήρας τῆς θεωρίας γιά τό ὅτι εἶναι
ἀδύνατη ἢ γενική ὑπερπαραγωγή]

"Η λέξη, ὑπερπαραγωγή αὐτή καθεαυτή, ὁδηγεῖ σέ πλάνη. "Οσον καιρό δέν ίκανοποιούνται οι πιό ἐπιτακτικές ἀνάγκες ἐνός μεγάλου μέρους τῆς κοινωνίας ἢ ὅταν ίκανοποιούνται μόνο οι πιό ἀμεσες ἀνάγκες του, δέν μπορεῖ φυσικά νά γίνεται ἀπολύτως καθόλου λόγος γιά ὑπερπαραγγή προιόντων μέ τήν ἔννοια, ὅτι ἢ μάζα τῶν προιόντων θά ἤταν περιττή, σέ σχέση μέ τίς ἀνάγκες του. 'Αντίθετα, θά πρέπει νά εἰπωθει μέ τήν ἔννοια αὐτή ὅτι πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς γίνεται μόνιμα ὑποπαραγωγή. Τό ὄριο τῆς παραγωγῆς εἶναι τό κέρδος τῶν καπιταλιστῶν καί μέ κανένα τρόπο οι ἀνάγκες τῶν παραγωγῶν. 'Η ὑπερπαραγωγή, ὅμως προιόντων καί ἢ ὑπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων εἶναι δύο ἐντελῶς διαφορετικά πράγματα. "Αν ὁ Ρι-

χάρντο ἔχει τή γνώμη, ὅτι ἡ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἔχει σημασία γιά τό προιόν καί, παραπέρα, ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων μόνο τυπικά διαφέρει ἀπό τό ἄμεσο ἀνταλλακτικό ἐμπόριο, ὅτι ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἐδῶ μόνο μιά παροδική μορφή τοῦ μεταβολισμοῦ καί γι' αὐτό τό χρῆμα εἶναι ἀπλῶς ἕνα τυπικό μέσο κυκλοφορίας, τότε αὐτό καταλήγει πράγματι στήν προυπόθεσή του, ὅτι ὁ ἀστικός τρόπος παραγωγῆς εἶναι ὁ ἀπόλυτος τρόπος παραγωγῆς, ἐπομένως εἶναι ἐπίσης ὁ τρόπος παραγωγῆς χωρίς κανέναν ίδιαίτερο εἰδικό καθορισμό, ὅτι τό καθοριστικό σ' αὐτόν εἶναι ἐπομένως μόνο τυπικό. Δέν ἐπιτρέπεται λοιπόν ἐπίσης νά όμολογηθεῖ ἀπό τόν ίδιο ὅτι ὁ ἀστικός τρόπος παραγωγῆς ἀποτελεῖ ὅριο γιά τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν παραγγικῶν δυνάμεων, ἕνα ὅριο πού ἐκδηλώνεται στίς κρίσεις καί ἀνάμεσα στ' ἄλλα στήν ὑπερπαραγωγή — πού εἶναι τό βασικό φαινόμενο τῶν κρίσεων.

[722] Ὁ Ρικάρντο, ἀπό τίς θέσεις τοῦ Σμίθ, τίς ὥποιες παρέθεσε, ἐνέκρινε καί γι' αὐτό τίς ἐπανέλαβε, βλέπει ὅτι οἱ ἄμετρες «ἐπιθυμίες» (desires) γιά κάθε λογῆς ἀξίες χρήσης ίκανοποιοῦνται πάντα ὅταν βασίζονται σέ μιά κατάσταση, στήν ὥποια ἡ μεγάλη μάζα τῶν παραγγών περιορίζεται λίγο-πολύ στά μέσα «διατροφῆς» καί στά ἀπαραίτητα «ζωτικῆς σημασίας ἀγαθά», ὅταν λοιπόν αὐτή ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν παραγγών ἀποκλείεται λίγο-πολύ ἀπό τήν κατανάλωση τοῦ πλούτου — ἐφόσον ἡ κατανάλωσή τους ξεπερνά τόν κύκλο τῶν ἀπαραίτητων.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτή ἡ τελευταία περίπτωση, καί μάλιστα σέ ἀκόμα μεγαλύτερο βαθμό, ὑπάρχει στήν ἀρχαιότητα, στήν παραγωγή πού στηρίζεται στή δουλεία. Οἱ ἀρχαῖοι ὅμως οὔτε κάν σκέπτονταν νά μετατρέψουν σέ κεφάλαιο τό πρόσθετο προιόν. Πάντως, ἂν τό ἔκαναν, γινόταν σέ μηδαμινό βαθμό. (Ἡ ἐκτεταμένη παρουσία σ' αὐτούς τοῦ καθεαυτοῦ θησαυρισμοῦ δείχνει πόσο πρόσθετο προιόν ἔμενε ἐντελῶς ἀχρησιμοποίητο). Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ πρόσθετου προιόντος τό μετάτρεπαν σέ μή παραγγικά ἔξοδα γιά ἔργα τέχνης, σέ θρησκευτικά ἔργα, σέ δημόσια ἔργα. Ἀκόμα λιγότερο ἡ παραγωγή τους προσανατολιζόταν στήν ἀποδέσμευση καί στήν ἀνάπτυξη τῶν ὑλικῶν παραγγικῶν δυνάμεων — καταμερισμός τῆς ἐργασίας, μηχανές, χρησιμοποίηση τῶν φυσικῶν δυνάμεων καί ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης στήν ίδιωτική παραγωγή. Στήν πραγματικότητα δέν ξεπέρασαν συνολικά τή χειρωνακτική ἐργασία. Γι' αὐτό ὁ πλούτος πού δημιουργούσαν γιά ἀτομική κατανάλωση ἦταν σχετικά μικρός, καί ἐμφανίζεται μεγάλος μόνον ἐπειδή συγχεντρωνόταν σέ λίγα χέρια, πού ἐξάλλου δέν ἤξεραν

τί νά τόν κάνουν. "Άν γιά τό λόγο αύτό δέν ύπηρχε ύπερπαραγωγή, ύπηρχε όμως στούς ἀρχαίους ύπερκατανάλωση τών πλουσίων, ή όποια στίς τελευταίες περίοδες τής Ρώμης καί τής Έλλαδας μετατρέπεται σέ έξωφρενική σπατάλη. Οἱ λίγοι ἐμπορικοί λαοί πού ύπηρχαν ἀνάμεσά τους, ζούσαν ἐνμέρει σέ βάρος ὅλων αὐτῶν τών οὐσιαστικά φτωχῶν ἔθνων. Ή ἀπόλυτη ἀνάπτυξη τών παραγωγικῶν δυνάμεων καί ἐπομένως ή μαζική παραγωγή προιόντων, πού περιλαβαίνονται στόν κύκλο τών ἀπαραίτητων ζωτικῆς σημασίας ἀγαθῶν, ἀπό τή μιά μεριά, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τά ὅρια πού μπαίνουν στήν ἀνάπτυξή τους ἀπό τό κέρδος τών καπιταλιστῶν, ἀποτελοῦν τή βάση τής σύγχρονης ύπερπαραγωγής.

"Ολες οι ἀντιρρήσεις πού προβάλλουν ό Ρικάρντο κ.ἄ. ἐνάντια στήν ύπερπαραγωγή βασίζονται στό ὅτι τήν ἀστική παραγωγή τή θεωρούν σάν ἔναν τρόπο παραγωγῆς, στόν όποιο δέν ύπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀγορά καί στήν πούληση — στόν όποιο γίνεται ἀμεσα ἀνταλλαχτικό ἐμπόριο — η σάν κοινωνική παραγωγή, στήν όποια ή κοινωνία κατανέμει σύμφωνα μέ κάποιο σχέδιο τά μέσα παραγωγῆς της καί τίς παραγωγικές της δυνάμεις στό βαθμό καί στό μέτρο πού είναι ἀπαραίτητο γιά τήν ίκανοποίηση τών διάφορων ἀναγκῶν της, ἔτσι ὥστε στήν κάθε σφαίρα παραγωγῆς νά ἀναλογεῖ ή ἀντίστοιχη ἐκείνη μερίδα τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ίκανοποίηση τών ἀναγκῶν της. Αύτό τό πλάσμα (Fiktion) προκύπτει γενικά ἀπό τήν ἀνικανότητα νά κατανοήσουν τήν εἰδική μορφή τής ἀστικής παραγωγῆς καί αὐτή ή ἀνικανότητα μέ τή σειρά της προκύπτει ἀπό τό βούλιαγμα στήν ἀποψη ὅτι ή ἀστική παραγωγή είναι ή παραγωγή γενικά (schlechthin): 'Αχριθώς ὅπως ἔνας ἄνθρωπος πού πιστεύει σέ μιά καθορισμένη θρησκεία βλέπει σ' αὐτήν τή θρησκεία γενικά (schlechthin) καί ἔξω ἀπ' αὐτήν βλέπει μόνο νόθες θρησκείες.

'Αντίθετα, θά ἔπρεπε μάλλον νά τεθεὶ τό ἐρώτημα: Πῶς, πάνω στή βάση τής καπιταλιστικής παραγωγῆς, στήν όποια ὁ καθένας ἐργάζεται γιά τόν ἑαυτό του καί στήν όποια ή εἰδική ἐργασία ύποχρεώνεται νά παρουσιάζεται ταυτόχρονα σάν τό ἀντίθετό της, σάν ἀφηρημένη γενική ἐργασία, καί μέ τή μορφή αὐτή σάν κοινωνική ἐργασία, πῶς ή ἀπαραίτητη ἔξισωση καί συνάφεια τών διάφορων σφαιρών παραγωγῆς, τό μέτρο καί ή ἀναλογία μεταξύ τους είναι δυνατό νά γίνει διαφορετικά ἀπό τήν μόνιμη ἔξαλειψη μιᾶς μόνιμης δυσαρμονίας; Καί αὐτό ἀκόμα ὄμολογεῖται, ὅταν γίνεται λόγος γιά ἔξισώσεις μέ τόν συναγωνισμό, γιατί αὐτές οι ἔξισώσεις προυποθέτουν πάντα ὅτι ύπάρχει κάτι πού πρέπει νά ἔξισωθεῖ, δηλαδή ή ἀρμονία είναι πάντα μόνο ἔνα ἀπο-

τέλεσμα τῆς κίνησης γιά τήν ἐξάλειψη τῆς ύπαρχουσας δυσαρμονίας.

Γι' αὐτό ὁ Ρικάρντο παραδέχεται τό παραγέμισμα τῆς ἀγορᾶς μέδιάφορα ἐμπορεύματα. Τό ἀδύνατο τῆς ύπερπαραγωγῆς πρέπει νά ἀφορᾶ μόνο τό ταυτόχρονο γενικό παραγέμισμα τῆς ἀγορᾶς. Γι' αὐτό δέν ἀρνοῦνται τή δύνατότητα τῆς ύπερπαραγωγῆς γιά όποιαδήποτε ίδιαιτερη σφαίρα παραγωγῆς. Τό ἀδύνατο τῆς γενικῆς ύπερπαραγωγῆς συνίσταται στό ὅτι εἶναι ἀδύνατο ὁ συγχρονισμός αὐτοῦ τοῦ φαινομένου σ' ὅλες τίς σφαίρες παραγωγῆς καί ἐπομένως τό γενικό παραγέμισμα τῆς ἀγορᾶς (μιά ἔκφραση πού πάντα πρέπει *cum grano salis* — νά μήν παίρνεται ἐπιλέξει — γιατί σέ στιγμές γενικῆς ύπερπαραγωγῆς ἡ ύπερπαραγγή σέ μερικές σφαίρες εἶναι πάντα ἀποτέλεσμα, | συνέπεια τῆς ύπερπαραγωγῆς στά βασικά εἰδη ἐμπορίου. Εἶναι πάντα μόνο σχετική, καί ἀποτελεῖ ύπερπαραγγή, ἐπειδή ύπάρχει ύπερπαραγγή σέ ἄλλες σφαίρες).

'Η ἀπολογητική ἀντιστρέφει αὐτό ἀκριβῶς στό ἀντίθετό του. 'Υπερπαραγγή στά βασικά εἰδη τοῦ ἐμπορίου, στά όποια μόνο ἐκδηλώνεται ἡ ἐνεργός ύπερπαραγγή — πρόκειται γενικά γιά εἰδη πού μποροῦν νά παράγονται μόνο μαζικά ἀπό ἐργοστάσια (καί στή γεωργία), ἐπειδή ύπάρχει ύπερπαραγγή στά εἰδη στά όποια παρουσιάζεται σχετική ἡ παθητική ύπερπαραγγή. Σύμφωνα μέ τή γνώμη αὐτή, ύπάρχει ύπερπαραγγή μόνο καί μόνο ἐπειδή ἡ ύπερπαραγγή δέν εἶναι καθολική. 'Η σχετικότητα τῆς ύπερπαραγωγῆς — ὅτι ἡ πραγματική ύπερπαραγγή σέ μερικές σφαίρες προκαλεῖ τήν ύπερπαραγγή σέ ἄλλες — ἔχφράζεται ώς ἔξῆς: Δέν ύπάρχει καθολική ύπερπαραγγή, ἐπειδή, ἂν ἡ ύπερπαραγγή ἦταν καθολική, ὅλες οἱ σφαίρες παραγγῆς θά διατηροῦσαν τήν ίδια σχέση μεταξύ τους. 'Ἐπομένως ἡ καθολική ύπερπαραγγή εἶναι ἵση μέ τήν παραγωγή στίς ίδιες ἀναλογίες, πράγμα πού ἀποκλείει τήν ύπερπαραγγή. Καί αὐτό μιλάει τάχα ἐνάντια στήν καθολική ύπερπαραγγή [723]. Καί συγκεκριμένα, ἐπειδή μιά καθολική ύπερπαραγγή μέ τήν ἀπόλυτή της ἔννοια δέν θά ἦταν ύπερπαραγγή, ἀλλά μόνο μιά μεγαλύτερη ἀπό τή συνηθισμένη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης σ' ὅλες τίς σφαίρες παραγωγῆς, δέν πρέπει τάχα νά ύπάρχει ἡ πραγματική ύπερπαραγγή, ἡ όποια δέν εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ μή ύπαρχουσα, αὐτοαναιρούμενη ύπερπαραγγή. Παρ' ὅλον ὅτι ύπάρχει μόνο, ἐπειδή δέν εἶναι τέτια.

"Αν κοιτάξει κανείς ἀπό πιό κοντά αὐτή τήν ἄθλια σοφιστική, τότε καταλήγει στό ἔξῆς: "Αν ύποθέσουμε λ.χ. ὅτι σημειώνεται ύπερπαραγγή σέ σίδερο, σέ βαμβακερά ύφασματα, σέ λινά, μεταξωτά, μάλλι-

να* κλπ. εἰδη, τότε δέν μπορεῖ νά εἰπωθεῖ λ.χ. ὅτι ἔχουν παραχθεῖ πολύ λίγα κάρβουνα καί γι' αὐτό σημειώνεται ἐκείνη ἡ ύπερπαραγωγή. Καί αὐτό γιατί ἐκείνη ἡ ύπερπαραγωγή σίδερου κλπ. συμπεριλαβαίνει ἐξίσου μιά ύπερπαραγωγή κάρβουνου, ὥπως μιά ύπερπαραγωγή ύφασμάτων συμπεριλαβαίνει ύπερπαραγωγή νημάτων. {Θά ἡταν δυνατή ύπερπαραγωγή νήματος σέ σχέση μέ τήν παραγωγή ύφασμάτων, σίδερου σέ σχέση μέ τήν παραγωγή μηχανῶν κλπ. Αὐτό θά ἀποτελοῦσε πάντα σχετική ύπερπαραγωγή σταθερού κεφαλαίου}. Δέν μπορεῖ συνεπώς νά γίνεται λόγος γιά τήν ύποπαραγωγή τῶν εἰδῶν ἐκείνων, ἡ ύπερπαραγωγή τῶν όποιων ύπονοεῖται, ἐπειδή μπαίνουν σάν συστατικά στοιχεῖα, ὥπως ἡ πρώτη ὕλη, τά βοηθητικά ὕλικά ἡ σάν μέσο παραγωγῆς στά εἴδη ἐκείνα (μπαίνουν στό συγχεκριμένο ἐκείνο ἐμπόρευμα, ἀπό τό όποιο ἔχει παραχθεῖ πάρα πολύ καί ἀπό τό όποιο μπορεῖ νά ύπάρχει στήν ἀγορά τέτια ύπερπροσφορά μέ ἀποτέλεσμα νά μή ἐπιστρέψει, τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά τήν παραγωγή του**), ἡ θετική ύπερπαραγωγή τῶν όποιων είναι ἀκριβῶς τό γεγονός πού πρέπει νά ἔχηγηθει. Ἀλλά γίνεται λόγος γιά ἀλλα εἰδὴ πού ἀνήκουν ἀμεσα σ' ἐκείνες τίς σφαίρες παραγωγῆς, πού δέν ύπάγονται οὔτε στά βασικά εἰδη τοῦ ἐμπορίου, τά όποια, σύμφωνα μέ ὅσα προυποτέθηκαν, ἔχουν ύπερπαραχθεῖ, οὔτε σέ τέτιες σφαίρες, στίς όποιες, ἐπειδή ἀποτελοῦν τήν ἐνδιάμεση γιά τίς σφαίρες αὐτές παραγωγή, θά πρέπει ἡ παραγωγή νά ἔχει τουλάχιστον τόσο προχωρήσει, ὅσο στίς τελικές φάσεις τοῦ προιόντος — ἄν καί τίποτα δέν στέχει ἐμπόδιο στό νά ἔχει προχωρήσει πιό πέρα ἡ παραγωγή καί γιά τόν λόγο αὐτό νά ἔχει σημειωθεῖ μιά ύπερπαραγωγή στά πλαίσια τής ύπερπαραγωγῆς. Λογουχάρη, μολονότι θά πρέπει νά ἔχει παραχθεῖ τόσο κάρβουνο, ώστε νά λειτουργοῦν ὅλες ἐκείνες οἱ βιομηχανίες, στίς όποιες τό κάρβουνο μπαίνει σάν ἀπαραίτητος ὄρος παραγωγῆς, ἔτσι πού ἡ ύπερπαραγωγή τοῦ κάρβουνου νά συμπεριλαβαίνεται στήν ύπερπαραγωγή σίδερου, νήματος κλπ. (παρ' ὅλον ὅτι τό κάρβουνο είχε παραχθεῖ μόνο σέ ποσότητα πού ἀναλογεῖ στήν παραγωγή σίδερου καί νήματος), ώστόσο είναι ἐπίσης δυνατό νά ἔχει παραχθεῖ περισσότερο κάρβουνο ἀπό ἐκείνο πού ἀπαιτοῦσε ἀκόμα καί ἡ ύπερπαραγωγή σίδερου, νήματος κλπ. Αὐτό δέν είναι μόνο δυνατό, ἀλλά καί πολύ πιθανό. Καί αὐτό συμβαίνει γιατί ἡ παραγωγή κάρβουνου καί νήματος καί ἡ παραγωγή σέ κάθε ἄλλη σφαίρα παραγωγῆς, τό προιόν τής όποιας δέν είναι παρά ό ὄρος ἡ ἡ προκαταρτική φάση τοῦ προιόντος

* Βλέπε σέ τούτο τόν τόμο, σελ. 582, 586-587 καί 588-589.

** Βλέπε σέ τούτο τόν τόμο, σελ. 584, 588 καί 591

πού θά ἀποπερατωθεὶ σέ μιάν ἄλλη σφαιρα παραγωγῆς, δέν συμμορφώνεται μέ τήν ἄμεση ζήτηση, μέ τήν ἄμεση παραγωγή ἢ ὑπερπαραγωγή, ἄλλα συμμορφώνεται μέ τόν βαθμό, τό μέτρο, τή σχέση (τήν ἀναλογία) μέ τήν ὅποια συνεχίζει νά ἐπεκτείνεται ἡ παραγωγή. Καί είναι αὐτονόητο ὅτι στόν ὑπολογισμό αὐτό μπορεὶ νά ὑπερκερασθεὶ ὁ στόχος. Ἐτοι στά ἄλλα εἰδη, ὥπως λ.χ. στά πιάνα, στούς πολύτιμους λίθους χλπ., δέν ἔχουν παραχθεὶ ἀρχετά, σημειώθηκε ὑποπαραγωγή. { Ὅπάρχει δέν είναι καί ὑπερπαραγωγή, στήν ὅποια ἡ ὑπερπαραγωγή στά μή βασικά εἰση, δέν είναι συνέπεια, ἄλλα στήν ὅποια ἀντίστροφα ἡ ὑποπαραγωγή είναι αιτία τής ὑπερπαραγωγῆς, ὥπως λ.χ. σέ περίπτωση κακής σοδιάς σιταριού ἡ κακής σοδιάς βαμβακιού χλπ. }

Τό ἀνούσιο αὐτής τής φράσης [σχετικά μέ τήν ὑποπαραγωγή]* προβάλλει ίδιαίτερα, ἀν τής δοθεὶ μιά διεθνής ἀπόχρωση, ὥπως κάνει ὁ Σαι^[95] καί ὥπως ἔχαναν ἄλλοι ὕστερ ἀπ' αὐτόν. Λένε λ.χ. ὅτι ἡ Ἀγγλία δέν ἔχει ὑπερπαραγάγει, ἄλλα ὅτι ἡ Ἰταλία ἔχει ὑποπαραγάγει. Ἀν ἡ Ἰταλία είχε 1) ἀρχετό κεφάλαιο, γιά ν' ἀντικαταστήσει τό ἀγγλικό κεφάλαιο, τό ὅποιο ἔχει ἐξαχθεὶ στήν Ἰταλία μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων, 2) ἀν είχε τοποθετήσει τό κεφάλαιό της αὐτό ἔτσι, ὥστε νά παράγει τά ίδιαίτερα εἰδη πού χρειάζεται τό ἀγγλικό κεφάλαιο, γιά ν' ἀντικαταστήσει ἐνμέρει τόν ίδιο τόν ἑαυτό του καί ἐνμέρει γιά ν' ἀντικαταστήσει τό εἰσόδημα πού προκύπτει ἀπ' αὐτό, τότε δέν θά σημειωνόταν ὑπερπαραγωγή. Ἐπομένως δέν θά ὑπῆρχε τό γεγονός τής πραγματικής — σέ σχέση μέ τήν πραγματική παραγωγή στήν Ἰταλία — ὑπερπαραγωγῆς πού ὑπάρχει στήν Ἀγγλία, ἄλλα μόνο τό γεγονός τής φανταστικής ὑποπαραγωγῆς στήν Ἰταλία, φανταστικής ἐπειδή προυποθέτει [724] ἔνα κεφάλαιο στήν Ἰταλία καί μιά ἀνάπτυξη τής παραγωγικής δύναμης πού δέν ὑπάρχουν ἔκει, καί ἐπειδή ὁ Σαι κάνει, δεύτερον, τήν ίδια ούτοπική προυπόθεση, ὅτι αὐτό τό μή ὑπάρχον στήν Ἰταλία κεφάλαιο ἔχει χρησιμοποιηθεὶ ἀκριβῶς ἔτσι ὥπως θά ἡταν ἀπαραίτητο, ὥστε νά ἀλληλοσυμπληρώνονται ἡ ἀγγλική προσφορά καί ἡ ἵταλική ζήτηση, ἡ ἀγγλική καί ἡ ἵταλική παραγωγή, πράγμα πού μέ ἄλλα λόγια αὐτό δέν σημαίνει παρά μόνο ὅτι: Δέν θά σημειωνόταν ὑπερπαραγωγή, ἀν ἡ ζήτηση ἡταν ἀντίστοιχη μέ τήν προσφορά, ἀν τό κεφάλαιο ἡταν κατανεμημένο σέ τέτια ἀναλογία σ' ὅλες τίς σφαιρες παραγωγῆς, ὥστε ἡ παραγωγή τοῦ ἑνός εἰδούς νά συμπεριλαβαίνει τήν κατανάλωση τοῦ ἄλλου, ἐπομένως τή δική του κατανάλωση. Δέν θά ὑπῆρχε ὑπερπαραγωγή, ἀν δέν ὑπῆρχε ὑπερπαρα-

* Οἱ λέξεις μέσα στίς ἀγκύλες ὑπάρχουν στή ρωσική μετάφραση. — Σημ. μετ.

γωγή. "Ομως, ἐπειδὴ ή καπιταλιστική παραγωγή μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεὶς καλπάζοντας μόνο σέ όρισμένες σφαίρες και κάτω ἀπό δοσμένες συνθῆκες, δέν θά ἡταν καθόλου δυνατή μιά καπιταλιστική παραγωγή, ἂν θά ἔπειπε νά ἀναπτυχθεὶς ταυτόχρονα και σύμμετρα σ' ὅλες τίς σφαίρες. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ή ύπερπαραγωγή σημειώνεται ἀπόλυτα σ' αὐτές τίς σφαίρες, σημειώνεται σχετικά και στίς σφαίρες, οι οποίες δέν ἔχουν ύπερπαραγάγει.

Αὐτή λοιπόν ή ἔξήγηση τῆς ύπερπαραγωγῆς, ἀπό τή μιά μεριά, μέ τήν ύποπαραγωγή, ἀπό τήν ἄλλη, δέν σημαίνει τίποτα ἄλλο παρά μόνο ὅτι: "Αν γινόταν ἀναλογική παραγωγή, δέν θά σημειωνόταν ύπερπαραγωγή. Τό ἴδιο, ἂν βρισκόταν σέ ἀντιστοιχία ἡ ζήτηση και ἡ προσφορά. Τό ἴδιο, ἂν ὅλες οι σφαίρες περιέκλειναν ἵσες δυνατότητες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς και τῆς διεύρυνσής της — καταμερισμός τῆς ἐργασίας, μηχανές, ἔξαγωγές σέ μακρινές ἀγορές κλπ., μαζική παραγωγή — ἂν ὅλες οι χώρες πού συναλλάσσονται μεταξύ τους διέθεταν ἵσες ίκανότητες τῆς παραγωγῆς (και μάλιστα διαφορετικής και ἀλληλοσυμπληρούμενης παραγωγῆς). Ἐπομένως σημειώνεται ύπερπαραγωγή, ἐπειδὴ δέν ἔκπληρώνονται ὅλοι αὐτοί οι εύσεβεις πόθοι. Ἡ, ἀκόμα πιό ἀφηρημένα: Δέν θά σημειωνόταν ύπερπαραγωγή στή μιά πλευρά, ἂν σημειωνόταν σύμμετρη ύπερπαραγωγή σ' ὅλες τίς πλευρές. Τό κεφάλαιο ὅμως δέν είναι ἀρκετά μεγάλο, ὥστε νά ύπερπαράγει μέ τέτια καθολικότητα, και γι' αὐτό γίνεται μερική ύπερπαραγωγή.

"Ἄς ἔξεταστει πιό ἐπισταμένα αὐτό τό ἀποκύημα φαντασίας:

Όμολογεῖται ὅτι στόν κάθε ἔχωριστό κλάδο μπορεῖ νά σημειωθεῖ ύπερπαραγωγή. Τό μόνο περιστατικό πού θά μποροῦσε νά ἐμποδίσει τήν ύπερπαραγωγή σέ ὅλους ταυτόχρονα τούς κλάδους είναι, σύμφωνα μέ ὅσα προυποτέθηκαν, τό νά ἀνταλλάσσεται ἐμπόρευμα μέ ἐμπόρευμα, ὀηλαδή ή προσφυγή στίς προυποθέσεις τοῦ ἄμεσου ἀνταλλακτικοῦ ἐμπορίου. Αὐτή ή προσφυγή ὅμως ἔχει ἀποκλειστεῖ ἀκριβῶς ἀπό τό ὅτι τό ἐμπόριο δέν είναι ἄμεσο ἀνταλλακτικό ἐμπόριο και γι' αὐτό ὁ πουλητής ἐνός ἐμπορεύματος δέν είναι ἀπαραίτητα ταυτόχρονα ἀγοραστής ἐνός ἄλλου. "Ολη αὐτή ή προσφυγή βασίζεται ἐπομένως στό ὅτι γίνεται ἀφαίρεση ἀπό τό χρήμα και ἀφαίρεση ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν πρόκειται γιά ἄμεση ἀνταλλαγή προιόντων, ἀλλά γιά κυκλοφορία ἐμπορευμάτων, γιά τήν όποια ἀποτελεῖ ζήτημα οὐσίας ὁ χωρισμός τῆς ἀγορᾶς ἀπό τήν πούληση.

{'Η κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου περικλείνει δυνατότητες γιά διατάραξεις. Κατά τήν ἐπαναμετατροπή τοῦ χρήματος στούς ὄρους παραγω-

γῆς τοῦ κεφαλαίου δέν πρόκειται μόνο γιά τήν ἐπαναμετατροπή τοῦ χρήματος στίς ἕδιες (σέ εἶδος) ἀξίες χρήσης, ἀλλά γιά τήν ἐπανάληψη οὐσιαστικά τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, γιά τό ὅτι αὐτές οἱ ἀξίες χρήσης μποροῦν ν' ἀποκτηθοῦν πάλι στήν παλιά τους ἀξία (θά ἡταν φυσικά καλύτερα, ἂν μποροῦσαν ν' ἀποκτηθοῦν κάτω ἀπό τήν ἀξία τους αὐτή). Τό πολύ σημαντικό ὅμως μέρος αὐτῶν τῶν στοιχείων ἀναπαραγωγῆς, πού ἀποτελεῖται ἀπό πρῶτες ὕλες, μπορεῖ ν' ἀνατιμηθεῖ γιά δύο λόγους: *Πρῶτο, ὅταν τά ἔργα λεία παραγωγῆς αὐξάνουν σέ ταχύτερη ἀναλογία ἀπό τίς πρῶτες ὕλες, τίς ὁποίες μποροῦν νά τίς προμηθευτοῦν στό δοσμένο χρονικό διάστημα.* Δεύτερο, λόγω τοῦ μεταβλητοῦ χαρακτήρα τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους. Γι' αὐτό, ὅπως παρατηρεῖ σωστά ὁ Τούκ¹⁹⁶¹, οἱ καιρικές συνθήκες (ό καιρός) παιζούν ἐνα τόσο μεγάλο ρόλο στήν σύγχρονη βιομηχανία. (Τό ἕδιο ισχύει καί γιά τά μέσα συντήρησης σέ σχέση μέ τόν μισθό ἐργασίας). Ἐτσι ή ἐπαναμετατροπή χρήματος σέ ἐμπόρευμα μπορεῖ νά σκοντάψει σέ δυσκολίες καί νά δημιουργήσει δυνατότητες τῆς κρίσης, ἀκριβώς ὅπως ή μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα. Ἐφόσον ἔξετάζεται ή ἀπλή κυκλοφορία καί ὅχι ή κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου, δέν παρουσιάζονται αὐτές οἱ δυσκολίες.} (Ἔπάρχουν ἀκόμα πολλοί συντελεστές, ὄροι, δυνατότητες τῆς κρίσης, πού μποροῦν νά ἔξεταστούν μόνο κατά τήν ἔξεταση τῶν συγχεκριμένων σχέσεων, ιδίως τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν κεφαλαίων καί τῆς Πίστης).

[725] Τήν ὑπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων τήν ἀρνοῦνται, ἀντίθετα παραδέχονται τήν ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου. Τό ἕδιο τό κεφάλαιο ἀποτελεῖται ὅμως ἀπό ἐμπορεύματα ἥ, ὅταν ἀποτελεῖται ἀπό χρῆμα, πρέπει κατά τόν ἐνα ἥ τόν ἄλλο τρόπο νά ἐπαναμετατραπεῖ σέ ἐμπορεύματα, γιά νά μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο. Τί θά πει λοιπόν ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου; Θά πει ὑπερπαραγωγή τῶν ἀξιακῶν ἐκείνων μαζῶν, πού προορίζονται νά παράγουν ὑπεραξία (ἥ, ἔξεταζόμενες ώς πρός τό ὑλικό περιεχόμενό τους, θά πει ὑπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων πού προορίζονται γιά τήν ἀναπαραγωγή) — δηλαδή ἀναπαραγωγή σέ πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, πράγμα πού είναι τό ἕδιο μέ τήν ὑπερπαραγωγή γενικά.

Προσδιορισμένη, ἀκριβέστερα αὐτή ἥ διατύπωση, δέν σημαίνει τίποτα ἄλλο παρά μόνο ὅτι παράγεται πάρα πολύ μέ σκοπό τόν πλουτισμό ἥ ὅτι ἐνα πολύ μεγάλο μέρος τοῦ προιόντος προορίζεται ὅχι γιά νά φαγωθεῖ σάν εἰσόδημα, ἀλλά γιά νά φτιάξει περισσότερο χρῆμα (γιά νά συσσωρευθεῖ), ὅχι γιά νά ίκανοποιήσει τίς ἀτομικές ἀνάγκες τοῦ κατόχου του, ἀλλά γιά νά τοῦ προμηθεύσει τόν ἀφηρημένο κοινωνικό πλούτο, τό χρῆμα, καί γιά νά τοῦ δόσει περισσότερη ἔξουσία πάνω σέ ξένη

έργασία, περισσότερο κεφάλαιο — ή γιά νά μεγαλώσει αύτή τήν ἔξουσία. Αύτό λέγεται ἀπό τή μιά πλευρά. (‘Ο Ριχάρντο τό ἀρνεῖται*). Και ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, πῶς ἔξηγεῖται ή ὑπερπαραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων; Μέ τό ὅτι ή παραγωγή δέν ἔχει ἀρκετή ποικιλία, ὅτι ὄρισμένα ἀντικείμενα τῆς κατανάλωσης δέν ἔχουν παραχθεῖ σέ ἀρκετές ποσότητες. ‘Οτι ἐδῶ εἶναι φανερό πώς δέν μπορεῖ νά πρόκειται γιά τή βιομηχανική κατανάλωση, ἐπειδή ὁ ἔργοστασιάρχης, πού ἔχει ύπερπαραγάγει λινό ύφασμα, αὐξάνει ἔτσι κατ’ ἀνάγκην τή ζήτηση νήματος, μηχανῶν, ἔργασίας κλπ. ἀπό μέρους του. Πρόκειται λοιπόν γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. Ἐχει παραχθεῖ πάρα πολύ λινό ύφασμα, ἐνῶ μπορεῖ νά ἔχουν παραχθεῖ πολύ λίγα πορτοκάλια. Προηγούμενα ἀρνοῦνταν τό χρῆμα, γιά νά παρουσιάσουν σάν μή ύπάρχοντα τόν χωρισμό ἀνάμεσα στήν ἀγορά και στήν πούληση. Ἐδῶ ἀρνοῦνται τό κεφάλαιο, γιά νά μετατρέψουν τούς καπιταλιστές σέ ἀνθρώπους πού πραγματοποιούν τήν ἀπλή πράξη Ε-Χ-Ε και πού παράγουν γιά τήν ἀτομική κατανάλωση και ὅχι σάν καπιταλιστές μέ σκοπό τόν πλουτισμό, μέ σκοπό νά ξαναμετατρέψουν ἐν μέρει σέ κεφάλαιο τήν ύπεραξία. Ή φράση ὅμως ὅτι ύπάρχει πάρα πολύ κεφάλαιο δέν σημαίνει τίποτα ἄλλο ἀπό τό ὅτι κάτω ἀπό τίς δοσμένες συνθήκες τρώγεται και μπορεῖ νά τρώγεται πολύ λίγο ἀπ’ αύτό μέ τή μορφή τοῦ εἰσοδήματος. (Sismondi)¹⁹⁷¹. Γιατί λοιπόν ὁ παραγωγός λινού ύφασματος ἀπαιτεῖ ἀπό τόν σιτοπαραγωγό νά καταναλώνει περισσότερο λινό ύφασμα ή γιατί ὁ σιτοπαραγωγός ἀπαιτεῖ ἀπό τόν παραγωγό λινοῦ ύφασματος νά καταναλώνει περισσότερο σιτάρι; Γιατί ὁ ἴδιος ὁ παραγωγός λινοῦ ύφασματος δέν πραγματοποιεῖ ἔνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰσοδήματος (τῆς ύπεραξίας) του σέ λινό ύφασμα και ὁ σιτοπαραγωγός σέ σιτάρι; Γιά τόν καθέναν ἀπ’ αὐτούς ξεχωριστά παραδέχονται ὅτι σ’ αύτό στέκει ἐμπόδιο ή ἀνάγκη τους νά κεφαλαιοποιούν (πέρα ἀπό τό ὄριο τῶν ἀναγκῶν τους). Δέν τό παραδέχονται ὅμως γιά ὅλους μαζί παρμένους.

(Κάνουμε ἐδῶ ὄλότελα ἀφαίρεση ἀπό τό στοιχείο τῶν κρίσεων, στοιχείο πού προκύπτει ἀπό τό γεγονός ὅτι τά ἐμπορεύματα ἀναπαράγονται πιό φτηνά ἀπ’ ὅ,τι είχαν παραχθεῖ. Ἐτσι ἔξηγεῖται ή ύποτιμηση τῶν ἐμπορευμάτων πού δρίσκονται στήν ἀγορά).

“Ολες οι ἀντιφάσεις τῆς ἀστικής παραγωγῆς ξεσπούν συλλογικά στίς γενικές κρίσεις τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, στίς ιδιαίτερες κρίσεις

* Βλέπε σέ τούτο τόν τόμο, σελ. 578-579.

(ἰδιαιτερεςώς πρός τό περιεχόμενο καὶ τήν ἔκτασή τους) ξεσποῦν μόνο σκόρπιες, μεμονωμένες, μονόπλευρες.

Εἰδικά ἡ ὑπερπαραγωγὴ ἔχει σάν ὄρο τὸν γενικό νόμο παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, νά παράγει δηλαδή ἀνάλογα μέ τὸν βαθμό ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων (δηλαδή ἀνάλογα μέ τή δυνατότητα πού προσφέρεται μέ μιά δοσμένη μάζα κεφαλαίου νά ἐκμεταλλεύεται μιάν ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη μάζα ἐργασίας), χωρίς νά παίρνονται ὑπόψη τά ὑπάρχοντα ὄρια τῆς ἀγορᾶς ἢ οἱ ἀνάγκες, τήν κάλυψη, τῶν ὅποιων μποροῦν νά πληρώσουν οἱ καταναλωτές. Αὐτό μάλιστα σέ συνθήκες σταθερῆς διεύρυνσης τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ τῆς συσσώρευσης, καὶ σταθερῆς ἐπομένως ἐπαναμετατροπῆς εἰσοδήματος σέ κεφάλαιο, ἐνῷ [726], ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἢ μάζα τῶν παραγωγῶν ἐξακολουθεῖ νά περιορίζεται στό μέσο ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν καί, σύμφωνα μέ τούς ὄρους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ὀφείλει νά παραμείνει περιορισμένη.

[15. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ρικάρντο
γιά τά διάφορα εἴδη τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου
καὶ γιά τίς οἰκονομικές συνέπειες τῆς συσσώρευσης]

Στό κεφ. VIII «Γιά τούς φόρους» ὁ Ρικάρντο λέει:

«Οταν ἡ ἐτήσια παραγωγή μιᾶς χώρας ξεπερνᾷ τήν ἐτήσια κατανάλωσή της, τότε λένε γι' αὐτήν ὅτι αὔξανει τό κεφάλαιό της. Όταν ἡ ἐτήσια κατανάλωσή της δέν μπορεῖ νά ἀντικατασταίνεται τουλάχιστον ἀπό τήν ἐτήσια παραγωγή της, τότε λένε ὅτι μειώνεται τό κεφάλαιό της. Γι' αὐτό τό κεφάλαιο μπορεῖ ν' αὔξανει μέ μιά αὐξημένη παραγωγή ἢ μέ μιά μειωμένη μή παραγωγική κατανάλωση» (σελ. 162, 163).

Μέ τόν ὄρο «μή παραγωγική κατανάλωση» ὁ Ρικάρντο ἐννοεῖ ἐδῶ, ὅπως ἔξαλλου τό λέει στήν ὑποσημείωση γιά τήν πιό πάνω φράση, (ὑποσημείωση στή σελ. 163), τήν κατανάλωση ἀπό μή παραγωγικούς ἐργάτες, «ἀπό τέτιους πού δέν παράγουν μιάν ἄλλη ἀξία». Ἐπομένως, μέ τήν αὔξηση τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς ἐννοεῖται ἡ αὔξηση τῆς ἐτήσιας παραγωγικῆς κατανάλωσης. Αὐτή, ἡ τελευταία μπορεῖ νά αὔξανει εἴτε μέ τή δική τῆς ἀμεση αὔξηση μέ ἀμετάβλητη ἢ ἀκόμα καί μέ αὔξανόμενη μή βιομηχανική κατανάλωση, ἢ καί μέ μείωση τῆς μή παραγωγικῆς κατανάλωσης.

“Οταν λέμε», άναφέρεται στήν ίδια ύποσημείωση, «ὅτι ἔξοικονομεῖται εἰσόδημα καὶ προστίθεται στὸ κεφάλαιο, τότε ἐννοοῦμε ὅτι τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος, γιά τό ὅποι λένε ὅτι προστέθηκε στὸ κεφάλαιο, καταναλώνεται ἀπό παραγωγικούς καὶ ὅχι ἀπό μή παραγωγικούς ἐργάτες».

“Ἐχω δείξει* ὅτι ἡ μετατροπή εἰσοδήματος σὲ κεφάλαιο δέν ἔχει καθόλου τήν ίδια σημασία μέ τή μετατροπή εἰσοδήματος σὲ μεταβλητό κεφάλαιο ἡ μέ τήν τοποθέτησή του σέ μισθό ἐργασίας. Αὐτή είναι ὅμως ἡ γνώμη τοῦ Ρικάρντο. Στήν ίδια ύποσημείωση ὁ Ρικάρντο λέει:

«Ἄν ἡ τιμή τῆς ἐργασίας ἀνέβαινε τόσο πολύ, ὥστε παρά τήν προσαύξηση, τοῦ κεφαλαίου νά μή μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ περισσότερη ἐργασία, τότε θά ἔλεγα, ὅτι μιά τέτια προσαύξηση τοῦ κεφαλαίου καταναλώνεται μή παραγωγικά».

Ἐπομένως, αὐτό πού κάνει τήν κατανάλωση αὐτή «παραγωγική» δέν είναι ἡ κατανάλωση τοῦ εἰσοδήματος ἀπό παραγωγικούς ἐργάτες, ἀλλά ἡ κατανάλωση ἀπό ἐργάτες πού παράγουν μιάν ὑπεραξία. Ἄρα, τό κεφάλαιο αὐξάνει μόνο, ὅταν ἔξουσιάζει περισσότερη ἐργασία.

Κεφ. VII «Γιά τό ἔξωτερικό ἐμπόριο».

«Ὑπάρχουν δυό δρόμοι ἀπό τούς δποίους μπορεῖ νά συσσωρευτεῖ κεφάλαιο. μπορεῖ νά γίνει οίκονομία, λόγω αὐξημένου εἰσοδήματος ἡ λόγω μειωμένης κατανάλωσης. Ἄν τό κέρδος μου ἀνέβει ἀπό 1.000 σέ 1.200 λ., ἐνώ τά ἔξοδά μου ἔξακολουθοῦν νά παραμένουν τά ίδια, τότε κάθε χρόνο θά συσσωρεύω 200 λ. περισσότερες ἀπό πρίν. Ὁταν ἔξοικονομῶ 200 λ. ἀπό τά ἔξοδά μου, ἐνώ τό κέρδος μου ἔξακολουθεῖ νά παραμένει τό ίδιο, τότε πετυχαίνεται τό ίδιο ἀποτέλεσμα, κάθε χρόνο θά προσθέτονται 200 λ. στό κεφάλαιό μου» (σελ. 135).

«Ἄν μέ τή χρησιμοποίηση μηχανών πέσει γενικά κατά 20% ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, γιά τά ὅποια ξοδεύεται τό εἰσόδημα, τότε μοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νά κάνω οίκονομία μέ τό ίδιο ἀποτέλεσμα πού θά είχε ἡ αὐξηση κατά 20% τοῦ εἰσοδήματος μου. Στή μιά περίπτωση ὅμως μένει ἀμετάβλητο τό ποσοστό τοῦ κέρδους, στήν ἄλλη περίπτωση τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἀνεβαίνει κατά 20%. — Ἄν μέ τήν εἰσαγωγή φτηνότερων ξένων ἐμπορευμάτων μπορώ νά κάνω οίκονομία 20% στά ἔξοδά μου, τότε τό ἀποτέλεσμα θά είναι τό ίδιο μέ τήν περίπτωση ὅπου οι μηχανές θά μείωναν τό κόστος τῆς παραγωγῆς τους, τό κέρδος ὅμως δέν θά ἀνέβει» (σελ. 136).

(Δηλ. δέν θά ἀνέβαινε, ἀν τά φτηνότερα ἐμπορεύματα δέν θά ἐμπαιναν οὔτε στό μεταβλητό οὔτε στό σταθερό κεφάλαιο).

* Βλέπε σέ τούτο τόν τόμο, σελ. 548-573.

Ἐπομένως μέ αμετάβλητη τή δαπάνη εἰσοδήματος, συσσώρευση μπορεῖ νά γίνει, ἃν ἀνέβει τό ποσοστό τοῦ κέρδους {ὅμως ή συσσώρευση δέν ἔχαρτιέται μόνο ἀπό τό ὑψος, ἀλλά καί ἀπό τή μάζα τοῦ κέρδους}. Μέ αμετάβλητο τό ποσοστό τοῦ κέρδους, συσσώρευση μπορεῖ νά γίνει, ἃν μειωθοῦν τά ἔξοδα, γιά τά όποια ὅμως ὁ Ρικάρντο παραδέχεται ἐδῶ ὅτι μποροῦν νά μειωθοῦν ἃν φτηνήνουν (ἔχαιτίας τῆς χρησιμοποίησης μηχανῶν η ἔχαιτίας τοῦ ἔξωτερικοῦ ἐμπορίου) «τά ἐμπορεύματα γιά τά όποια ξοδεύεται τό εἰσόδημα».

Κεφ. XX «Ἄξια καί πλούτος, οἱ διαφορετικές ἴδιότητές τους».

«Ο πλούτος» (μέ τόν πλούτο ὁ Ρικάρντο ἐννοεῖ τίς ἀξίες χρήσης) «μιάς χώρας μπορεῖ νά αὐξηθεῖ μέ δυό τρόπους. Μπορεῖ νά αὐξηθεῖ μέ τό ὅτι ἔνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰσοδήματος χρησιμοποιεῖται γιά τή συντήρηση παραγωγικῆς ἐργασίας, πράγμα πού δέν θά αὐξήσει μόνο τήν ποσότητα, ἀλλά καί τήν ἀξία τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ πάλι μπορεῖ νά μεγαλώσει χωρίς τήν ἀπασχόληση μᾶς πρόσθετης ποσότητας ἐργασίας, μέ τό ὅτι η ἴδια ποσότητα χρησιμοποιεῖται παραγωγικότερα, πράγμα πού μπορεῖ νά αὐξήσει τήν ἀφθονία, ὅχι ὅμως καί τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων.

Στήν πρώτη περίπτωση μιά χώρα δέν θά γίνει μόνο πλούσια, ἀλλά θά αὐξηθεῖ καί η ἀξία τοῦ πλούτου της. Μέ τίς οἰκονομίες θά γίνει πλούσια, μέ τό ὅτι περιορίζει τά ἔξοδά της γιά εἰδη πολυτελείας καί ἀπόλαυσης καί τίς οἰκονομίες αὐτές τίς χρησιμοποιεῖ γιά τήν ἀναπαραγωγή.

[727] Στή δεύτερη περίπτωση δέν χρειάζονται νά ύπάρχουν οὔτε μειωμένα ἔξοδα γιά εἰδη πολυτελείας καί ἀπόλαυσης, οὔτε αὐξημένη ποσότητα ἀπασχολούμενης παραγωγικῆς ἐργασίας, ἀλλά μέ τήν ἴδια ἐργασία θά παράγονται περισσότερα. Ο πλούτος θά αὐξηθεῖ, ὅχι ὅμως η ἀξία. Ἀπ' αὐτά τά δύο εἰδη τῆς αὐξησης τοῦ πλούτου πρέπει νά προτιμέται τό δεύτερο, ἐπειδή ἀποδίδει τό ἴδιο ἀποτέλεσμα χωρίς τή στέρηση η τή μείωση ἀπολαύσεων, οἱ όποιες συνοδεύουν ἀπαραίτητα τό πρώτο εἶδος. Κεφάλαιο είναι τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ πλούτου μᾶς χώρας, πού χρησιμοποιεῖται, παίρνοντας ύπόψη τή μελλοντική παραγωγή καί πού μπορεῖ νά αὐξηθεῖ μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως καί ὁ πλούτος. «Ἐνα συμπληρωματικό κεφάλαιο θά είναι ἔξισου ἀποτελεσματικό γιά τήν παραγωγή μελλοντικοῦ πλούτου, ἀδιάφορο ἃν προέρχεται τώρα ἀπό βελτιώσεις τῆς τεχνικῆς καί τῶν μηχανῶν η ἀπό τή χρησιμοποίηση περισσότερου εἰσοδήματος γιά τήν ἀναπαραγωγή, ἐπειδή ὁ πλούτος ἔχαρτιέται πάντα ἀπό τήν ποσότητα τῶν παραγμένων ἀγαθῶν, χωρίς νά παίρνεται ύπόψη η εύκολία μέ τήν όποια ἔχουν ἵσως ἀγοραστεῖ τά ἐργαλεία πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν παραγωγή. Μιά καθορισμένη ποσότητα ρουχισμοῦ καί μέσων διατροφῆς θά συντηρεῖ καί θά ἀπασχολεῖ τόν ἴδιο ἀριθμό ἀνθρώπων καί γι' αὐτό θά ἀπαιτεῖ τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας, ἀδιάφορο ἃν ἔχουν παραχθεῖ μέ τήν ἐργασία 100 η 200 ἀνθρώπων. Θά ἔχει ὅμως διπλάσια ἀξία, ἃν κατά τήν παραγωγή τους είχαν ἀπασχοληθεῖ 200 ἀνθρωποι» (σελ. 327, 328).

· Η πρώτη τοποθέτηση ἀπό μέρους τοῦ Ριχάρντο ἔλεγε:

· Η συσσώρευση μεγαλώνει μέ αμετάβλητα τά ἔξοδα, ὅταν αὐξάνει τό ποσοστό τοῦ χέρδους,

· ἦ, στήν περίπτωση πού μένει ἀμετάβλητο τό ποσοστό τοῦ χέρδους, ὅταν μειώνονται τά ἔξοδα (σέ ἀξία), ἐπειδή φτηναίνουν τά ἐμπορεύματα, μέ τά ὅποια τρώγεται τό εἰσόδημα.

· Ο Ριχάρντο διατυπώνει τώρα μιάν ἄλλη ἀντίθεση.

· Η συσσώρευση μεγαλώνει, τό κεφάλαιο συσσωρεύεται σέ μάζα καὶ σέ ἀξία, ὅταν ἔνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰσοδήματος ἀφαιρεῖται ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση καὶ διατίθεται γιά τήν παραγωγική κατανάλωση, ὅταν μέ τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος πού ἔξοικονομήθηκε μ' αὐτό τόν τρόπο τίθεται σέ κίνηση περισσότερη παραγωγική ἐργασία. Στήν περίπτωση αὐτή ἔχουμε συσσώρευση χάρη στίς οίκονομές.

· Η μένουν ἀμετάβλητα τά ἔξοδα καὶ δέν χρησιμοποιεῖται περισσότερη παραγωγική ἐργασία. · Η ἴδια ἐργασία ὅμως παράγει περισσότερα, μεγαλώνει ἡ παραγωγική της δύναμη. Τά στοιχεία ἀπό τά ὅποια ἀποτελεῖται τό παραγωγικό κεφάλαιο: πρώτες ὕλες, μηχανές κλπ. {προηγούμενα ἡταν τά ἐμπορεύματα γιά τά ὅποια ξοδεύεται τό εἰσόδημα, τώρα είναι τά ἐμπορεύματα πού χρησιμοποιούνται σάν ἐργαλεία στήν παραγωγή} χρησιμοποιούνται μέ τήν ἴδια ἐργασία πιό μαζικά, πιό καλά καὶ γι' αὐτό ἡ παραγωγή γίνεται πιό φτηνά. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ συσσώρευση δέν ἔχαρτιέται οὔτε ἀπό τό ὅτι ἀνεβαίνει τό ποσοστό τοῦ χέρδους, οὔτε ἀπό τό ὅτι μεγάλο μέρος τοῦ εἰσοδήματος χάρη στίς οίκονομίες μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, οὔτε ἀπό τό ὅτι μικρό μόνο μέρος τοῦ εἰσοδήματος ξοδεύεται μή παραγωγικά, ἐπειδή φτηναίναν τά ἐμπορεύματα στά ὅποια δαπανιέται τό εἰσόδημα. · Εξαρτιέται ἐδῶ ἀπό τό ὅτι ἡ ἐργασία γίνεται παραγωγικότερη, στίς σφαίρες ἐκείνες πού παράγουν τά στοιχεία τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου, ἀπό τό ὅτι λοιπόν φτηναίνουν τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στό προτσές παραγωγής σάν πρώτες ὕλες, ἐργαλεία κλπ.

· Αν ἔχει ἀναπτυχθεὶ ἡ παραγωγική δύναμη, τής ἐργασίας χάρη στήν μεγαλύτερη παραγωγή πάγιου κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, τότε θά αυξηθεὶ ὅχι μόνο ἡ μάζα, ἀλλά καὶ ἡ ἀξία τής ἀναπαραγωγῆς, ἐπειδή ἔνα μέρος τής ἀξίας τοῦ πάγιου κεφαλαίου μπαίνει στήν ἐτήσια ἀναπαραγωγή. Λύτο μπορεῖ νά συμβεί ταυτόχρονα μέ τήν αὐξηση τοῦ πληθυσμού καὶ μέ τήν ἄνοδο τοῦ χρησιμοποιούμενου ἀριθμοῦ ἐργατών, παρ' ὅλον ὅτι σχετικά ὁ ἀριθμός τους μειώνεται σταθερά, σέ σύγκριση μέ τό σταθερό κεφάλαιο πού τους θέτει σέ κίνηση. · Εποιη σημειώνεται αὐξηση ὅχι μονάχα τοῦ πλούτου, ἀλλά καὶ

τῆς ἀξίας καὶ τίθεται σέ κίνηση μεγαλύτερη μάζα ζωντανῆς ἐργασίας, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἐργασία ἔγινε παραγωγικότερη καὶ ἔχει μειωθεῖ ἡ μάζα τῆς ἐργασίας σέ σχέση μέ τή μάζα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων. Τέλος, καὶ μέ ἀμετάβλητη τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, μποροῦν τό μεταβλητό καὶ τό σταθερό κεφάλαιο νά αὐξάνουν σύμμετρα μέ τή φυσική ἐτήσια αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ σ' αὐτήν, ἀκόμα τήν περίπτωση τό κεφάλαιο συσσωρεύεται καὶ σάν μάζα καὶ σάν ἀξία. "Ολα αὐτά τά τελευταῖα τά παραμελεῖ ὁ Ρικάρντο.

Στό ᾥδιο κεφάλαιο ὁ Ρικάρντο λέει:

«Ἡ ἐργασία ἐνός ἑκατομμυρίου ἀνθρώπων στίς μανουφακτούρες θά παράγει πάντα τήν ᾥδια ἀξία, δέν θά παράγει ὅμως πάντα τόν ᾥδιο πλοῦτο.»

(Αὐτό εἶναι πολύ λαθεμένο. Ἡ ἀξία τοῦ προιόντος τοῦ ἐνός ἑκατομμυρίου ἀνθρώπων δέν ἔξαρτιέται μόνο ἀπό τήν ἐργασία τους, ἀλλά καὶ ἀπό τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου μέ τό ὅποιο ἐργάζονται. Ἐπομένως, ἡ ἀξία τοῦ προιόντος θά εἶναι πολύ διαφορετική, ἀνάλογα μέ τή μάζα τῶν παραγμένων ἥδη παραγωγικῶν δυνάμεων μέ τίς ὅποιες ἐργάζονται).

«Μέ τήν ἐφεύρεση μηχανῶν, μέ τήν ἄνοδο τῆς ἐπιδεξιότητας, μέ τόν καλύτερο καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἡ μέ τήν ἀνακάλυψη νέων ἀγορῶν, στίς ὅποιες μποροῦν νά διεξάγονται ἐπωφελέστερες πράξεις ἀνταλλαγῆς, μποροῦν ἓνα ἑκατομμύριο ἀνθρωποι στίς συνθήκες ἐνός καθορισμένου ἐπιπέδου ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας νά παράγουν τόν διπλάσιο ἡ τριπλάσιο ὅγχο πλούτου, τή διπλάσια ἡ τριπλάσια ποσότητα ζωτικῆς σημασίας εἰδῶν, ἀνέσεων καὶ διασκεδάσεων σέ σύγκριση, μέ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας. Γιά τόν λόγο αὐτό ὅμως δέν θά προσθέσουν τίποτα στήν ἀξία»,

(καὶ ὅμως θά προσθέσουν, γιατί στή νέα ἀναπαραγωγή μπαίνει [728] ἡ παρωχημένη τους ἐργασία σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό),

«γιατί κάθε πράγμα ἀνεβαίνει ἡ πέφτει σέ ἀξία ἀνάλογα μέ τήν εύκολία ἡ τή δυσκολία τῆς παραγωγῆς του ἡ, μ' ἄλλα λόγια, ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή του».

(Τό κάθε ἓνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα μπορεῖ νά φτηναίνει, ἡ συνολική ὅμως ποσότητα τῆς αὐξημένης μάζας ἐμπορευμάτων θά ἀνέβει σέ ἀξία).

«Ἄς ύποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργασία ἐνός ὄρισμένου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων παράγει μέ ἓνα καθορισμένο κεφάλαιο 1.000 ζευγάρια κάλτσες καὶ ὅτι μέ βελτιώσεις τῶν μηχανῶν ὁ ᾥδιος ἀριθμός ἀνθρώπων μπορεῖ νά παράγει 2.000 ζευγάρια ἡ ὥπως πρίν 1.000 ζευγάρια καὶ ἐπιπρόσθετα νά φτιάχνει 500 κατέλα, τότε ἡ

ἀξία τῶν 2.000 ζευγαριῶν κάλτσες [ἢ τῶν 1.000 ζευγαριῶν κάλτσες] καὶ τῶν 500 καπέλων δέν θά εἶναι οὔτε μεγαλύτερη οὔτε μικρότερη ἀπό τὴν ἀξία πού εἶχαν τά 1.000 ζευγάρια κάλτσες πρίν ἀπό τὴν εἰσαγωγή μηχανῶν, γιατί εἶναι τό προϊόν τῆς ἴδιας ποσότητας ἐργασίας».

(*Notabene**, αὐτό γίνεται ἂν οἱ μηχανές πού ἔχουν νεοεισαχθεῖ δέν κοστίζουν τίποτα).

«Ἡ ἀξία τῆς συνολικῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων ὅμως θά εἶναι παρ' ὅλα αὐτά μικρότερη, ἐπειδὴ παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀξία τῆς μεγαλύτερης μάζας πού ἔχει παραχθεῖ σάν ἀποτέλεσμα τῆς βελτίωσης θά εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια μέ τὴν ἀξία τῆς μικρότερης ποσότητας πού θά εἶχε παραχθεῖ χωρίς βελτιώσεις, ὥστόσο θά ἀσκηθεῖ ἐπίδραση καὶ στά ἐμπορεύματα ἐκεῖνα πού δέν ἔχουν ἀκόμα καταναλωθεῖ καὶ πού ἔχουν παραχθεῖ πρίν ἀπό τίς βελτιώσεις. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐλαττώνεται, ἐφόσον δηλαδὴ ἔνα πρός ἔνα πέφτουν ὡς τὸ ἐπίπεδο τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ μέ ὅλα τά προτερήματα τῶν βελτιώσεων, καὶ ἡ κοινωνία, παρά τὴν αὐξημένη ποσότητα ἐμπορευμάτων, παρά τὸν αὐξημένο πλοῦτο τῆς καὶ τά αὐξημένα μέσα ἀπόλαυστης, θά κατέχει ἔνα μικρότερο ποσό σέ ἀξία. Μέ τή διαρκῶς ἀνερχόμενη εύκολία τῆς παραγωγῆς ἐλαττώνεται διαρκῶς ἡ ἀξία διάφορων ἐμπορευμάτων πού εἶχαν κιόλας παραχθεῖ προηγούμενα, παρ' ὅλον ὅτι μέ τὸν τρόπο αὐτό αὐξάνουμε ὅχι μόνο τὸν ἑθνικό πλοῦτο, ἀλλά καὶ τή δύναμη γιά μελλοντική παραγωγή» (σελ. 320-322).

Ο Ρικάρντο μιλάει ἐδῶ γιά τὴν ὑποτίμηση, τὴν ὁποία προκαλεῖ, ἐπιφέρει μιά προοδευτική ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης, γιά τά ἐμπορεύματα τά ὁποῖα ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό δυσμενέστερους ὄρους, ἀδιάφορο ἂν τώρα βρίσκονται ἀκόμα στὴν ἀγορά ἡ ἂν μετέχουν σάν κεφάλαιο ἐνεργά στό προτσές παραγωγῆς. Ἀπ' αὐτό ὅμως μέ κανένα τρόπο δέν ἔπεται ὅτι «θά ἐλαττωθεῖ ἡ ἀξία τῆς συνολικῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων», παρ' ὅλον ὅτι θά μειωθεῖ ἡ ἀξία ἐνός μέρους αὐτῆς τῆς μάζας. Τό ἀποτέλεσμα αὐτό προκαλεῖται: 1) ἂν ἡ ἀξία τῶν νεοπροσθεμένων μηχανῶν καὶ ἐμπορευμάτων λόγω τῶν βελτιώσεων εἶναι μικρότερη ἀπό τὴν ὑποτίμηση τῶν ἐμπορευμάτων τοῦ ἴδιου εἴδους πού ὑπῆρχαν ἀπό προηγούμενα, 2) ἂν δέν παρθεῖ ὑπόψη ὅτι μέ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πληθαίνουν διαρκῶς καὶ οἱ σφαίρες παραγωγῆς, ἐπομένως ἀνοίγει ὁ δρόμος γιά τοποθετήσεις κεφαλαίων πού προηγούμενα δέν ὑπῆρχαν καθόλου. Στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης ἡ παραγωγή δέν φτηναίνει μόνο, ἀλλά καὶ διαφοροποιεῖται.

Κεφ. IX «Φόροι στά ἀκατέργαστα προϊόντα».

* Ἀς σημειωθεῖ ὅτι.

«Σχετικά μέ τήν τρίτη ἀντίρρηση ἐνάντια στούς φόρους σέ ἀκατέργαστα προιόντα, ὅτι δηλαδή ὁ αὐξανόμενος μισθός καί τό κέρδος πού πέφτει ἀποθαρρύνουν τή συσσώρευση καί ὅτι ἐπιδροῦν μέ τόν ἴδιο τρόπο ὥπως καί ἡ φυσική ἀφορία τῆς γῆς, σέ ἓνα ἄλλο σημεῖο αὐτῆς τῆς ἐργασίας προσπάθησα νά δείξω ὅτι οἰκονομίες μπορεῖ νά γίνονται ἔξισου ἀποτελεσματικά καί στά ἔξοδα καί στήν παραγωγή — καθώς καί μέ μά ὑποχώρηση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, καί μέ μάν ἄνοδο τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Μέ τήν αὐξηση τοῦ κέρδους μου ἀπό 1.000 σέ 1.200 λ., ἐνώ οἱ τιμές μένουν ἀμετάβλητες, ἔχει μεγαλώσει ἡ ἵχανότητά μου νά αὐξήσω τό κεφάλαιο μέ τίς οἰκονομίες, δέν ἔχει ώστόσο μεγαλώσει στόν βαθμό πού θά γινόταν, ἂν τό κέρδος μου παράμενε ἀμετάβλητο καί οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων θά εἶχαν πέσει τόσο, ώστε μέ 800 λ. νά μπορούσα νά ἀγοράσω τόσα ἐμπορεύματα ὥστα ἀγόραζα προηγούμενα μέ 1.000 λ.» (σελ. 183, 184).

“Ολη ἡ ἀξία τοῦ προιόντος (ἡ μάλλον τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ προιόντος πού μοιράζεται ἀνάμεσα στόν καπιταλιστή καί στόν ἐργάτη) μπορεῖ νά ὑποτιμιέται χωρίς τό καθαρό εἰσόδημα νά πέφτει ώς πρός τή μάζα τῆς ἀξίας του. (‘Αναλογικά μπορεῖ μάλιστα ν’ ἀνεβαίνει). Αύτό στό:

Κεφ. XXXII «Οἱ γνῶμες τοῦ Μάλθους γιά τήν πρόσοδο».

“Ολη ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μάλθους εἶναι οἰκοδομημένη πάνω σέ ἓνα ἐπισφαλές θεμέλιο. Προυποθέτει πώς ἔξαιτίας τῆς μείωσης τοῦ ἀκαθάριστου εἰσοδήματος τῆς χώρας πρέπει καί τό καθαρό εἰσόδημα νά γίνει μικρότερο στήν ἴδια ἀναλογία. ‘Ἐνας ἀπό τούς σκοπούς τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἦταν νά δείξει ὅτι μαζί μέ κάθε ὑποχώρηση τῆς πραγματικῆς ἀξίας τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν πέφτουν οἱ μισθοί ἐργασίας καί ἀνεβαίνει τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου, μ’ ἄλλα λόγια ὅτι ἀπό μιά δοσμένη ἐτήσια ἀξία πληρώνεται ἔνα μικρότερο μερίδιο στήν ἐργαζόμενη τάξη, καί ἔνα μεγαλύτερο μέρος πληρώνεται σέ κείνους, τά κεφάλαια τῶν ὅποιων ἀπασχολοῦν τήν τάξη αὐτή. ‘Ἄς ύποθέσουμε ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται σέ μιά συγχεκριμένη μανουφακτούρα εἶναι 1.000 λ., οἱ όποιες πρόκειται νά μοιραστοῦν ἀνάμεσα στόν ἐπιχειρηματία καί στούς ἐργάτες του στήν ἀναλογία: 800 λ. γιά τούς ἐργάτες καί 200 λ. γιά τόν ἐπιχειρηματία. [729]. ‘Ἄν ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων αὐτῶν πέσει στίς 900 λ. καί ἂν ἔξοικονομηθοῦν 100 λ. ἀπό τούς μισθούς ἐργασίας, τότε τό καθαρό εἰσόδημα τοῦ ἐπιχειρηματία δέν θά θιγεῖ μέ κανέναν τρόπο καί μπορεῖ ὕστερα ἀπό τήν ὑποχώρηση τῶν τιμῶν νά πληρώσει, ὥπως καί προηγούμενα, τό ἴδιο ποσό σέ φόρους» (σελ. 511, 512).

Κεφ. V «Γιά τούς μισθούς».

«Παρά τήν τάση τῶν μισθῶν νά συμμορφώνονται μέ τό φυσικό ἐπίπεδό τους, μπορεῖ σέ μιάν ἀνεπτυγμένη κοινωνία οἱ μισθοί νά δρίσκονται γιά ἓνα ἀκαθόριστο χρονικό διάστημα μόνιμα πάνω ἀπ’ αὐτό τό ἐπίπεδο, ἐπειδή ἡ ὥθηση πού προέρχεται ἀπό μιά αὐξηση τοῦ κεφαλαίου γιά μιά νέα ζήτηση ἐργα-

σίας χρειάζεται νά έκδηλωθεί μόνον ἀπό τή στιγμή που μιά νέα αὔξηση τοῦ κεφαλαίου ἐπιδρά μέ τόν ἴδιο τρόπο. "Αν ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου γίνεται βαθμιαία καί πάντα ἔτσι, μπορεῖ ἡ ζήτηση ἐργασίας ν' ἀποτελέσει μιά μόνιμη παρότρυνση γιά τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ» (σελ. 88).

'Από τήν καπιταλιστική σκοπιά ὅλα ἐμφανίζονται ἀνάποδα. 'Η μάζα τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ καί ὁ βαθμός τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας καθορίζουν καί τήν ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου, καί τήν ἀναπαραγωγή τοῦ πληθυσμοῦ. 'Εδῶ ἐμφανίζονται τά πράγματα ἀντίστροφα, ὅτι τό κεφάλαιο εἶναι ἐκεῖνο που καθορίζει τόν πληθυσμό.

Κεφ. IX «Φόροι στά ἀκατέργαστα προϊόντα».

«'Η συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου δημιουργεῖ φυσικά ἐναν αὔξημένο συναγωνισμό ἀνάμεσα σέ κείνους που ἀπασχολοῦν ἐργάτες καί προκαλεῖ μιάν ἀντίστοιχη ἄνοδο τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας» (σελ. 178).

Αὐτό ἔξαρτιέται ἀπό τό σέ ποιά ἀναλογία αὔξανουν τά διάφορα συστατικά τοῦ κεφαλαίου μέ τή συσσώρευσή του. Μπορεῖ τό κεφάλαιο νά συσσωρεύεται καί νά μειώνεται ἀπόλυτα ἡ σχετικά ή ζήτηση ἐργασίας.

Μιά καί, σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Ρικάρντο γιά τήν πρόσοδο, τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔχει μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καί μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τήν τάση νά πέφτει, ἐπειδή ἀνεβαίνει ἡ ἀξία τῶν ζωτικῆς σημασίας ἀγαθῶν ἡ ἐπειδή ἡ γεωργία γίνεται λιγότερο ἀποδοτική, ἡ συσσώρευση ἔχει τήν τάση νά παρακωλύει τή συσσώρευση, καί ὁ νόμος πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους — ἐπειδή σέ σχέση μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας ἡ γεωργία γίνεται λιγότερο παραγωγική — αἰωρεῖται σάν τό πεπρωμένο πάνω ἀπό τήν ἀστική παραγωγή. 'Αντίθετα, ὁ Α. Σμίθ βλέπει σάν κάτι τό εὐχάριστο τή μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Σάν πρότυπο ἔχει τήν 'Ολλανδία. 'Υποχρεώνει, μέ ἔξαίρεση τούς πιό μεγάλους καπιταλιστές, τούς περισσότερους καπιταλιστές νά χρησιμοποιοῦν τό κεφάλαιό τους στή βιομηχανία ἀντί νά ζοῦν ἀπό τούς τόκους. "Ετσι ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἀποτελεῖ κεντρί γιά τήν παραγωγή. Στούς μαθητές τοῦ Ρικάρντο ἡ φρίκη ἀπό τήν ὀλέθρια αὐτή τάση παίρνει τραγικο-κωμικές μορφές.

Θά παραθέσουμε ἐδῶ τά σημεῖα ἀπό τόν Ρικάρντο που ἔχουν σχέση μέ τό θέμα αὐτό.

Κεφ. V «Γιά τούς μαθούς».

«'Η αὔξηση τοῦ κεφαλαίου ἡ τῶν μέσων γιά τήν ἀπασχόληση τῶν ἐργατῶν

συντελεῖται λίγο-πολύ γρήγορα στίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας καί σ' ὅλες τίς περιπτώσεις πρέπει νά ἔχει τοιότητας ἀπό τίς παραγωγικές ίκανότητες τῆς ἐργασίας. Οἱ παραγωγικές ίκανότητες τῆς ἐργασίας εἶναι γενικά πιό μεγάλες, ὅταν ὑπάρχει ἄφθονη γόνιμη γῆ: σέ τέτιες περίοδες ἢ αὔξηση συντελεῖται τόσο γρήγορα, πού δέν μποροῦν νά δρίσκονται ἐργάτες μέ τήν ἴδια ταχύτητα μέ τήν ὁποία αὔξανεται τό κεφάλαιο» (σελ. 92). «Ἐχουν ὑπολογιστεῖ ὅτι κάτω ἀπό εὐνοϊκές συνθῆκες ὁ πληθυσμός μπορεῖ νά διπλασιαστεῖ μέσα σέ 25 χρόνια. Τό κεφάλαιο ὅμως μιᾶς χώρας μπορεῖ κάτω ἀπό τίς τέτιες εὐνοϊκές συνθῆκες νά διπλασιαστεῖ σέ συντομότερο χρονικό διάστημα. Στήν περίπτωση αὐτή σ' ὅλο αὐτό τό χρονικό διάστημα οἱ μισθοί θά ἔχουν μιάν ἀνοδική τάση, ἐπειδή ἡ ζήτηση ἐργασίας θά αὔξανει ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπό τήν προσφορά. Στούς νέους ἐποικισμούς, στούς ὁποίους εἰσάγονται οἱ ἐπιτηδειότητες καί οἱ γνώσεις ἀπό πολύ προχωρημένες στήν ἀνάπτυξή τους χώρες, εἶναι πιθανό τό κεφάλαιο νά ἔχει σ' αὐτούς τήν τάση νά αὔξανει πιό γρήγορα ἀπό τούς ἀνθρώπους, καί ἂν ἡ ἔλλειψη ἐργατῶν δέν καλυφθεῖ ἀπό πυκνότερα κατοικημένες χώρες, τότε ἡ τάση αὐτή θά ἀνεβάσει πολύ σημαντικά τήν τιμή τῆς ἐργασίας. Καί στόν βαθμό πού οἱ χώρες αὐτές ἐποικίζονται καί ἀρχίζει νά καλλιεργεῖται γῆ χειρότερης ποιότητας, .ἀδυνατίζει ἡ τάση αὔξησης τοῦ κεφαλαίου, μιά καί τό περίσσευμα σέ προιόντα πού ἀπομένει ὕστερα ἀπό τόν κορεσμό τῶν ἀναγκῶν τοῦ ὑπάρχοντος πληθυσμοῦ θά πρέπει νά εἶναι ἀντίστοιχο μέ τήν εύκολία πού γίνεται ἡ παραγωγή, δηλ. μέ τόν μικρότερο ἀριθμό τῶν ἀπασχολούμενων στήν παραγωγή ἐργατῶν. Παρ' ὅλο πού, σύμφωνα μέ τά πιό πάνω, εἶναι πιθανό ὅτι κάτω ἀπό τίς πιό εὐνοϊκές συνθῆκες οἱ δυνατότητες τῆς παραγωγῆς εἶναι μεγαλύτερες ἀπό τόν ἀριθμό τοῦ πληθυσμοῦ, ώστόσο αὐτό δέν μπορεῖ νά βαστάξει πολύ. Μιά καί ἡ γῆ εἶναι περιορισμένη ώς πρός τήν ἔκτασή της καί ποικίλη ώς πρός τήν ποιότητά της, τό ποσοστό αὔξησης τῆς παραγωγῆς ὑποχωρεῖ μέ κάθε κεφάλαιο πού τοποθετεῖται πρόσθετα σ' αὐτήν, ἐνῶ οἱ δοσμένες ἀπό τόν πληθυσμό δυνατότητες παραμένουν πάντα ἴδιες» (σελ. 92, 93).

(Αύτό τό τελευταίο εἶναι παπαδίστικη ἐπινόηση. Οἱ δυνατότητες πού δίνονται ἀπό τόν πληθυσμό μειώνονται μέ τίς δυνατότητες τῆς παραγωγῆς).

'Εδώ πρέπει πρώτα νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ρικάρντο ὄμολογεῖ «ὅτι γε συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου... πρέπει σέ ὅλες τίς περιπτώσεις νά ἔχει τοιότητας ἀπό τίς παραγωγικές ίκανότητες τῆς ἐργασίας», ἔτσι πού τό πρωταρχικό (Prius) εἶναι ἡ ἐργασία καί ὥχι τό κεφάλαιο.

'Ακόμα θά ἔπειπε νά ἔχει κανείς, σύμφωνα μέ τόν Ρικάρντο, τή γνώμη ὅτι σέ ἀπό παλιά κατοικημένες περιοχές, σέ διοιμηχανικά ἀναπτυγμένες χώρες ἀπασχολούνται μέ τή γεωργία περισσότεροι ἀνθρώποι ἀπ' ὅ,τι σέ ἀποικίες, ἐνῶ ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀντίστροφη. Γιά τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου προιόντος [730] ἡ 'Αγγλία λ.χ. χρησιμοποιεῖ λιγότερους γεωργοεργάτες ἀπό όποιαδήποτε ἄλλη, νέα ἡ παλιά

χώρα. Είναι ἀλήθεια ὅτι μεγάλο μέρος του μή ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ συμμετέχει ἔμμεσα στήν ἀγροτική παραγωγή. Ἀλλά καὶ αὐτό ἀκόμα δέν γίνεται καθόλου στήν ἵδια ἀναλογία πού γίνεται στίς λιγότερο ἀναπτυγμένες χῶρες, στίς ὅποιες εἶναι μεγαλύτερος ὁ ἄμεσα ἀγροτικός πληθυσμός. "Ας ὑποθέσουμε ὅτι ἀκόμα καὶ στήν Ἀγγλίᾳ τό σιτάρι εἶναι ἀκριβότερο καὶ τά ἔξοδα παραγωγῆς μεγαλύτερα. Χρησιμοποιεῖται περισσότερη παρωχημένη, ἀν καὶ λιγότερη ζωντανή ἐργασία. Ἡ ἀναπαραγωγή ὅμως αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου κοστίζει λιγότερη ἐργασία, ἐξαιτίας τῆς ὑπάρχουσας ἥδη βάσης παραγωγῆς, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀξία του ἀντικατασταίνεται στό προιόν.

Κεφ. VI «Γιά τά κέρδη».

Πρώτα ὅμως ἀκόμα λίγες παρατηρήσεις. Ἡ ὑπεραξία ἐξαρτιέται, ὅπως εἰδαμε, ὅχι μόνο ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά καὶ ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, δηλαδή ἀπό τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Ἡ συσσώρευση ἀπό τήν πλευρά της δέν καθορίζεται — ἄμεσα — ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά ἀπό τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τή συνολική μάζα τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, δηλ. ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, καὶ ὅχι τόσο ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅσο ἀπό τή συνολική μάζα τοῦ κέρδους, ἡ ὅποια, ὅπως εἰδαμε, γιά τό συνολικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας εἶναι ταυτόσημη μέ τή συνολική μάζα τῆς ὑπεραξίας, γιά τά ξεχωριστά κεφάλαια ὅμως στούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς μπορεῖ νά ἀποκλίνει σημαντικά ἀπό τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, ἡ ὅποια ἔχει παραχθεῖ ἀπ' αὐτούς. "Αν ἐξετάσει κανείς τή συσσώρευση τοῦ συνολικοῦ (επι bloc) κεφαλαίου, τότε τό κέρδος εἶναι ἴσο μέ τήν ὑπεραξία καὶ τό ποσοστό τοῦ κέρδους = $\frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{κεφάλαιο}}$ ἢ, ἀκριβέστε-

ρα, ἡ ὑπεραξία ὑπολογισμένη γιά κάθε 100 μονάδες τοῦ κεφαλαίου.

"Αν τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι δοσμένο (σέ %), τότε ἡ συνολική μάζα τοῦ κέρδους ἐξαρτιέται ἀπό τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, ἐπομένως καὶ ἡ συσσώρευση, ἐφόσον καθορίζεται ἀπό τό κέρδος.

"Οταν εἶναι δοσμένο τό συνολικό ποσό τοῦ κεφαλαίου, τότε ἡ συνολική μάζα τοῦ κέρδους ἐξαρτιέται ἀπό τό ὑψος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.

Γι' αὐτό ἔνα μικρό κεφάλαιο μέ ὑψηλό ποσοστό τοῦ κέρδους μπορεῖ νά ἀποφέρει μεγαλύτερο συνολικό κέρδος ἀπό ἔνα μεγαλύτερο κεφάλαιο μέ χαμηλό ποσοστό τοῦ κέρδους.

"Ας τό δοῦμε σ' ἔνα παράδειγμα:

1

Κεφάλαιο	Ποσοστό του κέρδους	Συνολικό κέρδος
100	10	10
$100 \times 2 = 200$	$10 \frac{1}{2} \text{ ή } 5$	10
$100 \times 3 = 300$	$10 \frac{1}{2} \text{ ή } 5$	15
$100 \times 1\frac{1}{2} = 150$	5	$7\frac{1}{2}$

2

100	10	10
$2 \times 100 = 200$	$\frac{10}{2\frac{1}{2}} = 4$	8
$2\frac{1}{2} \times 100 = 250$	4	10
$3 \times 100 = 300$	4	12

3

500	10	50
5.000	1	50
3.000	1	30
10.000	1	100

"Αν είναι ίσοι ό πολλαπλασιαστής του κεφαλαίου και ό διαιρέτης του ποσοστού του κέρδους, αν δηλαδή τό μέγεθος του κεφαλαίου αὐξάνει στήν ίδια αναλογία στήν όποια πέφτει τό ποσοστό του κέρδους, τότε παραμένει άμετάβλητο τό ποσό του συνολικού κέρδους. 100 πρός 10% δίνουν 10 και 2×100 πρός $10\frac{1}{2}$ ή πρός 5% δίνουν έπισης 10. Μ' αλλα λόγια αύτό θά πει πώς: Όταν τό ποσοστό του κέρδους πέφτει στήν ίδια αναλογία, στήν όποια συσσωρεύει (αὐξάνει) τό κεφάλαιο, τότε παραμένει άμετάβλητο τό συνολικό κέρδος.

"Όταν τό ποσοστό του κέρδους πέφτει γρηγορότερα απ' ό, τι αὐξάνει τό κεφάλαιο, τότε μικραίνει τό ποσό του συνολικού κέρδους. 500 πρός 10% δίνουν συνολικό κέρδος 50. "Ομως τό έξαπλάσιο ποσό, 6×500 ή 3.000 πρός $10\frac{1}{10}$ % ή πρός 1% δίνουν μόνο 30.

Τέλος, Όταν τό κεφάλαιο μεγαλώνει γρηγορότερα απ' ό, τι μικραίνει τό ποσοστό του κέρδους, τότε ανεβαίνει τό συνολικό κέρδος, παρ' όλον ότι πέφτει τό ποσοστό του κέρδους. "Ετσι 100 κεφάλαιο πρός 10% κέρδος δίνει συνολικό κέρδος 10. "Ομως 300 (3×100) κεφάλαιο πρός 4% κέρδος (όπου λοιπόν τό ποσοστό του κέρδους έπεσε $2\frac{1}{2}$ φορές) δίνει συνολικό κέρδος 12.

Καὶ τώρα ἂς ξαναγυρίσουμε στίς θέσεις τοῦ Ριχάρντο.

Κεφ. VI «Γιά τά κέρδη».

«Ἐτσι ἡ φυσική τάση τοῦ κέρδους εἶναι νά πέφτει, ἐπειδή μέ τήν προσδεύουσα ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας καὶ αὔξηση τοῦ πλούτου ἡ ἀπαιτούμενη πρόσθετη ποσότητα μέσων συντήρησης μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ μόνο μέ θυσία ὄλοένα καὶ περισσότερης ἔργασίας. Αὐτή ἡ τάση ἡ ἡ λεγόμενη ἔλξη (Gravitaion) τοῦ κέρδους ἀναχαιτίζεται εύτυχῶς συχνά μέ τίς βελτιώσεις τῶν μηχανῶν πού συνδέονται μέ τήν παραγωγή ζωτικῆς σημασίας ἀγαθῶν, καθὼς καὶ μέ ἀνακαλύψεις τῆς γεωπονικῆς ἐπιστήμης πού μᾶς δίνουν τή δύνατότητα ν' ἀπελευθερώνουμε ἓνα μέρος τῆς ἀπαιτούμενης προηγούμενα ποσότητας ἔργασίας καὶ [731] ἔτσι νά κατεβάζουμε τήν τιμή τῶν σημαντικότερων ζωτικῆς σημασίας ἀγαθῶν. Ἡ ἄνοδος ὅμως, τῶν τιμῶν γιά τά ἀπαραίτητα γιά τή ζωή ἀγαθά κατανάλωσης καὶ τῶν μισθῶν ἔχει τά ὄριά της, ἐπειδή, ἀπό τή στιγμή πού οἱ μισθοί... φθάσουν τίς 720 λίρες, δηλαδή τίς συνολικές εἰσπράξεις τοῦ φάρμερ, πρέπει νά σταματήσει ἡ συσσώρευση, ἐπειδή στήν περίπτωση αὐτή κανένα κεφαλαιο δέν μπορεῖ ν' ἀποφέρει ὁποιοδήποτε κέρδος, δέν μπορεῖ νά ύπάρχει ζήτηση γιά παραπέρα ἔργασία, ὁ δέ πληθυσμός ἔχει φθάσει ἔτσι ἀριθμητικά τό ἀνώτατο ὑψος του. Φυσικά, τό ἔξαιρετικά χαμηλό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἔχει πολύ πιό πρίν σταματήσει κάθε συσσώρευση καὶ σχεδόν τό συνολικό προιόν τῆς χώρας, ὕστερα ἀπό τήν πληρωμή τῶν ἔργατών, θά είναι ιδιοκτησία τῶν γαιοκτημόνων καὶ ἐκείνων πού εἰσπράττουν τή δεκάτη, καὶ τούς ἄλλους φόρους» (σελ. 120, 121).

Αὐτό είναι τό ἀστικό «λυκόφως τῶν θεῶν» στήν ἀντίληψη τοῦ Ριχάρντο, ή θεία δίκη.

«Πολύ πρίν τό ἐπίπεδο αὐτό τῶν τιμῶν νά ἔχει γίνει μόνιμο φαινόμενο, δέν ύπάρχει καμά παρότρυνση γιά συσσώρευση, ἐπειδή κανένας δέν συσσωρεύει, παρά μόνο μέ τήν πρόθεση νά τοποθετήσει παραγωγικά τή συσσώρευσή του καὶ... ἐπομένως, δέν μπορεῖ ποτέ νά σημειωθεῖ ἓνα τέτιο ἐπίπεδο τῶν τιμῶν. Καὶ ὁ φάρμερ καὶ ὁ ἔργοστασιάρχης δέν μπορούν νά ζήσουν χωρίς κέρδος, ὅπως καὶ ὁ ἔργατης δέν μπορεῖ νά ζήσει χωρίς μισθό. Τό κίνητρό τους γιά συσσώρευση ἀδυνατίζει μέ κάθε μείωση τοῦ κέρδους καὶ σέ σινέχεια ἔξαφανίζεται ὀλότελα, ὅταν τό κέρδος τους είναι τόσο μηδαμινό, ὥστε νά μήν τούς ἐγγυάται μάν ἀνάλογη ἀποζημίωση γιά τόν κόπο τους καὶ γι' αὐτό πάν διακινδυνεύουν κατ' ἀνάγκην κατά τήν παραγωγική τοποθέτηση τοῦ κεφαλαίου τους» (σελ. 123).

«Ιρέπει νά τονίσω ἀκόμα μιά φορά, ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἔπεφτε πολύ πιό γρήγορα... γιατί μέ τήν ἀξία τοῦ προιόντος, ὅπως τήν ἀνάφερα, κάτω ἀπό τούς προυποτεθειμένους ὄρους θά αὐξηθεῖ σημαντικά τή ἀξία τοῦ κεφαλαίου τοῦ φάρμερ, ἐπειδή ἀποτελείται κατ' ἀνάγκην ἀπό πολλά ἐμπορεύματα, τή τιμή τῶν ὄποιών ἔχει ἀνέβει. Ιροτώ μπορέσει ν' ἀνέβει τή τιμή τοῦ σιταριού ἀπό ¼ σέ 12 λίρες, ή ἀνταλλακτική ἀξία τοῦ κεφαλαίου τοῦ πιθανόν νά διπλασιαστεί καὶ τή ἀξία του θά είναι 6.000 λ. ἀντί 3.000 λ. Ἄν λοιπόν τό κέρδος του φτάνει τίς 180 λ. η 6% τοῦ ἀρχικοῦ του κεφαλαίου, τό ποσοστό τοῦ κέρδους τήν περίοδο

έχειντ, δέν θά είναι πάνω από 3%, αφού 6.000 λ. πρός 3% αποφέρουν 180 λ. και χάτω από αύτους τούς όρους ένας νέος φάρμερ θά μπορούσε νά δράσει στήν άγροτική οικονομία μόνο άν έχει στήν τσέπη του 6.000 λίρες » (σελ. 124).

«Θά ἔπειτε ώστόσο νά ἀναμένουμε ἐπίσης ὅτι αὐξάνει τό συνολικό ποσό τῶν κερδῶν — ἀκόμα και στήν περίπτωστ, όπου τό ποσοστό τοῦ κέρδους τοῦ κεφαλαιου μειώνεται ἐξαιτίας τῆς συμπληρωματικῆς τοποθέτησης κεφαλαίου στή γῆ. Ας ὑποθέσουμε τώρα ὅτι μέ ἐπανειλημμένες συσσωρεύσεις κεφαλαίου 100.000 λ. το ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἔπειτε ἀπό 20% σέ 19%, σέ 18%, σέ 17%, θά ἔδινε ὄγηλαδή, ἐνα ποσοστό πού πέφτει σταθερά, θά ἔπειτε νά ἀναμένεται ὅτι τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους, πού παιρνουν ἔχεινοι οι διαδεχόμενοι ὁ ἔνας τόν ἄλλο κάτοχοι κεφαλαίου, θά ἀνέβαινε διαρκώς, ὅτι θά ἦταν μεγαλύτερο, ὅταν τό κεφάλαιο θά ἀνερχόταν σέ 200.000 λ. τί και ἀκόμα πιό πάνω, ἀντί σέ 100.000 λ. και θά είναι τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους ἀκόμα μεγαλύτερο ὅταν τό κεφάλαιο φτάσει τίς 300.000 λ. και ούτω καθεξῆς, ὅτι ἐπομένως τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους μεγαλώνει ύστερα ἀπό κάθε αὔξηση, τοῦ κεφαλαίου, παρά τό διαρκῶς μειωνόμενο ποσοστό τοῦ κέρδους. Λιγότερο, τί πρόοδος ἰσχύει ώστόσο μόνο γιά ἔνα δρισμένο χρονικό διάστημα. Επει τό 19% τῶν 200.000 λ. είναι μεγαλύτερο ἀπό τό 20% τῶν 100.000 λ., και τό 18% τῶν 300.000 λ. είναι πάλι μεγαλύτερο ἀπό τό 19% τῶν 200.000 λ.. Οταν ὅμως τό κεφάλαιο θά ἔχει αὔξηση πιά σέ ἔνα μεγάλο ποσό και θά ἔχουν πέσει τά κέρδη, τί παραπέρα συσσώρευση μειώνει τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους. Άς ὑποθέσουμε λοιπόν ὅτι τί συσσώρευση θά ἦταν 1.000.000 λ. και τό κέρδος 7%, τότε τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους θά ἔφτανε τίς 70.000 λ.. Άν τώρα στή ἔνα ἔκατομμύριο προσθέτονταν μιά αὔξηση, κεφαλαίου 100.000 λ. και ἀν τό κέρδος ἔπειτε στά 6%, τότε οι κάτοχοι τοῦ κεφαλαίου θά ἔπαιρναν 66.000 λ., ὄγηλ. Ήταν στημειωνόταν πτώση, 4.000 λ., παρ' ὅλον ὅτι τό συνολικό ποσό τοῦ κεφαλαίου θά είχε ἀνέβει ἀπό 1.000.000 λ. σέ 1.100.000 λ.

Ωστόσο ὅσον καιρό ἀκόμα τό κεφάλαιο ἀποφέρει γενικά κέρδος, δέν μπορεῖ νά γίνεται συσσώρευση κεφαλαίου, χωρίς ή συσσώρευση αύτή νά προκαλεῖ ὅχι μόνο μάν αὐξηση τοῦ προιόντος, ἀλλά και μά προσαύξηση σέ ἀξία. Μέ τύ, χρησιμοποιήση, 100.000 λ. πρόσθετου κεφαλαίου κανένα μέρος τοῦ παλιού κεφαλαίου δέν γίνεται λιγότερο παραγωγικό. Τό προιόν τής γῆς και τής ἐργασίας τής χώρας πρέπει νά μεγαλώσει και τή, ἀξία του πρέπει νά ἀνέβει, όχι μόνο λόγω τής ἀξίας ἔχεινο πού προστίθεται στόν προγραμμένο όγκο τής παραγωγῆς, ἀλλά και λόγω τής νέας ἀξίας πού προσάπτει στό συνολικό προιόν τή, αὔξημένη, ὀυσκολία τής παραγωγῆς τοῦ τελευταίου μέρους του. Άπο τύ, στιγμή, ὅμως πού τή συσσώρευση, τοῦ κεφαλαίου γίνει πολύ μεγάλη, τό προιόν, παρά τήν ἀνεβασμένη, αύτή, ἀξία, μοιράζεται ἐτσι ώστε μιά μικρότερη, ἀπό πρίν ἀξία ν' ἀναλογεῖ στό κέρδος, ἐνώ ἀνεβαίνει τό μέρος πού ἀναλογεῖ στήν πρόσθιο και στόν μισθό» (σελ. 124-126).

«Ιαρ' ὅλον ὅτι παράγεται μιά μεγαλύτερη, ἀξία, οι παραγωγοί καταναλώνουν ἔνα μεγαλύτερο μερίδιο ἀπό τήν ἀξία ἔχειν, πού ἀπομένει ύστερα ἀπό τήν πληρωμή, τής προσόδου, και αύτό — και μόνον αύτό — είναι ἔχεινο πού καθορίζει τό κέρδον. Οσον καιρό τή, γῆ, ἀποφέρει πλούσια ἔσοδα, μπορούν ν' ἀνεβαίνουν πρωτωρινά οι μισθοί και οι παραγωγοί νά καταναλώνουν περιστότερα ἀπό τό

συνηθισμένο τους μερίδιο. Ἡ παρότρυνση, ὅμως γιά τήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πού δίνεται μέ τόν τρόπο αὐτό, θά συμπιέσει ταχύτατα τούς ἐργάτες στή συνηθισμένη τους κατανάλωση. Ἀπό τή στιγμή, ὅμως πού τραβιούνται στήν καλλιέργεια κακής ποιότητας χορμάτια γῆς, ἡ, ἀπό τή στιγμή, πού στήν παλιά γῆ, ξοδεύεται περισσότερο κεφάλαιο καί περισσότερη, ἐργασία μέ μικρότερο ἔσοδο, πρέπει τό ἀποτέλεσμα νά είναι μόνιμο» (σελ. 127).

[732] «Ἐπομένως, οἱ συνέπειες τῆς συστώρευσης θά είναι διαφορετικές σέ διάφορες χῶρες καί θά ἔξαρτιώνται χυρίως ἀπό τήν εὐφορία τῆς γῆς. Ὁσο ἐκτεταμένη, κι ἂν είναι μιά χώρα, στήν ὅποια ἡ γῆ είναι κακής ποιότητας καί ἀπαγορεύεται ἡ εἰσαγωγή σ' αὐτήν μέσων διατροφῆς, ἀκόμα καί ἡ πιό μέτρια συγκέντρωση, κεφαλαίου θά συνοδεύεται ἀπό στημαντικές περικοπές τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί ἀπό μιά γρήγορη, αὐξηση, τῆς προσόδου. Ἀπό τήν ἄλλη, μεριά, ὅμως, μιά μικρή, ἄλλα εὔφορη, χώρα, ιδιαίτερα ὅταν ἐπιτρέπει ἀνεμπόδιστα τήν εἰσαγωγή, μέσων διατροφῆς, μπορεῖ νά συγκεντρώσει ἑνα μεγάλο ποσό κεφαλαίου χωρίς μεγαλύτερη, ύποχώρηση, τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί χωρίς στημαντική ἀνοδο τῆς γαιοπροσόδου» (σελ. 128, 129).

Καί ἔχαιτιας τῶν φόρων (Κεφ. XII «Ο φόρος τῆς γῆς») συμβαίνει νά μήν ἀπομένει ἀρκετό περίσσευμα ὥστε νά παροτρύνθουν οἱ προσπάθειες ἐκείνων πού κανονικά αὐξάνουν τό κεφάλαιο τοῦ κράτους μέ τίς οίκονομίες τους» (σελ. 206).

«Ἔπαρχει μόνο μιά περίπτωση,» {Κεφ. XXI «Ἐπιδράσεις τῆς συστώρευσης στά κέρδη καί στόν τόκο»} «καί αὐτή, ὅμως παρουσιάζεται μόνο προσωρινά, στήν ὅποια ἡ συστώρευση, τοῦ κεφαλαίου μέ χαμηλή, τήν τιμή, τῶν μέσων διατροφῆς μπορεῖ νά συνοδεύεται ἀπό μιά πτώση, τοῦ κέρδους, καί μάλιστα τότε ὅταν τά ποσά (fonds) πού προορίζονται γιά τή συντήρηση τῆς ἐργασίας αὐξάνονται πολύ πιό γρήγορα ἀπό τόν πληθυσμό. Στήν περίπτωση, αὐτή οἱ μισθοί θά είναι ὑψηλοί καί τά κέρδη, χαμηλά. Ἄν ὁ καθένας παραιτηθεὶ ἀπό τή χρησιμοποίηση, εἰδὼν πολυτελείας καί ἐπιδιώκει μόνο τή συστώρευση, κεφαλαίου, μπορεῖ νά παραχθεὶ μιά ποσότητα ἀναγκαίας ἐργασίας, γιά τήν ὅποια δέν ύπάρχει ἀμεσα κατανάλωση. Γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τά ἀριθμητικά περιορισμένα ἐμπορεύματα μπορεῖ χωρίς ἀμφιβολία νά ύπάρχει γενική ύπερπροσφορά καί γιά τόν λόγο αὐτό μπορεῖ νά μήν ύπάρχει ούτε ζήτηση, γιά μιά πρόσθετη ποσότητα τέτιων ἐμπορευμάτων, ούτε κέρδος κατά τήν τοποθέτηση, περισσότερου κεφαλαίου. Ἀπό τή στιγμή, πού σταματοῦν νά καταναλώνουν, σταματοῦν νά παράγουν» (σελ. 343).

Αὐτά λέει ὁ Ρικάρντο γιά τή συστώρευση, καί γιά τόν νόμο πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.